ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΔΩΔΩΝΗ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡ. 39

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (1750 - 1850)

ΤΟ ΤΕΤΡΑΓΛΩΣΣΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1988

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΔΩΔΩΝΗ : ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡ. 39

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (1750 - 1850)

ΤΟ ΤΕΤΡΑΓΛΩΣΣΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1988

στὴ μνήμη
τοῦ πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐπιχειροῦμε νὰ μελετήσουμε τὴν κοινωνικὴ καὶ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια σὲ σχέση μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ κινήματα ποὺ ἐκδηλώθηκαν σ' αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ μελέτη μας στηρίζεται σὲ μιὰ συγκριτικὴ διερεύνηση τριῶν κειμένων ποὺ ἐκδόθηκαν αὐτὴ τὴν περίοδο. Πρόκειται γιὰ τὴν Πρωτοπειρία τοῦ Θ. Καβαλλιώτη, 1770, τὴν Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, 1802 καὶ τέλος τὸ Kniga za naučenie trih jazikov τοῦ Θεοδόσιου Σιναΐτη, 1841. Ἐπικεντρώσαμε τὸ ἐνδιαφέρον μας κυρίως στὸ δεύτερο, μιὰ καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο τὸ σημεῖο διαφορᾶς τόσο γιὰ τὴν περίοδο ποὺ προηγεῖται ὅσο καὶ γιὰ κείνη ποὺ ἀκολουθεῖ. Μποροῦμε ὡστόσο νὰ θεωρήσουμε πὼς τὰ δύο ἄλλα ἔργα ὁριοθετοῦν συμβολικὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος μιᾶς εὐρύτερης καὶ χαρακτηριστικῆς περιόδου στὴν κοινωνικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια.

Οἱ μεθοδολογικὲς δυσκολίες, μὲ τὴ χρήση τῆς τεχνικῆς γνωστῆς ὡς «ἀνάλυση περιεχομένου», δὲν ἦταν μικρές. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ πρακτικὲς δυσκολίες. Προσπάθησα, κυρίως τὶς δεύτερες, νὰ τὶς ξεπεράσω μὲ τὴ βοήθεια συναδέλφων καὶ φίλων. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ Φίλιππος Ἠλιού, ποὺ διάβασε σὲ μιὰ πρώτη μορφὴ τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας μου, ἂς δεχτεῖ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὶς εὐχαριστίες μου. Εὐχαριστῶ ἀκόμα τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων ποὺ χρηματοδότησε τὴν ἔκδοση αὐτῆς τῆς μελέτης καὶ τὴ συμπεριέλαβε στὴ σειρὰ τῶν παραρτημάτων τῆς «Δωδώνης».

Αὔγουστος 1988

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ θετικιστικὴ τάση στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, κυρίαρχη στὴν Εὐρώπη σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, ἐνῶ ἐπεξεργάστηκε καὶ καθιέρωσε μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα χρήσιμα κυρίως γιὰ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν, παράλληλα προσανατόλισε τὴ θεματικὴ τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καὶ διπλωματικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ τρόπο προσέγγισης τοῦ παρελθόντος ἐπηρεάστηκαν, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ οἱ βαλκάνιοι ἱστορικοί. Ἐπειδὴ ὅμως στὰ Βαλκάνια οἱ ἐθνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ πῆραν κάποιες φορὲς τραγικὲς διαστάσεις, γι' αὐτὸ ἡ βαλκανικὴ ἱστοριογραφία, καθὼς εἶχε ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον της στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ἢ ἐπειδὴ συχνὰ στόχευε στὴν ἐνίσχυση ἢ καὶ τὴ δικαιολόγηση σύγχρονων πολιτικῶν ἐπιλογῶν—κάτι ποὺ συμβαίνει ἀκόμα καὶ σήμερα κι ὄχι μόνο στὰ Βαλκάνια—ἦταν ἑπόμενο νὰ διαπερνιέται καὶ νὰ ἀντανακλᾶ μ' ἕνα περισσότερο ἄμεσο καὶ ἐμφανῆ τρόπο τοὺς ἐθνικοὺς αὐτοὺς ἀνταγωνισμούς.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γενικότερα τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἄσκησε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς στὶς ὑπόλοιπες βαλκανικὲς ἐθνότητες στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Διαπιστώνει δηλαδὴ κανεὶς ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἀντιμετωπίστηκε κάτω ἀπὸ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ὀπτική, ἀνάλογα μὲ τὸ πολιτικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στὰ βαλκανικὰ κράτη ἢ ἀκόμα μὲ βάση μιὰ ἰδεαλιστικὴ θεώρηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σήμερα ἀντίθετα ποὺ ἡ βαλκανικὴ ἱστοριογραφία ἔχει νὰ ἐπιδείξει σημαντικὰ δείγματα ἐπιστημονικῶν μελετῶν, οἱ ὁποῖες ἀνοίγουν νέες προοπτικὲς στὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς, δημογραφικῆς βαλκανικῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν κ.λπ., καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὡς κυρίαρχου γλωσσικοῦ ὀργάνου στὰ Βαλκάνια, μπορεῖ κι αὐτὸ νὰ τεθεῖ σὲ νέα βάση.

Ὁ πρωταρχικὸς ρόλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς γλώσσας τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς κουλτούρας ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα[1]. Ὁ Δ. Ν. Δάρβαρις π.χ., ὁ ὁποῖος ἔγραψε μιὰ σειρὰ ἐγχει-

---

1. Βλ. π.χ. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν περιέχουσα διαφόρους Ἑλληνικοὺς διαλόγους πάνυ ὠφελίμους... συναρμοσθεῖσα παρὰ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως τοῦ ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας πρὸς χρῆσιν τῶν Πρωτοπείρων τῆς Ἑλλάδος φωνῆς...*, ἐν Βιέννῃ 1798, εἰσαγωγή. *Ἐκλογάριον γραικικὸν εἰς χρῆσιν τῶν Πρωτο-*

ριδίων γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς, στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Γραμ ματικὴ ἁπλοελληνικὴ* τονίζει : «Αὕτη ἡ Γραμματικὴ λοιπὸν εἶναι κυρίω καὶ καθ' αὐτὸ διωρισμένη διὰ τοὺς ὁμογενεῖς μου (= τοὺς βλάχους), εἰς τοὺ ὁποίους ἡ κοινὴ τῶν Γραικῶν διάλεκτος εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος διότι χρειάζονται αὐτὴν ἀφεύκτως καὶ διὰ τὴν ἐπιμιξίαν μετὰ τῶν Γραικῶν καὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως, καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῶν Γραμμάτων καὶ διὰ τὴν ἐμπορίαν» (1806). Γιὰ τὴν ἔκταση ποὺ πῆρε σ' αὐτὰ τὰ χρόνι ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στοὺς κύκλους λογίων καὶ ἐμπόρων μπορε κανεὶς νὰ σχηματίσει μιὰ ἰδέα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λέξη *Ἕλλην* τὴν πε ρίοδο αὐτὴ ἄρχισε νὰ σημαίνει τὸν ἔμπορο καὶ ὅτι ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ προσωνυ μία ἀποδιδόταν ἀκόμα καὶ σὲ ἐμπόρους ἄλλων ἐθνοτήτων, π.χ. ἑβραίους[1]

Μὲ βάση τὰ παραπάνω γίνεται ἐπομένως φανερὸ γιατὶ ἡ γνώση τῆ ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ ταυτόχρονα μέσ κοινωνικῆς ἀνόδου γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς, τοὺς βλά χους, βουλγάρους καὶ ἀλβανίτες. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἐξέταση τῆς κοι νωνικῆς λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὸ δεύτερ μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα ὡς τὸ 1850 περίπου μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Τετρά γλωσσου Λεξικοῦ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη - γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἔρευνα περιορίζεται ἡ μελέτη αὐτὴ ἀφήνοντας ἀναγκαστικὰ ἀδιερεύνητους ἄλλου τρόπους διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ κουλτούρας ἀνάμεσα στοὺ βαλκανικοὺς πληθυσμούς, ὅπως π.χ. τὰ σχολεῖα τῆς Βαλκανικῆς ποὺ λει τουργοῦσαν τὴν ἴδια περίοδο ἢ τὴν παραγωγὴ καὶ κυκλοφορία ἑλληνικῶ βιβλίων, τὶς μεταφράσεις ὁρισμένων ἀπὸ αὐτὰ στὶς βαλκανικὲς γλῶσσες[2] κ.λπ. δὲν φωτίζει μόνο καίρια πολιτισμικὰ ἢ ἐθνικὰ ζητήματα. Μᾶς δίνει ἐπιπλέο τὴ δυνατότητα νὰ σκιαγραφήσουμε τὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ὁρι

πείρων τῆς Ἁπλῆς Διαλέκτου συλλεχθὲν ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως τε ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας τύποις δ' ἐκδοθὲν δαπάνῃ τῶν Κυρίων Αὐταδέλφων Δαρ βάρεων, ἐν Βιέννῃ 1804, σελ. 3 ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τοὺς λόγους ποὺ κάνουν ἀ ναγκαία στην κοινὴν διάλεκτον τῶν Γραικῶν εἰς ὅλους τοὺς ὁμογενεῖς (δηλαδὴ τοὺς βλά χους) οὐ μόνον διὰ τὴν μάθησιν τῶν θείων δογμάτων τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστεω ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐμπορικῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας οἱ περισσότερ ζῶσι καὶ κυβερνῶνται. *Σύντομος γενικὴ ἱστορία... πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαζόντων νέ ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως*..., ἐν Βιέννῃ 1817, σελ. δ'-ε'.

1. Traian Stoianovich, Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος βαλκάνιος ἔμπορος, *Ἡ οἰκονο μικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε' - ιθ' αἰ* εἰσαγωγὴ ἐπιλογὴ κειμένων Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, ἐκδ. οἶκος Μέλισσα 1979, σελ. 318.

2. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε Afrodita Aleksieva, *Prevodnata proza ot grăci prez văzraždaneto*, BAN, Σόφια 1987. Joan Tarnanides, Traductions serbe d'oeuvres grecques au XVIIIe siècle, *Cyrillomethodianum* 1 (Θεσσαλονίκη 1971 σελ. 80 - 106.

σμένα στρώματα βαλκάνιων, βλάχων, βουλγάρων καὶ ἀλβανιτῶν, ἀνέρχονται κοινωνικὰ καὶ ἀποκτοῦν ἐθνικὴ συνείδηση. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ κινητικότητα, ποὺ ἦταν ἀπόρροια τῆς γενικότερης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης στὰ Βαλκάνια αὐτὴ τὴν ἐποχή, γίνεται ἀντιληπτή, ὅπως πρότεινε ὁ Miroslav Hroch, ὄχι ὡς «primus movens», ἀλλὰ «ὡς τὸ μέσο ποὺ ἐκφράζει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ συνειδητοποίηση καὶ τὶς ἀποφασιστικὲς ἀλλαγὲς στὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ σφαίρα»[1].

Γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε παρόμοια κοινωνικὰ καὶ πολιτισμικὰ φαινόμενα, χρειάστηκε νὰ ἀποκρυπτογραφήσουμε τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, μιὰ ἀπὸ τὶς λιγοστὲς δηλαδὴ πηγές, ἡ ὁποία, προορισμένη καθὼς ἦταν ἀπὸ τὸν συγγραφέα της νὰ ἀποτελέσει μέθοδο ἐκμάθησης τῆς ἑλληνικῆς, ἀπόκτησε ταυτόχρονα μιὰ ἐξειδικευμένη λειτουργία καὶ χρησιμότητα μὲ βάση τὴν ὁποία μποροῦν νὰ προσεγγιστοῦν καὶ νὰ κατανοηθοῦν ὁρισμένα κοινωνικά, πολιτισμικὰ καὶ ἐθνικὰ προβλήματα. Πέρα ἀπὸ τὴ χρησιμότητα καὶ τὴ λειτουργία του ὡς ἐγχειριδίου - μεθόδου γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐπιχειρήσαμε νὰ τὸ προσεγγίσουμε, μέσα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου, καὶ ὡς μέσο διάδοσης μιᾶς ὁρισμένης κουλτούρας, σὲ διάφορα ἐθνικὰ καὶ κοινωνικὰ στρώματα στὸ μεταίχμιο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Δανιὴλ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τοῦ ἔργου του δηλώνει ὅτι σκοπός του ἦταν «νὰ δώσῃ μόνον εἰς τοὺς ἀπειρογλώσσους νέους μίαν ἁπλῆν ἰδέαν τῆς σημασίας τῶν λέξεων, καὶ ὄχι νὰ κάμῃ διδασκαλίαν τῶν πρακτέων»[2]. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, ὡς τμῆμα μάλιστα ἑνὸς πολυσύνθετου ἔργου, τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*, δὲν ἔχει ὡς τώρα προσελκύσει τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν. Οἱ διάφοροι δηλαδὴ μελετητές, βαλκάνιοι καὶ μή, ἐπιχείρησαν γλωσσολογικὲς μόνο προσεγγίσεις στὸ βουλγαρικό, ἀλβανικὸ καὶ βλαχικὸ κείμενο, μιὰ κι αὐτὰ ἀποτελοῦν πρώιμα δείγματα γραπτοῦ λόγου τῶν ἀντίστοιχων γλωσσῶν[3].

---

1. Τὸ βιβλίο τοῦ Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European Nations*, μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά, Cambridge University Press, «Cambridge 1985, σελ. 183, ἀποτέλεσε σταθμὸ στὴν ἱστοριογραφία τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

2. Πρβλ. *Ἐκλογάριον γραικικόν*, ὅ.π., σελ. 4 - 5 ὅπου ὁ συγγραφέας ὁρίζει τὸ στόχο τοῦ ἔργου του μὲ ἐντελῶς ἀντίθετο τρόπο, «Ὁ σκοπὸς δὲ εἶναι ὄχι ἁπλῶς νὰ τὸ ἀναγινώσκωσιν οἱ παῖδες, ἀλλὰ καὶ ἰδέας τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων πραγμάτων ν' ἀποκτήσωσι, καὶ ὁμοῦ μὲ τὴν μάθησιν τῆς γλώσσης καὶ τὴν διάνοιάν των μὲ πολλὰς χρησίμους εἰδήσεις νὰ στολίσωσι».

3. A. Ničev, Četiriezičnijat rečnik» na Daniil (grăcka i bălgarska čast), *Godišnik na Sofiiskija Universitet. Fakultet po zapadni Filologii* 70$_3$ (1976), Σόφια 1977, σελ. 13 - 14, ὅπου ὅλες οἱ παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ.

'Ο δεύτερος καὶ γενικότερος στόχος αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἡ διερε νηση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ βαλκανι χῶρο σὲ μιὰ διάρκεια μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁποία ὁριοθετεῖ ἡ συγγραφ (1793) καὶ ἡ ἔκδοση (1802) τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Τὸ γενικότερο αὐ ζήτημα τὸ ἐξετάζουμε συγκριτικὰ μέσα ἀπὸ τρία κείμενα, τὴν *Πρωτοπειρ* τοῦ Θεόδωρου Καβαλλιώτη (1770), τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ τοῦ Δανι Μοσχοπολίτη (1802) καὶ τὸ ἔργο *Kniga za naučenie trih jazikov sl ejanobolgarskii i grečeskija i karamalickoi* (= Βιβλίο γιὰ τὴν ἐκμάθη τριῶν γλωσσῶν, σλαβοβουλγαρικῆς καὶ ἑλληνικῆς καὶ καραμανλίδικης) τ Θεοδόσιου Σιναΐτη (1841).

'Η ἐξέταση λοιπὸν τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ δομημένη γύρω ἀπὸ το δύο αὐτοὺς ἄξονες, τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς γλώσσας, ἢ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἱστ ρικῶν χρόνων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ F. Braudel, τοῦ συγκυριακ χρόνου καὶ τῆς μακρᾶς διάρκειας ἀντίστοιχα, προϋποθέτει τὴ θεώρηση τ βαλκανικῆς κοινωνίας στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου ὡς μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα ὡς ἰδιαίτερου, ἂν καὶ ὄχι ὁμοιόμορφου, κ νωνικοῦ σχηματισμοῦ σὲ διαδικασία μεταλλαγῶν. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴ βάση τῆς βαλκανικῆς κοινωνίας διακ νεται ἕνα κοινὸ βιολογικό, πολιτισμικὸ κ.λπ. ὑπόβαθρο ἑνὸς ὑποτιθέμεν βαλκάνιου τύπου, ἕνα συλλογικὸ δηλαδὴ ἀσυνείδητο, ὅπως ἔχει ἐπικρατής νὰ λέγεται, δὲν νομίζουμε πὼς μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ, παρὰ τὴν ποικιλ τῶν ἐθνικῶν βαλκανικῶν ὁμάδων ποὺ μελετᾶμε μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, καὶ γενικὰ νὰ ἀποτελέσει κατευθυντήρια θεωρία γ τὴν ἀνάλυση μιᾶς ὁποιασδήποτε ἱστορικῆς κοινωνίας[1]. Μ' ἄλλα λόγια δ θεωρήσαμε ὡς καθοριστικὸ κάποιο σύστημα δομῶν βαθειὰ ριζωμένων σ χρόνο ἢ ὡς δεδομένες κάποιες κοινωνικὲς ἀξίες. 'Αντίθετα, χωρὶς νὰ παρ γνωρίζουμε τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ποὺ εἶναι ἱστορι προσδιορισμένο, γιατὶ διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ τὴν κοινότητα γεωγραφικ κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν δεδομένων[2], προσπαθοῦμε νὰ σκιαγραφήσου μακροχρόνιες ἱστορικὲς διαδικασίες ἀλλαγῶν τῆς βαλκανικῆς κοινωνία ὅπως ἀντανακλῶνται δυσδιάκριτα πολλὲς φορὲς μέσα στὶς ἱστορικὲς πηγ

---

1. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ ἀντίληψη εἶναι γραμμένες, σὲ μιὰ περίοδο ἄνθης τῶν στρουκτουραλιστικῶν ἰδεῶν καὶ διείσδυσής τους στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας, δύο μελέ τοῦ Tr. Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, Νέα 'Υόρκη 1967 καὶ Mate Foundations of preindustrial civilization in the Balkans, *Journal of Social Histo* 4_3 (1971), σελ. 205 - 62. Παρὰ τὴ θεωρητικὴ αὐτὴ διαφωνία μας, πρέπει νὰ σημειώσου ὅτι τὰ παραπάνω ἔργα ἀποδείχτηκαν πολλαπλὰ χρήσιμα στὴν κατανόηση ὁρισμέν ζητημάτων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν σ' αὐτὴ τὴ μελέτη.

2. Βλ. Νίκος Γ. Σβορῶνος, Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν διαβαλκανικῶν σχέσε *'Ανάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, Θεμέλιο, 'Αθήνα 1982, σελ. 259 -

Γιὰ νὰ μπορέσουμε ἀρχικὰ νὰ ἀποκρυπτογραφήσουμε τὸ κείμενο τῆς *Πρωτοπειρίας* καὶ κυρίως τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ καὶ νὰ κατανοήσουμε μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὴ χρησιμότητά τους καὶ τελικὰ τὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διερευνήσουμε καταρχὴ τὶς κοινωνικές, δημογραφικὲς κ.λπ. συνθῆκες τοῦ τουρκοκρατούμενου βαλκανικοῦ χώρου καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησαν καὶ ἔγραψαν ὁ Θ. Καβαλλιώτης καὶ ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης, δηλαδὴ τὴ Μοσχόπολη. Θὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

ΜΕΡΟΣ Α'

Η ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ : Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

Στὸ κεφάλαιο αὐτό, ποὺ ἔχει περισσότερο χαρακτήρα εἰσαγωγικό σ' ὅ,τι θὰ ἀκολουθήσει, δὲν φιλοδοξοῦμε νὰ δώσουμε ἐξαντλητικὰ τὴν ἱστορία τῆς Μοσχόπολης, ὄχι μόνο γιατὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ μελετᾶμε, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο ἀντικείμενο ἔρευνας ποὺ δὲν ἐξαντλεῖται στὶς γνωστὲς ὥς τώρα πηγές. Ἀπαιτεῖ δηλαδὴ συστηματικὴ ἀρχειακὴ μελέτη π.χ. στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, Βιέννης, Βουδαπέστης κ.λπ. ὅπου ἔζησε καὶ ἔδρασε μεγάλος ἀριθμὸς μοσχοπολιτῶν κυρίως ἐμπόρων. Ἔτσι μὲ ὅσα θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω, θὰ ἐπιχειρήσουμε μόνο νὰ δώσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς Μοσχόπολης καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς της, τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ κατοικοῦσε σ' αὐτὴ καὶ γύρω ἀπὸ αὐτή, τέλος νὰ διερευνήσουμε τὸ χωροχρόνο, τὴν ἱστορικὴ δηλαδὴ συγκυρία μέσα στὴν ὁποία ἀνέκυψε ἡ ἀνάγκη νὰ γραφτοῦν ἡ *Πρωτοπειρία* καὶ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό.

Ἡ Μοσχόπολη εἶναι γνωστὴ ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξής της τὸ 17ο καὶ κυρίως τὸ 18ο αἰώνα. Σπουδαῖο ἐμπορικὸ κέντρο, χτισμένη 20 χλμ. δυτικὰ τῆς Κορυτσᾶς στὶς ὑπώρειες τοῦ ὄρους Ὄπαρις σὲ ὑψόμετρο 1.200 μ.[1] (σημ. Voskopoje), μακριὰ ἀπὸ τὶς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες τῆς Βαλκανικῆς, κατάφερε νὰ γίνει, μὲ τὴν ὤθηση τῆς κτηνοτροφίας ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα κυρίως τῆς ἀλλαγῆς τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν[2] καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση σ'

---

1. Περιγραφὴ τοῦ τοπίου βλ. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ περὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1970, σελ. 138 - 9.

2. Β. Παναγιωτόπουλος, Δημογραφικὲς ἐξελίξεις, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* ΙΑ' (1975), σελ. 153. Μιὰ εἰκόνα τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς κατανομῆς τοῦ ὀρεινοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐκτροφὴ κοπαδιῶν τῶν βλάχων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Μοσχόπολης μᾶς δίνει ὁ F. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Παρίσι 1820, II, σελ. 217. Γιὰ τὸ γενικότερο ζήτημα τῆς μεταβολῆς τοῦ κλίματος στὴν περίοδο 1400 - 1800, δηλαδὴ τῆς σύντομης περιόδου παγετώνων (Little ice age), καὶ γιὰ τὶς συνέπειες ποὺ οἱ νέες αὐτὲς κλιματολογικὲς συνθῆκες εἶχαν στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, θέμα ποὺ μόλις τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο ἄρχισε νὰ μελετιέται συστηματικὰ μὲ ἀποτέλεσμα μάλιστα νὰ ὑπερτονίζεται κάποιες φορὲς ὁ ρόλος τῆς κλιματολογικῆς αὐτῆς μεταβολῆς στὴν ἑρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ Em. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille*, 2 τόμοι,

αὐτὴ βλαχικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ διάφορα βλαχικὰ χωριὰ (Σκαμνέλι, Μέτσοβο κ.ἄ.) ἤδη ἀπὸ τὸ 1650 περίπου, κέντρο διακίνησης κτηνοτροφικῶν προϊόντων ἀρχικὰ πρὸς τὴ Βενετία καὶ στὴ συνέχεια πρὸς τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, Βιέννη, Οὐγγαρία κ.λπ. Γιὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς της, δηλαδὴ ὣς τὸ 1769, ὁπότε καταστράφηκε καὶ λεηλατήθηκε ἀπὸ τοὺς μπορτζιλῆδες, ἔχουν γραφτεῖ ἀρκετὲς μελέτες ἀπὸ ἕλληνες καὶ ξένους, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ συμβάλλουν στὴ διαλεύκανση ὁρισμένων ἱστορικῶν ζητημάτων, ἀφήνουν ὡστόσο ἀδιερεύνητα κάποια προβλήματα σχετικὰ μὲ συγκεκριμένες ὄψεις τῆς κοινωνικῆς καὶ δημογραφικῆς ἱστορίας τῆς πόλης[1]. Ἀντίθετα ἡ περίοδος τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 18ου καὶ ὁ 19ος αἰώνας, περίοδος ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο τὸ θέμα μας, ἀπασχόλησε λιγότερο τοὺς μελετητές. Ἔτσι πλευρὲς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς ἱστορίας, ποὺ θὰ φώτιζαν τὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησε καὶ ἔγραψε ὁ Δανιήλ, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὶς ἐξετάσουμε συνοπτικὰ ἐδῶ.

Ἡ Μοσχόπολη, ἐνταγμένη στὸ βλαχικὸ οἰκιστικὸ δίκτυο καὶ τὸ σύστημα προστασίας —ἐξαρτιόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴ βασιλομήτορα ὣς τὸ 1769— ἀπολάμβανε φορολογικὰ καὶ ἄλλα προνόμια. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὸ σημαντικότερο ἀπὸ δημογραφική, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη εἶναι ἡ ἀπαγόρευση σὲ ὀθωμανοὺς νὰ κατοικοῦν στὴν πόλη[2]. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων της δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ὑπολογιστεῖ. Σύμφωνα μὲ τὴ *Γεωγραφία Νεωτερικὴ* (1791) τῶν Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, ἡ Μοσχόπολη «εἶχε δώδεκα χιλιάδες σπίτια, δέκα τέσσερα ρουφέτια τεχνῶν, σχολεῖο καλό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπρόκοψαν πολλοὶ καὶ ἐντόπιοι καὶ ξένοι, τυπογραφία, πλοῦτον πολὺν καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ ἦταν εἰς τὴν Τουρκίαν μία πόλη στολισμένη μὲ ὅλα ἐκεῖνα ὁποὺ στολίζουν μιὰ πόλι Εὐρωπέικη»[3]. Μὲ βάση τὴ μαρτυρία αὐτὴ ὑπολογίζουν τὸ πληθυσμό της ἀπὸ 40.000 ὣς 60.000, ἀριθμοὶ οἱ ὁποῖοι πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθοῦν ὑπερβολικοί, ἂν τοὺς συγκρίνουμε μὲ τὰ δεδομένα ποὺ

Παρίσι 1967. Joan de Vries, Histoire du climat et économie : des faits nouveaux, une interprétation differente, *Annales E.S.C.* 32_2(1977), κυρίως σελ. 215 - 17. M.J. Ingram, G. Farmer, T.M.L. Wigley, Past climates and their impact on man : a review, στὸ T.M. Wigley, M.J. Ingram, G. Farmer (ἐκδ.), *Climate and History. Studies in past climates and their impact on man*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1982, σελ. 3 - 50 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Ἰωακεὶμ Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις 1330 - 1930*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1957, ἔκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σελ. 73 - 4. Βλ. καὶ Stilian Adhami, Aspects urbanistes et architecturaux de la ville médievale de Voskopoje, *Monumentet* 3 (Τίρανα 1972), σελ. 99 ὅπου χάρτης τῆς πόλης τὸ 18ο αἰώνα (ἀλβ. μὲ γαλλ. περίληψη).

2. Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὁ.π., σελ. 82.

3. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὁ.π., σελ. 139.

διαθέτουμε γιὰ ἄλλες πόλεις, π.χ. τὴ Θεσσαλονίκη[1]. Ἔτσι θὰ πρέπει τελικὰ νὰ δεχτοῦμε τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ St. Adhami, ὁ ὁποῖος μὲ βάση πολεοδομικὰ κυρίως δεδομένα (ἀριθμὸς καὶ χωρητικότητα τῶν ἐκκλησιῶν, ἀριθμὸς μύλων, σύστημα ὕδρευσης, μέσος ἀριθμὸς μελῶν μιᾶς οἰκογένειας κ.λπ.) ὑπολογίζει ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Μοσχόπολης τὸ 18ο αἰώνα ἀνερχόταν σὲ 25.000 ὧς 30.000 κατοίκους[2].

Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση καὶ τὶς ἐπαγγελματικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ πληθυσμοῦ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ *Γεωγραφία* τῶν Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1833) ὅτι «οἱ βοσκοπολιάνοι εἶναι βλάχοι· εὑρίσκονται καὶ ὀλίγοι βούλγαροι εἰς τὰ περίχωρα». Οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Κορυτσᾶς, πού, ὅπως ἀναφέραμε, ἀπέχει 20 χλμ., σημειώνουν ὅτι «οἱ κάτοικοι καὶ τοῦρκοι καὶ χριστιανοί, εἶναι Ἀλβανοί, ὁμόγλωσσοι, ὁμοήθεις καὶ ἀμαθεῖς καὶ ἄτεχνοι γεωργοὶ καὶ ποιμένες», ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Κορυτσᾶς καὶ τῆς Μοσχόπολης «καταγίνονται εἰς τὸ ἐμπόριον»[3].

Ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μοσχόπολης δὲν φαίνεται νὰ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν ὑπολοίπων μεγάλων κέντρων τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου. Ἀναφέρονται τρεῖς τάξεις: ἡ «πρώτη τάξις» ποὺ συχνὰ ταυτίζεται μὲ τοὺς «πραγματευτάς», οἱ «τεχνῖται» καὶ οἱ «κατώτεροι» ἢ «πτωχοί»[4]. Πράγματι, τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, στὶς πηγὲς μνημονεύεται ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐμπόρων μοσχοπολιτῶν ποὺ ἐμπορεύονταν κυρίως κτηνοτροφικὰ εἴδη (μαλλί, δέρματα κ.λπ.). Ἀρχικὰ ἦταν συνδεδεμένοι μὲ τὸ βενετικὸ προξενεῖο τοῦ Δυρραχίου[5], ἐνῶ μετὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν ἡ Βενετία παρακμάζει, στράφηκαν κυ-

---

1. Μὲ βάση σύγχρονες πηγὲς ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα ἀνερχόταν σὲ 60.000 ὧς 70.000, βλ. N.G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, PUF, Παρίσι 1956, σελ. 7.

2. St. Adhami, Aspects urbanistes et architecturaux, ὅ.π., σελ. 118.

3. Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικὰ σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικοὺς χάρτας τοῦ ἰδίου*, Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση προλεγόμενα καὶ σημειώσεις, ἐκδ. Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1964, σελ. 14 καὶ 15 «οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι βλάχοι. Ἔχουν χαρακτῆρα καλὸν καὶ χρῶμα ροδόχρουν. Οἱ ἄνδρες κουτάζουν τὸ ἐμπόριον, αἱ δὲ γυναῖκες καὶ κοράσια πλέκουν τζερέπια εὔμορφα, ὑφαίνουν πανιά, φλοκάτες, γιάμπολες καὶ τὰ λοιπά...».

4. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὅ.π., σελ. 139.

5. Βαλερίου Παπαχατζῆ, Οἱ Μοσχοπολῖται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 9(1934), σελ. 127 - 39. Ἰ. Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 124 - 5. Σὲ ἐκθέσεις μάλιστα βενετῶν προξένων ἀναφέρονται καὶ ὀνόματα μοσχοπολιτῶν ἐμπόρων βλ. Mario Ruffini, Un centro aromeno d'Albania: Moscopoli, *Rivista d' Albania* 4_2(1943), σελ. 167 - 8.

ρίως πρὸς τὶς πόλεις τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, Βουδαπέστη, Βιέννη κ.λπ.[1] Ἐκεῖ ἀνέλαβαν μεγάλο μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν ὣς καὶ τὸν ἑπόμενο αἰώνα.

Στὴ Μοσχόπολη ὑπῆρχε ἐπίσης μιὰ τάξη τεχνιτῶν, ὀργανωμένη σὲ συντεχνίες[2], —δεκατέσσερις σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω μαρτυρία τῶν Φιλιππίδη καὶ Κωνσταντᾶ— ἀρκετὰ εὔπορη, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς δωρεὲς ποὺ ἔκανε στὴν πόλη καὶ τὰ κοινωφελῆ ἔργα ποὺ χρηματοδοτοῦσε. Ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν συντεχνιῶν, σὲ ἐργαστήρια ὀργανωμένα σὲ οἰκογενειακὴ βάση, οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ὑφαντουργία. Τὰ ὑφαντὰ τῆς Μοσχόπολης ἦταν φημισμένα[3].

Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῶν δύο αὐτῶν κοινωνικῶν στρωμάτων ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Τὴν περίοδο αὐτὴ χτίζονται πολλὲς ἐκκλησίες, τὸ Ὀρφανοδιοικητήριον, ἡ «Κάσσα τῶν πτωχῶν», ποὺ ἦταν «τὸ καταφύγιον τῶν κακῶς ἐχόντων, τὸ πλήρωμα πασῶν τῶν ἀρετῶν», «τὸ περίφημον ἑλληνικὸν σχολεῖον» (1750)[4], τὸ τυπογραφεῖο, τὸ δεύτερο στὴ Βαλκανικὴ μετὰ ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου[5], ἡ βιβλιοθήκη κ.λπ. Ὅλα τὰ προηγούμενα δεδομένα δείχνουν καθαρὰ γιατὶ

---

1. Σὲ κείμενο π.χ. τοῦ 1761 ἀναφέρεται : «...Ἐξαιτίας, ἄλλως τε, τῶν ναυαγίων, ποὺ συνέβησαν κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθόν, πολλοὶ Ἕλληνες ἔμποροι ἐκ Μοσχοπόλεως, Σιατίστης, Ἀχρίδος καὶ Μολοβίστας, κατεστράφησαν. Τώρα οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν πηγαίνουν διὰ ξηρᾶς εἰς Βελιγράδιον καὶ Γερμανίαν καὶ συναλλάσσονται μὲ τὰ μέρη ἐκεῖνα, ἐγκαταλείψαντες ὁριστικῶς τὸ Δυρράχιον...», Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 277. Γιὰ τὴ Βιέννη εἰδικὰ βλ. Tr. Stoianovich, Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος βαλκάνιος ἔμπορος, ὅ.π., σελ. 310 - 11.

2. Σὲ πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλοῦμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μοσχόπολης μνημονεύονται οἱ χαλκιάδες, οἱ παπουτζάδες, οἱ μπακάληδες, οἱ ραπτάδες, οἱ τακιατζῆδες (ἔραβαν σκούφους καὶ γενικὰ ἐξαρτήματα ἐνδυμασιῶν), οἱ μυλωνάδες, οἱ κοντακτζῆδες (κατασκεύαζαν κοντάκια γιὰ τουφέκια καὶ πιστόλια), οἱ καλαϊτζῆδες καὶ οἱ χρυσικοί.

3. Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 111. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις, αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας 1500 - 1769*, ἔκδ. Περιηγητικῆς Λέσχης, ἐν Ἀθήναις 1941, σελ. 10 - 11 καὶ 46. Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, *Τὰ ὑφαντὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης*, ἔκδ. ΕΟΜΜΕΧ, Ἀθήνα 1983, σελ. 21.

4. Δ. Καλλιμάχου, Νέαι ἑλληνικαὶ πόλεις. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχοπόλεως, *Παναθήναια* τόμ. 26, ἔτ. ΙΓ' (Ἀπρίλιος 1913), σελ. 8. Max Demeter Peyfuss, Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Südosteuropas, *Wissenschaftspolitik in Mittel—und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Βερολῖνο 1976, σελ. 114 - 28.

5. Νίκος Ε. Σκιαδᾶς, Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του, *Νέα Ἑστία* ΠΓ' (1968), σελ. 802 -6.

ἡ Μοσχόπολη ἀποτελοῦσε ἕνα σπουδαῖο οἰκονομικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο μιᾶς ἐνδοχώρας ἐντελῶς ἀγροτικῆς/κτηνοτροφικῆς[1].

Ἀνάμεσα στὰ δύο ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, τοὺς «πρώτους» καὶ τοὺς τεχνίτες —γιὰ τοὺς «κατώτερους» δὲν γίνεται λόγος παρὰ μόνο ὅταν χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦν οἱ προσφορὲς φιλανθρωπίας τῶν δύο ἀνώτερων στρωμάτων— διαφαίνεται στὶς πηγὲς μιὰ ἔντονη ἀνταγωνιστικότητα ποὺ ὁδηγεῖ ἀκόμη καὶ σὲ ἔνοπλη σύγκρουση, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα κέντρα τοῦ τουρκοκρατούμενου βαλκανικοῦ χώρου[2]. Σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία ἤδη ἀπὸ τὸ 1714 μιᾶς ἰσχυρῆς ἀντιπολιτευτικῆς ὁμάδας στὰ κοινοτικὰ πράγματα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου ποὺ ἐξέδωσε ὁ Ι. Μαρτινιανός[3]. Μιὰ σειρὰ μαρτυριῶν γιὰ ἕνα διάστημα μεγαλύτερο ἀπὸ σαράντα χρόνια δίνει ἀνάγλυφα τὶς ἀνταγωνιστικὲς αὐτὲς κοινωνικὲς σχέσεις.

Πρῶτος, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, ὁ Νεκτάριος Τέρπος, μοσχοπολίτης ἱερομόναχος ποὺ κήρυξε καὶ ἔγραψε γιὰ νὰ ἀποτρέψει ἢ νὰ μετριάσει τοὺς ἐκμουσουλμανισμοὺς σὲ περιοχὲς τῆς Ἀλβανίας, στὸ ἔργο του *Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις* (1732) ἀναφέρεται κάπως ἀόριστα σ' αὐτὲς τὶς ἀναστατώσεις. «Καὶ ποῖοι εἶναι ἐκεῖνοι ὁποὺ ἔχουν τὸν θεὸν εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς κολάσεως ; Εἶναι ἐκεῖνοι ὁποὺ γυρεύουν τὴν ἐξουσίαν καὶ αὐθεντίαν, καὶ (θέλουν) νὰ σταθοῦν κριτάδες χωρὶς νὰ τοὺς θέλει ἡ χώρα καὶ ἡ πολιτεία. Εἶναι καὶ ἐκεῖνοι ὁποὺ δίδουν καὶ φουρτζιάρουν ἄσπρα διὰ τὴν ἐξουσίαν. Εἶναι καὶ ἐκεῖνοι ὁποὺ δὲν κρίνουν ἴσια καὶ δὲν ἀποφασίζουν δίκαια. Εἶναι ἐκεῖνοι ὁποὺ γυρεύουν ἀφορμὲς καὶ σκάνδαλα καὶ δὲν θέλουν νὰ κάμουν ἀγάπες. Εἶναι καὶ ἐκεῖνοι ὁποὺ φέρνουν βασιλικοὺς ἀνθρώπους καὶ ζημιώνουν τὴν χώραν καὶ τὴν πτωχολογίαν, καὶ ἐκεῖνοι ὁποὺ ἦτον ἀφορμὴ τους καὶ ἔγινεν ἡ αἱματο-

---

1. Ἐνδεικτικὴ εἶναι μιὰ πληροφορία τῶν Κ. Θεσπρωτοῦ - Ἀθ. Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, ὅ.π., σελ. 18, «Τὰ σημαντικότερα χωριά της (τῆς Μοσχόπολης) εἶναι τὸ χωρίον Ὄπαρη καὶ τὸ χωρίον Λιάβδαρη, ...Αὐτοὶ ἔχουν τὴν ληψοδοσίαν τους μὲ Μοσχόπολιν, καὶ πᾶσαν Πέμπτην τῆς ἑβδομάδος παζαρεύονται αὐτοῦ ἀγοράζοντες καὶ πωλοῦντες». Γιὰ τὴ Μοσχόπολη ὡς ἐμπορικὸ κέντρο τῆς γύρω περιοχῆς βλ. καὶ Στ. Π. Κυριακίδης, Σύμμεικτα. Ἔγγραφα ἐκ Μοσχοπόλεως, *Μακεδονικὰ* 3(1953 - 5), Θεσσαλονίκη 1956, σελ. 408 καὶ 410 ὅπου ἀναφέρεται καὶ σχολιάζεται ἡ ὕπαρξη «λειβαδίου καρβατζήδων» στὴ Μοσχόπολη.

2. Βλ. Γιῶργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση. Οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐκδ. Νέα σύνορα, Ἀθήνα 1982, σελ. 351 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ περίπτωση τῆς Μοσχόπολης ἀνάμεσα σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις ἔνοπλων ἐνδοκοινοτικῶν συγκρούσεων.

3. Ἰωακεὶμ Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως Α' Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα 1630 - 1875*, Ἀθῆναι 1939, σελ. 55, σημ. 16.

χυσία». Καὶ πιὸ κάτω γίνεται πιὸ σαφής: «Λοιπὸν διατὶ σφίγγεσαι νὰ μοῦ γένεις ἀφέντης στανικῶς; Τοῦτο εἶναι μία μεγάλη σου τερλαμάδα. Ἐὰν ἐγὼ μόνος δὲν σὲ δέχομαι διὰ προεστό, πόσο μᾶλλον οἱ πολλοὶ δὲν σὲ καταδέχονται; Λοιπόν, ἐὰν σὲ θέλουν ὅλοι μετὰ εἰρήνης, ἔμπα. Εἰδὲ μὲ ἀφορμὲς καὶ σκάνδαλα φυλάγου, τράβηξε χέρι, μὴν ἐμπῆς, διατὶ καμιὰ προκοπὴ δὲν θέλει ἔβγει ἀπὸ τοιαῦτα ὀφφίκια»[1].

Καὶ οἱ συγκρούσεις συνεχίστηκαν. Γιὰ μιὰ μεταγενέστερη συμπλοκὴ διαθέτουμε ἀκριβέστερες πληροφορίες. Στὸν κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου διαβάζουμε ὅτι τὸ «1735 ἡ θεοστυγὴς κουμπανία... ἐσκότωσαν τὸν θεόδωρον γκότου, τὸν κώστην μπιζούκα, καὶ τὸν Νῖκον Θεοχάρου εἰς τὸν ἅγιον Πρόδρομον, ἥτις κουμπανία εἶχεν ἀρχηγοὺς τὸν τζιόγκα μπρατάνη, τὸν Φίλιππον Τοπάλη καὶ τὸν θανάση γκότζου...»[2]. Ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται στὸ παραπάνω χωρίο γνωστὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Ι. Μαρτινιανό, ὁ Θεόδωρος Γκόντου ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἰωάσαφ Ἀχριδῶν καὶ ὁ Νίκος Θεοχάρου (= Πεσχάρου) ποὺ ἦταν μεγαλέμπορος στὴ Βενετία[3].

Μιὰ πιὸ ἐπισταμένη διερεύνηση ὡστόσο τῶν δημοσιευμένων πηγῶν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ σχηματίσουμε ἀκριβέστερη εἰκόνα σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τῶν συγκεκριμένων ἀτόμων καὶ οἰκογενειῶν. Εἰδικότερα γιὰ τὴν οἰκογένεια Πεσχάρου ἐντοπίσαμε γιὰ ἕνα διάστημα 100 περίπου χρόνων τρία μέλη της ποὺ ἦταν πρόκριτοι τῆς Μοσχόπολης: ὁ Ἀθανάσιος Πεσχάρου (1695)[4], ὁ Θεόδωρος Πεσχάρου, τὸν ὁποῖο κάποιος τουρ-

---

1. *Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις Ἀναγκαῖον εἰς κάθε ἁπλοῦν ἄνθρωπον... παρὰ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις Νεκταρίου Τέρπου Ἐκ τῆς Θεοφρουρήτου Χώρας Βοσκοπόλεως Συνεργείᾳ δὲ τοῦ ἐντιμοτάτου Κυρίου Χατζῆ Μιχάλη Γκούστα Ἐκ τῆς αὐτῆς Πόλεως. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθέντα παρ' Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου, Ἐνετίῃσι 1732*. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ 1734 βλ. Γ. Βαλέτας, *Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730. Εἰσαγωγὴ - Ἐκλογές*, Ἀθήνα 1971, σελ. 74 - 75. Γιὰ τὸν Τέρπο καὶ τὸ ἔργο του βλ. ἐπίσης Εὐλ. Κουρίλας, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, *Θεολογία* 11(1933), σελ. 45 - 56.

2. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 54 - 5 καὶ σημ. 16. Πιὸ κάτω ἀναφέρεται καὶ τέταρτο θύμα, ὁ Νικόλαος Πηζούκας, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι τίποτα γνωστὸ (βλ. καὶ σελ. 23, σημ. 1 καὶ 2). Βαθύτατα ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο γεγονὸς κάποιος ἀνώνυμος μοσχοπολίτης, αὐτόπτης μάρτυρας κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ κατέγραψε μὲ ζωντάνια στὸ Μηναῖο τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 171 κ.ἑ. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἴδιου γεγονότος φαίνεται ὅτι ἔμεινε ζωντανὴ γιὰ πολλὰ χρόνια στὴ Μοσχόπολη. Ἔτσι ἐξηγεῖται μιὰ ἀκόμη μνεία του καὶ σὲ ἕναν ἄλλο κώδικα, βλ. τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 128.

3. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 55.

4. *Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου Νεωστὶ τυπωθεῖσα, δαπάνῃ μὲν... Διορθώσει δὲ τοῦ αἰδεσιμωτάτου... Κῦ Κῦ Ἰωάννου Χαλκέως τοῦ Μοσχοπολίτου καὶ τοῦ ἐν Κλει-*

καλβανὸς ἀπὸ τὴ Φράσαρη σκότωσε «εἰς τὸ τζιοφλῆκι του, λεγόμενον μπάρτζι» (1728)[1] καὶ ὁ Ναοὺμ Πεσχάρου, ὁ ὁποῖος τὸ 1769 πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ καλέσει τὸν Μουσταφὰ Κόρτζια μπουλιούκμπαση μὲ τοὺς ἄνδρες του «νὰ φυλάξουν τὴν Μοσχόπολην, καὶ νὰ ἀποδιώξη τοὺς μπορτζιλῆδες, νὰ μὴν τοὺς ζυγώση εἰς τὴν χώραν, νὰ γυρεύουν οὔτε διάφορον οὔτε κεφάλαια»[2].

Ὁ Κώστας Μπιζούκας, τὸ τρίτο θύμα τῆς «θεοστεγοῦς κομπανίας», ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται καὶ ὡς «μικρός», φαίνεται νὰ εἶναι γόνος κι αὐτὸς σημαίνουσας οἰκογένειας τῆς Μοσχόπολης. Ἕνας ὁμώνυμός του, ἔμπορος, ἀναφέρεται σὲ βενετικὰ ἔγγραφα τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα. Συγγενής του εἶναι καὶ ὁ Δημήτριος Μπιζούκας, ἔμπορος κι αὐτός, ποὺ ἀναφέρε-

---

ναῖς Ἐνετίαις Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου Ἡγουμένου τε, καὶ Γυμνασιάρχου καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθεῖσα τοῖς εὐγενεστάτοις καὶ τιμιωτάτοις Κυρίοις Κυρίοις Ἀδὰμ τοῦ παπᾶ Ἰωάννη τῷ Βρούσια, Ἀθανασίῳ τῷ Πεσχαρίῳ Γεωργίῳ τῷ Σιδερίῳ Στάμῳ Δημητρίου Γεωργίῳ τῷ Γήρᾳ, Ἄρχουσιν Ἀξιοπρεπεστάτοις τῆς Θεοφρουρήτου Μοσχοπόλεως, Ἐνετίῃσιν 1695.

1. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 51. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 169, σημ. 1. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ ὅρος «τζιοφλῆκι» γιὰ τὸ μέγεθος τῆς γαιοκτησίας καὶ τὶς σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Μοσχόπολη. Δύο ἀκόμα ἀπογόνους του, τὸν Θεόδωρο Πεσχάρου, ποὺ πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, καὶ τὸν Μῆτρο Πεσχάρο, συναντᾶμε σὲ ἔγγραφα τοῦ «Ἀρχείου τῶν οἰκογενειῶν Ζουπὰν - Μωραΐτη - Περικλέους τῆς Μανουσείου Δημοσίας Βιβλιοθήκης Σιατίστης» ποὺ παρουσίασε ὁ Ἀν. Χ. Μέγας στὸν τόμο *Σιατιστέων Μνήμη. Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης γιὰ τὰ ἑξηντάχρονα τῆς δράσεώς του*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. Α 101 καὶ 103. Ἀπὸ τὴ σύντομη περιγραφὴ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Θεόδωρος Πεσχάρου κατέχει μεγάλη κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία. Τὴ διαχειρίζεται μετὰ τὸ θάνατό του ἡ γυναίκα του Κιούρα ἢ Κιουράνα, ἡ ὁποία μετὰ τὸ 1784 ἐγκαθίσταται στὴν Οὐγγαρία. Πρὶν φύγει ἀγοράζει ἕνα μύλο ἀπὸ τὴ γυναίκα ἑνὸς μοσχοπολίτη ποὺ κι αὐτὸς λείπει ἀπὸ τὴν πόλη, γιὰ 20.000 ἄσπρα. Στὸ ποσὸ αὐτὸ συνυπολογίστηκαν 30.000 ἄσπρα ποὺ ἡ δεύτερη τῆς χρωστοῦσε. Ἡ τελευταία αὐτὴ πληροφορία εἶναι χρήσιμη στὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς Μοσχόπολης, γιατὶ δείχνει τὶς σχέσεις ἐξάρτησης ποὺ χρειάζεται νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅταν ἐξετάζουμε τὴ θέση παρόμοιων οἰκογενειῶν. Ὁ δεύτερος, Μῆτρος Πεσχάρος, ἀναφέρεται ὡς κάτοχος λιβαδιοῦ. Ἕνα ἀκόμη μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ὁ Γεώργιος Πεσχάρος, ἔμπορος ποὺ μετοίκησε ἀπὸ τὸ Σεμλίνο στὴ Βιέννη τὸ 1766, μνημονεύεται σὲ κατάλογο μὲ ὀνόματα ἐμπόρων τῆς Βιέννης βλ. P. K. Enepekides, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (Ein Konscriptionbuch)*, Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 84. Τέλος τοὺς *«τιμιωτάτους κυρίους»* Ἰωάννη Πεσχάρο, ποὺ κατοικεῖ στὴ Βούδα, καὶ Ἀντώνιο καὶ Βασίλειο Πεσχάρου, ποὺ κατοικοῦν στὸ Μίσκολτς τῆς Οὐγγαρίας, συναντᾶμε στὸν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Ρόζια, *Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν ὀνομαζομένων Βλάχων...*, Πέστη 1808. Βλ. πιὸ κάτω σελ. 38.

2. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 73 - 4. Γιὰ τὸ κοινοτικὸ σύστημα διοίκησης τῆς Μοσχόπολης βλ. τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 87 καὶ Σπύρου Κοκκίνη, *Ρωμιοσύνη. Εἴκοσι δοκίμια γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ Εἰκοσιένα*, βιβλιοπωλεῖον «ὁ Ἑρμῆς», Ἀθῆναι 1971, σελ. 88.

ται στὰ ἴδια ἔγγραφα[1]. Πολὺ ἀργότερα ἕνα μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ὁ Δημητρὸς Ἰωάννου Μπεζούκα, μνημονεύεται ὡς κάτοικος τῆς Πέστης (α' δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα)[2].

Παρὰ τὰ κενὰ ποὺ ἀφήνουν οἱ παραπάνω πηγές, εἶναι σαφὲς ὅτι τὰ θύματα τῆς κομπανίας εἶναι ἄτομα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη, συμμετέχουν στὶς διευθυντικὲς ὁμάδες τῶν τουρκοκρατούμενων πληθυσμῶν, κατέχουν γῆ καὶ παράλληλα ἀσκοῦν ἐμπόριο σὲ μεγάλη μάλιστα ἀκτίνα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ γιὰ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ἀντιπολιτευτικῆς τάσης, τῆς «κουμπανίας», δηλαδὴ τὸν Τζιόγκα Μπρατάνη καὶ τὸν Φίλιππο Τοπάλη[3] τίποτα, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, δὲν εἶναι γνωστό[4]. Μόνο τὸν Θανάση Γκότζο συναντᾶμε, ἂν πράγματι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, μερικὰ χρόνια ἀργότερα σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου, «Ὁ παρὼν θρόνος μαζὶ μὲ τὸν ἄμβωνα ἐκαλοπείσθη ἐν ἔτει 1758, ...ἐπιτροπεύοντος τοῦ κυρίου Ἀθανασίου Γκόζτου...»[5]. Ἡ πλήρης σχεδὸν ἀπουσία

1. Valeriu Papahagi, Ştiri relative la relaţiile aromanilor Moscopoleni cu armatorii şi negustorii din Ragusa in secolele al XVII-lea şi XVIII-lea, *Revista Istorică* 20 (Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1934), σελ. 161. Τοῦ ἰδίου, *Aromanii Moscopoleni şi comerţul venefian in secolele al XVII-lea, Şi al XVIII-lea*, Βουκουρέστι 1935, σελ. 18. Τοῦ ἰδίου, *Moscopole, Metropola comercială şi culturală a romanilor din peninsula Balcanică in secolul al XVIII-lea*, Roşiorii - de - Vede 1939, σελ. 6. Mario Ruffini, Un Centro aromeno d' Albania : Moscopoli, ὅ.π., σελ. 168. Βλ. καὶ V. Papahagi, Familia Şaguna in documente venitiene din secolul al XVIII-lea, *Revista Istorică* 18_{1-3}(1932), σελ. ἀναφέρεται μόνο τὸ ἐπίθετο Bisuca.

2. Βλ. μιὰ ἀρκετὰ ἀσαφὴ ἀναφορὰ στὰ σχετικὰ ἔγγραφα, Σπ. Λάμπρος, Ἔρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17(1923), σελ. 124 καὶ 136. Ἂν πράγματι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια οἰκογένεια, ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ τῶν ἐμπόρων τῆς Μοσχόπολης ἀπὸ τὴ Βενετία πρὸς τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη. Βλ. καὶ Ἀν. Χ. Μέγα, Τὸ ἀρχεῖον, ὅ.π., σελ. Α 107, ὅπου μνημονεύεται ὁ Πῆτος Μπεζούκα (1822).

3. Τὸ ὄνομα Σπ. Γ. Τοπάλης συναντᾶμε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Πρόκειται γιὰ κάποιον συρακιώτη κάτοικο Βιέννης ποὺ τὸ 1878 ἱδρύει παρθεναγωγεῖο στὴ γενέτειρά του, *Ἅπαντα Κώστα Κρυστάλλη*, ἐπιμ. Πολυβίου Βοβολίνη, διεθνεῖς ἐκδόσεις, χ.χ., σελ. 607 καὶ σελ. 575 ὅπου ἀναφέρεται κι ἄλλος συρακιώτης Τοπάλης στὴν Ἱσπανία. Δὲν μπορέσαμε νὰ διασταυρώσουμε πληροφορίες γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτά. Ἡ συνωνυμία πιθανὸν νὰ μὴν εἶναι τυχαία. Θυμίζουμε τὶς μετακινήσεις ὁμάδων ἀπὸ τὸ Συράκο πρὸς τὴ Μοσχόπολη ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

4. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἀναφέρονται καὶ μὲ τὰ οἰκογενειακά τους ὀνόματα, πράγμα ποὺ σημαίνει γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἀνήκουν σὲ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, πρβλ. Φίλιππος Ἠλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Μνήμων, 1986², σελ. 30.

5. Κωνστ. Χ. Σκενδέρη, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, ἐν Ἀθήναις 1928², σελ. 126. Ὁ Φίλιππος Γκόζτου ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1763, πιθανὸν νὰ εἶναι ἀπόγονός του, Ἀν. Χ. Μέγα, Τὸ ἀρχεῖον, ὅ.π., σελ. Α 103.

πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα αὐτά, δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ εἶναι τυχαία. Γενικὰ ἐξάλλου οἱ πηγὲς γιὰ τὴ Μοσχόπολη καταστράφηκαν στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀκολουθώντας τὴν ἱστορία τῆς πόλης. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ θεωρήσουμε αὐτὴ τὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν καθὼς καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ ποὺ ἀποδίδεται στοὺς ἐκπροσώπους αὐτῆς τῆς ἀντιπολιτευτικῆς μερίδας, «θεοστυγὴς κομπανία», ὡς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέση τους.

Βέβαια μὲ τὸν ὅρο «κομπανία» ἐννοεῖται συχνὰ ἡ συντεχνία τῶν ἐμπόρων[1]. Στὴν περίπτωσή μας ὅμως δὲν ξέρουμε ἂν πράγματι ἡ λέξη ἔχει αὐτὴ τὴ σημασία καὶ ἑπομένως γιὰ ποιοὺς ἀκριβῶς πρόκειται, τοὺς μεσαίους ἢ τοὺς μικρεμπόρους. Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχει τὸ θέμα, παραμένει ἀνοικτὸ τὸ ἐρώτημα ἂν μπόρεσαν τελικὰ μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμφύλια διαμάχη νὰ καταλάβουν, σύμφωνα μὲ τὸν Νεκτάριο Τέρπο, «τὴν ἐξουσίαν καὶ αὐθεντίαν», ἂν κατάφεραν δηλαδὴ νὰ ἐπιβάλουν τὴ συμμετοχή τους σὲ ἡγετικὲς θέσεις τοῦ κοινοτικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιτροπεία τοῦ Θανάση Γκότζου, ποὺ ἀναφέραμε ἀμέσως πιὸ πάνω, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς ὁδηγήσει πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Πάντως οἱ κοινωνικὲς αὐτὲς συγκρούσεις συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα, ὁπότε μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε σὲ μιὰ σαφέστερη ἀναφορὰ τοῦ κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τίμιου Προδρόμου: «κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἠκολούθησαν διάφοραις ἀνωμαλίαις καὶ ταραχαῖς εἰς τὴν βοσκόπολιν, καὶ κατ' ἀλλήλων τῶν προεστώτων καταδρομαί...» (1767-9)[2]. Ἡ ἔνδειξη αὐτὴ θὰ μποροῦσε πιθανὸν νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴν ὑπόθεση πὼς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ὡς τὸ 1769 τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης διαφοροποιήθηκε ἀπὸ τὸ αἴτημα μιᾶς ὁμάδας γιὰ συμμετοχὴ στὴν κοινοτικὴ διαχείριση, στὶς ἐνδοκοινοτικὲς διαμάχες καὶ συγκρούσεις. Ἂν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπαληθεύσουμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, θὰ καταλήγαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ «κουμπανία» κατάφερε τελικὰ νὰ πάρει στὰ χέρια της μέρος τῆς κοινοτικῆς διοίκησης[3].

---

1. Σπ. Λάμπρου, Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8(1911), σελ. 267 καὶ 268.

2. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 68. Τὸ ἴδιο κλίμα διαμάχης ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, βλ. ἀνέκδοτο *«Χρονικὸν Κορυτσᾶς τοῦ 1828»*, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ φάκελλο Ψ 48 τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τὸ ὁποῖο ὁ συνάδελφος Γ. Παπαγεωργίου εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξει. Σ' αὐτὸ ἀναφέρεται παρενθετικὰ ὅτι οἱ μοσχοπολίτες *«ἔχουν ἀναμεταξύ τους διχονοίας καὶ ἀλληλομαχίας»*.

3. Ἡ παραδοχὴ αὐτῆς τῆς ἄποψης δημιουργεῖ βέβαια κάποια προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ διάσωση αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν μὲ τὸ ἴδιο πάντα ἀποδοκιμαστικὸ ὕφος ἐναντίον τῆς «κομπανίας» ὡς τὰ χρόνια ποὺ ὁ Μιχαὴλ τοῦ Γκόρρας ἢ Ὑπισχιώτης (1700 - 90) συγκέντρωσε ἐπιμέρους σημειώματα στὸν κώδικα τοῦ Τιμίου Προδρόμου, δηλαδὴ στὰ χρόνια 1777 - 83 (Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 18). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο

Σχετικὰ μὲ τὴ σύγκρουση τοῦ 1735 καὶ μὲ βάση τὶς παραπάνω πηγὲς ἔχουν δοθεῖ ὡς τώρα διάφορες ἑρμηνεῖες. Ὁρισμένοι μελετητὲς θεωροῦν ὡς αἰτία αὐτῆς τῆς σύγκρουσης τὰ προσωπικὰ πάθη, τὶς ἀντιζηλίες καὶ τὶς ἀντιπάθειες[1]. Μιὰ παρόμοια ἑρμηνεία ὅμως κατὰ πρῶτο λόγο δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουμε τὸ εὖρος καὶ τὸ χαρακτήρα τῆς σύγκρουσης, ποὺ εἶναι σαφέστατα κοινωνικὴ καὶ ὄχι ἁπλῶς διαπροσωπική, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο μᾶς ἐμποδίζει νὰ τὴν ἐντάξουμε σὲ ὁμόλογα περιστατικὰ καὶ τελικὰ νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς γενικότερο φαινόμενο πού, ὅπως ἀναφέραμε, παρουσιάζεται καὶ σὲ ἄλλα μεγάλα κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Ἄλλοι μελετητές, ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὲς θεωρητικὲς ἀφετηρίες, ὑποστηρίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ ταξικὴ διαμάχη. Σύμφωνα μ' αὐτούς, συγκρούστηκαν «οἱ προεστῶτες καὶ οἱ ἄλλες τάξεις» ἢ ἀκριβέστερα «οἱ συντεχνίες καὶ οἱ συντροφιὲς τῶν ἐμπόρων καθὼς καὶ οἱ ἐργάτες τῶν ἐργαστηρίων ποὺ ζητοῦσαν μεγαλύτερα μεροκάματα». Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ ἡ «κουμπανία» ἐκπροσωποῦσε τὴν «ἀντίδραση»[2]. Ἡ παραπάνω ἄποψη ὑποστηρίχτηκε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ σχετικὰ πρόσφατα. Ἡ σχηματοποίηση ὅμως ποὺ εἶναι εὐδιάκριτη σ' αὐτὴ τὴ θέση καὶ ἡ ἀδυναμία της νὰ ὁρίσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διαπάλης καὶ νὰ δώσει μιὰ πειστικὴ ἑρμηνεία τὴ μετατρέπει ἁπλῶς σὲ ἕνα εἶδος φιλεργατικῆς ἀπολογητικῆς, μιὰ καὶ προτείνει ἕνα ἑρμηνευτικὸ σχῆμα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ μοσχοπολίτικη ἱστορικὴ πραγματικότητα[3].

Μέσα στὰ ἴδια περίπου θεωρητικὰ πλαίσια διατυπώθηκε τέλος καὶ μιὰ τρίτη ἄποψη. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὸ 1735 συγκρούστηκαν οἱ ἄρχοντες, δηλαδὴ οἱ γαιοκτήμονες καὶ οἱ ἔμποροι ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ ἀποσπάσουν τὴν κοινοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς πρώτους[4]. Πρά-

---

δὲν μποροῦμε νὰ ἑρμηνέψουμε τὴν πλήρη ἀπουσία πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀποτέλεσαν τὴν κομπανία, τουλάχιστον στὶς γνωστὲς ὡς τώρα πηγές. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει ὑποστηριχτεῖ ὅτι στὶς «ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ἡ διοίκηση τῶν κοινῶν πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν προκρίτων γαιοκτημόνων στὴν «κομπανία τῶν πραγματευτάδων». Μ' αὐτὴ τὴν ἀλλαγή, ποὺ θεωρήθηκε «σὰν συνέπεια τῆς μεγάλης βιοτεχνικῆς ἀνάπτυξης τῆς πόλης», συνδέθηκε «ἡ κορύφωση τῆς ἀκμῆς τῆς Μοσχόπολης», χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται συγκεκριμένη ἐπιχειρηματολογία, Σπ. Κοκκίνη, *Ρωμιοσύνη*, ὅ.π., σελ. 38.

1. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 54 - 55.

2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 41.

3. Γ. Βαλέτα, *Ὁ ἁρματωμένος λόγος*, ὅ.π., σελ. 20, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι «Οἱ πρῶτες σελίδες τοῦ νεοελληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος γράφονται στὴ συντεχνιακὴ Μοσχόπολη τοῦ 1720» !

4. Zija Shkodra, Les esnaf ou corporations dans la vie urbaine balkanique des XVII - XVIIIe siècles, *Studia Albanica*, 12_2(1975), σελ. 73 - 4, «...lutte entre l'ancien, patriciat féodal (les archontes) et la grande compagnie de commerce...». Βλ. καὶ πιὸ πάνω σελ. 24, σημ. 3 τὴν ἄποψη τοῦ Σπ. Κοκκίνη.

γματι ἡ ἄποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα, χωρὶς ὅμως νὰ τεκμηριώνεται ἐπακριβῶς ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν ποὺ ἀναλύσαμε πιὸ πάνω. Ἡ οἰκονομικὴ δηλαδὴ θέση τῆς μιᾶς τουλάχιστον μερίδας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μονοδιάστατη. Οἱ ὑποτιθέμενοι γαιοκτήμονες, δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆς ὁμάδας ποὺ ἤδη ἔχει στὰ χέρια της τὴν κοινότητα, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἔμποροι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ αὐτοὶ ποὺ προκάλεσαν, σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Τέρπο, τὴν «αἱματοχυσίαν» καὶ ποὺ θέλουν «νὰ σταθοῦν κριτάδες χωρὶς νὰ τοὺς θέλει ἡ χώρα καὶ ἡ πολιτεία... Εἶναι καὶ ἐκεῖνοι ὁποὺ φέρνουν βασιλικοὺς ἀνθρώπους καὶ ζημιώνουν τὴν χώραν καὶ τὴν πτωχολογίαν...». Ἡ σύνδεση τῆς ὁμάδας αὐτῆς μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, προφανῶς τοὺς μπορτζιλῆδες, καὶ ἡ ἀντιπαράθεσή τους μὲ τὴν «πτωχολογίαν», μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ ἡ δεύτερη ὁμάδα πρέπει νὰ ἐντασσόταν στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ ἀναγκάζονται νὰ χρησιμοποιήσουν βία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συμμετοχή τους στὰ κοινοτικὰ πράγματα, μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ εἶχαν κατακτήσει σχετικὰ πρόσφατα ὁρισμένες θέσεις στὴν κοινοτικὴ ἱεραρχία.

Ἂν θελήσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ ἡ ὁμάδα ἀνῆλθε κοινωνικά, ἀσφαλῶς θὰ ἀνατρέξουμε στὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες, μιὰ κι αὐτοὶ οἱ τομεῖς συνέβαλαν στὰ πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας σὲ μιὰ κοινωνικὴ κινητικότητα ποὺ εἶχε τέτοιου εἴδους καὶ τέτοιας ἔντασης συνέπειες. Ἂν ὅμως δεχτοῦμε ὅτι ἡ «κομπανία» ἐξέφραζε τὰ αἰτήματα μιᾶς εὐρύτερης ὁμάδας, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν «τεχνιτῶν», οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, ἀποτελοῦσαν πράγματι μιὰ ἰδιαίτερη τάξη, εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα στοιχεῖα κοινωνικά, οἰκονομικά, ἰδεολογικὰ ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦσαν ἀπὸ τὴν πρώτη ὁμάδα, ἐκείνους δηλαδὴ οἱ ὁποῖοι, ὅπως δείξαμε πιὸ πάνω, κατεῖχαν γῆ, ἦταν ἔμποροι καὶ ταυτόχρονα εἶχαν στὰ χέρια τους τὴν κοινοτικὴ διοίκηση τῆς Μοσχόπολης. Ἡ ἀπουσία γαιοκτησίας καὶ ὁ διαφορετικὸς γεωγραφικὸς προσανατολισμός, ἡ ἄνιση ἐμβέλεια τῶν ἐμπορικῶν τους δραστηριοτήτων ἢ ἀκόμα ἡ ἀνταγωνιστικότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὸν ποὺ παράγει καὶ σὲ κεῖνον ποὺ διακινεῖ τὰ προϊόντα τοῦ πρώτου θὰ μποροῦσαν πιὸ συγκεκριμένα νὰ θεωρηθοῦν ὡς παράγοντες ποὺ διαφοροποιοῦσαν τὶς δύο αὐτὲς κοινωνικὲς ὁμάδες. Εὔλογο ἐπίσης θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἀνάμεσα στοὺς παλαιότερους κατοίκους τῆς Μοσχόπολης καὶ ἐκείνους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σ' αὐτὴ σχετικὰ πρόσφατα ἀπὸ ἄλλα βλαχοχώρια πιθανὸν ὑπῆρχε κάποια βασικὴ κοινωνικὴ διαφορὰ ἡ ὁποία μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου συνέβαλε κι αὐτὴ στὶς γνωστὲς συγκρούσεις. Ἀλλὰ οἱ διαθέσιμες πηγὲς δὲν μᾶς δίνουν ἱκανοποιητικὰ στοιχεῖα μὲ βάση τὰ ὁποῖα θὰ κατανοούσαμε πληρέστερα αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ διαμάχη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κενὰ στὴν κατανόηση τῶν παραπάνω ζητημάτων,

μᾶς διαφεύγουν ἐπίσης καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῶν δύο ὁμάδων, οἱ ἰδεολογικές τους ἀντιπαραθέσεις σὲ διάφορα πεδία τῆς μοσχοπολίτικης κοινωνίας, π.χ. στὴν Ἀκαδημία (βλ. πιὸ κάτω, σελ. 44). Ἀκόμη περισσότερο εἶναι ἀδύνατο μὲ τὶς γνωστὲς ὡς τώρα πηγὲς νὰ ἐντοπίσουμε τὴ συνάφεια ποὺ ἐνδεχομένως ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς διαμάχες ποὺ ἐπιχειρήσαμε νὰ ἀναλύσουμε πιὸ πάνω καὶ τὴν ἀνάπτυξη ἐθνικῆς συνείδησης τῶν βλάχων μοσχοπολιτῶν ποὺ κατοικοῦν στὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἕνα θέμα ποὺ ἀνακύπτει στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ κατάσταση ποὺ περιγράψαμε ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση καὶ τὸν οἰκονομικὸ ρόλο τῆς πόλης ἴσχυε σὲ γενικὲς γραμμὲς ὡς τὸ 1769, ὁπότε μιὰ ἐπίθεση τῶν μπορτζιλήδων, παρὰ τὰ ἀμυντικὰ μέτρα ποὺ εἶχαν προληπτικὰ παρθεῖ, κατέστρεψε ἕνα μέρος τῆς πόλης, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ κάτοικοί της νὰ σκορπίσουν στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πληροφορία τῶν Δ. Φιλιππίδη καὶ Γρ. Κωνσταντᾶ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐκεῖνοι ποὺ ἐγκατέλειψαν τὴ Μοσχόπολη ἐπέλεξαν τὸν τόπο τῆς νέας τους ἐγκατάστασης ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομική τους εὐρωστία: «οἱ πλούσιοι ἢ νὰ εἴπω καλλίτερα οἱ πραγματευταὶ εἰς ταῖς Φραγκαῖς, οἱ κατώτεροι καὶ τεχνῖται εἰς διάφορα μέρη τῆς Τουρκίας»[1].

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, περίοδος ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὸ θέμα μας, ἡ πόλη ἀνασυγκροτεῖται στὸ μέτρο βέβαια ποὺ αὐτὸ ἦταν δυνατό, ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέστρεψε,

---

1. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὅ.π., σελ. 139. Πρβλ. Κ. Μ. Κούμα, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, τόμ. ΙΒ', ἐν Βιέννη 1892, σελ. 531. Κ. Θεσπρωτοῦ - Ἀθ. Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, ὅ.π., σελ. 15. Fr. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Παρίσι 1820, τόμ. II, σελ. 377, σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση 100 οἰκογενειῶν βλάχων κτηνοτρόφων κοντὰ στὴ Χρούπιστα ἔξω ἀπὸ τὴν Καστοριά. Γ. Κ. Κορδάτου, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιᾶς*, ἐκδ. «20ὸς αἰώνας», Ἀθήνα (1960), σελ. 324 - 5 ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐγκατάσταση βλάχων τῆς Μοσχόπολης στὶς Μηλιές. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 305 καὶ 360. Ἡ καταστροφὴ τῆς πόλης περιγράφεται στὶς σύγχρονες πηγὲς βλ. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 75 κ.ἑ., τοῦ ἴδιου. *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 75. Σχετικὰ μὲ τὶς αἰτίες τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης οἱ Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὅ.π., σελ. 139, προβάλλουν δύο αἰτίες: «ἡ ἀχρεία διοίκησι τοῦ βασιλείου καὶ ἡ διχόνοια ἄρχισαν νὰ τὴν κλίνουν πρὸς τὸν ἀφανισμό της». Βλ. ἐπίσης τὸ διαφωτιστικὸ σχόλιο τοῦ F. Beaujour γιὰ τὶς δυσμενεῖς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἐμπόδιζαν τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐμπορικῆς τάξης, Ν. Σβορῶνος, Οἱ συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, ὅ.π., σελ 184.

τὰ προνόμια ποὺ ἀπολάμβαναν ὡς τότε οἱ μοσχοπολῖτες περιορίστηκαν (1772) καὶ τέλος ἀφοῦ οἱ μπορτζιλῆδες δὲν ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν ἕνα συνεχὴ κίνδυνο γιὰ τοὺς κατοίκους. Ἡ Ἀκαδημία ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ πάλι, παρόλο ποὺ τὸ κτίριο εἶχε καταστραφεῖ. Ἀντίθετα τὸ τυπογραφεῖο δὲν ξαναλειτούργησε.

Σύμφωνα μὲ σύγχρονες πηγὲς τέσσερις - πέντε μῆνες μετὰ τὴν καταστροφὴ «ἄρχισαν καὶ ἐμαζεύτηκαν ὡς διακόσια σπίτια, καὶ οὕτω τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἔγιναν ὡς πεντακόσια σπήτια»[1]. Πράγματι τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα ποὺ διαθέτουμε σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς Μοσχόπολης τὴ δεύτερη αὐτὴ φάση τῆς ἱστορίας της κυμαίνονται ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο νούμερα[2]. Μόνο μιὰ πολὺ μεταγενέστερη πηγή, «*Ἠπειρωτικαὶ Μελέται*» τοῦ Β. Δ. Ζώτου, ἀνεβάζει σὲ «*1000 οἴκ. χριστιανῶν Ἑλλήνων*» τὸν πληθυσμὸ τῆς Μοσχόπολης[3].

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεση τῆς πόλης πιθανότατα μεταβλήθηκε αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἀπὸ μιὰ ἀόριστη μαρτυρία, τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε, φαίνεται ὅτι στὴν πόλη μετὰ τὸ 1769 —ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς— ἐγκαταστάθηκαν καὶ ἀλβανίτες, ἡ συνοικία τῶν ὁποίων μάλιστα ὀνομαζόταν Ἀρναοὺτ μαχαλεσί[4]. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες τῶν μοσχοπολιτῶν ὁ Δ. Φιλιππίδης καὶ ὁ Γρ. Κωνσταντᾶς ἀναφέρουν ὅτι «οἱ Βοσκοπολῖται εἶναι... ὅλοι σχεδὸν τεχνῖται, εἰς τὴν πραγμάτειαν πολλὰ ἐπιτήδειοι, οἰκονόμοι...» καὶ ὁ Ἀραβαντινὸς σημειώνει ὅτι εἶναι «μικρέμποροι»[5]. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς φανερώνουν ἔμμεσα ὅτι καὶ ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση

---

1. Κῶδιξ Προδρόμου καὶ κῶδιξ Συντεχνίας Ἐμπόρων περὶ ἀπρίλιον (1785 περίπου), ἡ ἀναφορὰ στὸ Ἰ. Μαρτινιανοῦ, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 258.

2. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὅ.π., σελ. 139, «*τώρα μόλις σώζονται πεντακόσιαις φαμιλλιαῖς*» (1791). W. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, τόμ. 1, σελ. 343 - 4, «*διακόσια ἢ τριακόσια σπίτια*» (1805). Fr. Pouqueville, *Voyage*, ὅ.π., τόμ. 2, σελ. 393 «*deux cents cabanes, habitées par de pauvres bergers, sont tout ce qui reste de cette ville,...*» (1806). Δ. Φιλιππίδης, *Γεωγραφικὸν τῆς Ῥουμουνίας*, τόμ. Α', Ἰάσιον 1813, μέρ. Β', «*οἰκογένειαι τινὲς περίπου διακόσιαι σώζονται*», ἡ τελευταία ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν Εὐλ. Κουρίλα, *Ἡ Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 319. Γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ Κ. Θεσπρωτός, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, ὅ.π., σελ. 15, ἀναφέρει «*Τώρα μόλις σώζονται 100 σπίτια καὶ 7 ἐκκλησίες θολογύριστες...*» (1833), ἐνῶ ὁ Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν...*, ἐν Ἀθήναις 1856, τόμ. Β', σελ. 35 - 36, σημειώνει «*μόλις οἰκεῖται ἤδη ὑπὸ 250 οἰκογενειῶν μικρεμπόρων*».

3. Β. Δ. Ζώτου Μολοσσοῦ, *Ἠπειρωτικαὶ Μελέται*, τόμ. Δ', τεῦχ. Α' *Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου*, ἐν Ἀθήναις 1878, σελ. 138.

4. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, ὅ.π., σελ. 11. Βλ. καὶ St. Adhami, Aspects urbanistes et architecturaux, *ὅ.π.*, σελ. 116. Ὁ Εὐλ. Κουρίλας ὑποστηρίζει ὅτι στὴ Μοσχόπολη κατοικοῦσαν καὶ ἀλβανοί, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, *Θεολογία* 9(1931), σελ. 15 καὶ σελ. 60, σημ. 1..

5. *Γεωγραφία Νεωτερική*, ὅ.π., σελ. 139. Γιὰ τὸν Ἀραβαντινό, βλ. πιὸ πάνω σημ. 2.

τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μοσχόπολης ἀρχίζει νὰ τροποποιεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ «πρῶτοι», δηλαδὴ οἱ μεγαλέμποροι («πραγματευταί»), ἂν δὲν ἀπουσιάζουν ἐντελῶς, ἔχουν μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο καὶ μόνο τὰ δύο ἄλλα κοινωνικὰ στρώματα, «τεχνῖται» καὶ «μικρέμποροι», ἡ «δευτέρα τάξις» δηλαδή, καὶ οἱ «κατώτεροι» ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. Αὐτὴ ἡ νέα μορφὴ τῶν κοινωνικῶν διαφοροποιήσεων ἔκανε τὸν συγγραφέα ἑνὸς ἐγγράφου τοῦ 1822 νὰ μνημονεύσει δύο κοινωνικὲς τάξεις ἀντὶ τρεῖς ἀναφερόμενος στοὺς μοσχοπολίτες, «. . .ἡμεῖς ἁπαξάπαντες οἱ τῆς Μοσχοπόλεως ἱερεῖς τε καὶ λαϊκοὶ μικροί τε καὶ μεγάλοι. . .»[1].

Ἡ νέα σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, στὸ μέτρο βέβαια ποὺ εἶναι νέα, φαίνεται νὰ συμπορεύεται μὲ τὴν πτώση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τὴν περίοδο αὐτή. Πρόκειται γιὰ μιὰ πτωτικὴ τάση ποὺ διαφαίνεται ἀνάγλυφα σὲ μιὰ ἀνέκδοτη πηγή, τὸ *Ἐκκλησιαστικὸν Συμφωνητικὸν γράμμα τῶν Μοσχοπολιτῶν* ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου φυλάσσεται στὸ τμῆμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (φάκ. Ψ' 48). Τὸ κείμενο χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ μία μεταγενέστερη σημείωση, τὸ 1835. Σ' αὐτὸ οἱ μοσχοπολίτες ἐπαναπροσδιορίζουν τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη μὲ βάση τὰ ὁποῖα ὡς τότε ὁριζόταν ἡ κοινωνικὴ τάξη στὴν ὁποία ὁ καθένας, ἢ καλύτερα κάθε οἰκογένεια, ἀνῆκε. Συγκροτεῖ μ' ἄλλα λόγια ἕνα νέο τυπικὸ σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο διευθετοῦνται ἐκ νέου οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις. Εἶναι φανερὸ πὼς τὸ 1835 δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μόνο τὴ στιγμὴ θεσμοθέτησης αὐτοῦ τοῦ νέου τυπικοῦ. Ἡ διαδικασία οἰκονομικῆς πτώσης ποὺ ἔκανε ἀναγκαία αὐτὴ τὴ συμ-φωνία ἔχει ἀσφαλῶς ἀρχίσει ἀπὸ νωρίτερα. Στὴν προσπάθειά τους νὰ κάνουν γνωστὴ τὴν ἀνάγκη ποὺ ὁδήγησε σ' αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία τους οἱ συντάκτες τοῦ *Συμφωνητικοῦ* δίνουν μιὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς καθοδικῆς αὐτῆς πορείας: «. . . βλέποντες ὅτι οἱ καταχρήσεις τῆς πατρίδος μας ἐκορυφώθησαν, καὶ μᾶλλον εἰς τὸ χεῖρον προβαίνοντες, καὶ προβλέποντες ὅτι θέλουσι ρίψη τὴν πατρίδα μας εἰς φθορὰς καὶ ζημίας μεγαλοτάτας . . .ἀφανιζούσας τὴν πολιτείαν μας ἀνεπαισθήτως, σήμερον . . .συσκεφθέντες καλῶς, περὶ τῆς βελτιώσεως αὐτῆς καὶ καλῆς εἰς τὸ μετέπειτα συστάσεως, καὶ οἰκονομίας πρὸς ἐξωστρακισμὸν τῶν περιττῶν. . . καὶ ἀνωφελίμων, ἐπαρουσιάσθημεν ἐνώπιον τοῦ Σεβασμιωτάτου ἡμῶν καὶ κυριάρχου μας ἁγίου Κορυτζᾶς καὶ Πογωνιανῆς κυρίου Βησσαρίωνος[2], καὶ προβάλλοντες αὐτὰ ταῦτα εὕρομεν τὴν σεβασμιότητά του ὀπαδὸν καὶ σύμφωνον εἰς τὸ ἐκριζωθῆναι τὰ παρόμοια,. . .».

---

1. Τὸ ἔγγραφο περιέχεται στὸ φάκελλο Ψ' 48 ποὺ βρίσκεται στὸ τμῆμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης.

2. Ὁ Βησσαρίων ἦταν ἐπίσκοπος Κορυτσᾶς καὶ Πωγωνιανῆς στὰ χρόνια 1827 - Φεβρουάριος 1835. Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ ἀρχειοφυλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Ὀρθοδοξία* 31 (1956), τεῦχ. Δ', σελ. 451 καὶ 32(1957), τεῦχ. Α', σελ. 66.

Τὰ ἐθιμικὰ οἰκονομικὰ μέτρα ποὺ ἀποφασίζονται —ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας ὡς ρυθμιστικοῦ παράγοντα καὶ ἐγγυητῆ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν εἶναι στὴν περίπτωση αὐτὴ καθοριστικὸς— ἀγκαλιάζουν ὅλες τὶς μορφὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς : προῖκα, ἔξοδα γάμου, γέννησης παιδιοῦ, μνημόσυνου κ.λπ. Ἀναφέρονται δηλαδὴ σὲ περιπτώσεις κοινωνικῶν σχέσεων στὶς ὁποῖες κατ' ἐξοχὴ ἀντανακλᾶται ἡ οἰκονομικὴ εὐρωστία κάθε οἰκογένειας ἢ κοινωνικῆς ὁμάδας καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ τὴν παγίωση τοῦ μέτρου ποὺ δὲν πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὴν ἀμέσως κατώτερη τάξη. Ἡ διαμεσολάβηση τῆς Ἐκκλησίας στὴ σύναψη αὐτῆς τῆς συμ-φωνίας ἔχει ὡς συνέπεια ἡ ὑπέρβαση τοῦ θεσμοθετημένου μέτρου νὰ παίρνει ἠθικὴ διάσταση καὶ νὰ θεωρεῖται ἁμαρτία[1]. Στὸ κείμενο αὐτὸ οἱ μοσχοπολίτες διαχωρίζονται σὲ τρεῖς κοινωνικὲς «τάξεις», ὅπως καὶ στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης τὸ 1769. Εἶναι φανερὸ ὡστόσο πὼς δὲν ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία μὲ κεῖνες. Οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ τῶν τριῶν ἔχουν κατὰ πολὺ μειωθεῖ[2]. Αὐτὴ τὴ νέα ἀκριβῶς οἰκονομικὴ κατάσταση ἔρχεται τώρα νὰ ρυθμίσει στὶς λεπτομέρειές της, δηλαδὴ νὰ θεσμοθετήσει καὶ συνεπῶς νὰ παγιώσει, τὸ *Ἐκκλησιαστικὸν Συμφωνητικὸν γράμμα τῶν Μοσχοπολιτῶν*[3].

Ἡ προηγούμενη διερεύνηση τῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ δημογραφικῶν δεδομένων ποὺ ἀφοροῦν τὴ Μοσχόπολη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε μιὰ φανερὴ τομὴ στὴν ἱστορία τῆς πόλης, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν καταστροφή της τὸ 1769. Ἡ Μοσχόπολη, μιὰ βλαχικὴ πόλη στὸ κέντρο ἑνὸς ἀνομοιογενοῦς ἐθνικὰ καὶ οἰκονομικὰ χώρου, ἀπὸ τότε ποὺ σχηματίστηκε ὡς οἰκισμὸς κτηνοτρόφων μέχρι τὸ χρόνο αὐτὸ ἀκολουθεῖ μιὰ ἀνοδικὴ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ πορεία. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ προκάλεσε, καθὼς φαίνεται, βαθύτατες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ νὰ ἐκδηλωθοῦν μὲ βιαιότητα καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα μὲ μοναδικὸ φανερὸ ἀντικείμενο διαμάχης τὴν ἅλωση τοῦ κοινοτικοῦ μηχανισμοῦ τῆς πόλης. Μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἡ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ συστήματος «προστασίας», ποὺ ἦταν τὸ μόνο ἐφαρμόσιμο μέτρο στὰ πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατο-

---

1. Ἡ ὑπέρβαση τοῦ μέτρου σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες ἀποτελεῖ ἁμαρτία, Σπ. Ἀσδραχάς, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, ὅ.π., σελ. 107 - 8.

2. Ἀπὸ τὶς περιπτώσεις περιορισμοῦ τῶν ἐξόδων δίνουμε μερικὰ παραδείγματα : «Τὰ χρυσὰ νὰ κοποῦν παντάπασιν... ὅσοι δὲ κατὰ καιρὸν ἔχουσιν, ἔχουν τὴν ἄδειαν νὰ τὰ φοροῦν μόνον ἕως τοῦ ἁγίου Γεωργίου, καὶ ὄχι περαιτέρω ...ἡ νύμφη τῆς πρώτης τάξεως νὰ ἔχῃ μόνον εἰς τὸ σεντοῦκι της πουκάμισα εἴκοσι ἡ δὲ δευτέρα δεκαπέντε ἡ δὲ τρίτη δέκα... Τὰ διδόμενα ἀπὸ τὸ μέρος τῆς νύμφης μετριτὰ εἰς τὸν Γαμπρόν, ἡ πρώτη τάξις νὰ δίδῃ ἑξακόσια, ἡ δὲ δευτέρα τριακόσια ἡ δὲ τρίτη τριακόσια...».

3. Τὸ Συμφωνητικὸν γράμμα τῶν κατοίκων τῆς Κορυτσᾶς καὶ τῶν γύρω χωριῶν, ποὺ μνημονεύσαμε πιὸ πάνω, σελ. 29,σημ. 1, ἀποτελεῖ μιὰ παρόμοια περίπτωση.

ρίας, δὲν στάθηκε ἀρκετὸ νὰ ἐμποδίσει τὴ δράση τῶν ληστρικῶν ὁμάδων, ποὺ ἀφάνισαν τὴν πόλη καὶ ἔτρεψαν τὸν πληθυσμὸ σὲ φυγή.

Μὲ βάση τὴν ἀνάλυση τῶν παραπάνω δεδομένων μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ στὴν περίοδο μετὰ τὸ 1769, ὁπότε ἔζησε ὁ Δανιὴλ καὶ ἔγραψε τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Ἡ ἐθνολογικὴ καὶ κυρίως ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση εἶναι εὐδιάκριτη. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς δεύτερης φάσης στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ κυριαρχοῦν οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἔμποροι μικρῆς ὅμως γεωγραφικῆς ἐμβέλειας. Οἱ γαιοκτήμονες, ποὺ φαίνεται πὼς συχνὰ ταυτίζονταν μὲ τοὺς πλούσιους ἐμπόρους, βρίσκονται τώρα ἐγκαταστημένοι στὶς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Μέσα στὶς νέες οἰκονομικὲς διαδικασίες ὁ ρόλος τῶν ὑπόλοιπων ἐθνοτήτων, τῶν βουλγάρων, ποὺ, ὅπως ἀναφέραμε, κατοικοῦσαν στὰ περίχωρα, καὶ τῶν ἀλβανιτῶν, ποὺ κατοικοῦσαν μέσα στὴν πόλη, δὲν προσδιορίζεται στὶς πηγές. Ἂν κρίνουμε ὅμως ἀπὸ ἀνάλογα παραδείγματα πόλεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, π.χ. Φιλιππούπολη[1], ποὺ προσήλκυσαν ὡς ἀνθηρὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα παρόμοιες πληθυσμιακὲς ὁμάδες, εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ οἱ παραπάνω ἐθνότητες βρίσκονταν στὴ διαδικασία συμμετοχῆς στὶς οἰκονομικὲς λειτουργίες τῆς πόλης. Αὐτὴ τὴ διαδικασία ἔρχεται νὰ φωτίσει ἡ *Πρωτοπειρία* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καὶ κυρίως ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη.

1. Βλ. πιὸ κάτω σελ. 130.

ΜΕΡΟΣ Β'

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ

1. Ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς βλαχικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Τὰ γνωστὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη εἶναι ἐλάχιστα[1]. Περιορίζονται κυρίως σ' αὐτὰ ποὺ ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὶς πρῶτες σελίδες τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*. Τὸ πλῆρες ὄνομά του ἦταν Δανιὴλ Μιχάλης 'Αδάμης Χατζῆς καὶ ἦταν βλάχος («μοισιόδαξ») ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, διδάσκαλος, οἰκονόμος καὶ ἱεροκήρυκας. Εἶναι γνωστὸ ἐπίσης ὅτι γεννήθηκε περίπου τὸ 1754. 'Απὸ ὁρισμένα ἔγγραφα ποὺ ὑπογράφει μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐπαγγελματική του ἐξέλιξη. Τὸ πιὸ πρώιμο χρονολογεῖται στὶς 25 'Απριλίου 1777[2]. Ὁ Δανιὴλ ὑπογράφει πρῶτος, «ὁ ἐν ἱερεῦσι Σακελλάριος Δανιὴλ ὑποβεβαιοῖ». Σὲ τρία ἀκόμα ἔγγραφα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 18ου αἰώνα ὑπογράφει ὡς σακελλάριος (1779, 1783, 1785)[3], ἐνῶ ἀργότερα ὡς οἰκονόμος (1807, 1816, 1822)[4]. Διαθέτουμε τέλος ἀποσπάσματα ἀπὸ τρεῖς ἐπιστολές του μὲ ἡμερομηνία Μάιος 1790, 30 'Απριλίου 1792 καὶ 13 'Απριλίου 1793[5]. Ἡ τελευταία μάλιστα, καθὼς σχετίζεται μὲ τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πιὸ κάτω περισσότερο. Τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Δανιὴλ δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο. Σύμφωνα μὲ ὁρισμένους πέθανε τὸ 1822, ἐνῶ σύμφωνα μὲ ἄλλους τὸ 1825[6]. Μέσα σ' αὐτὰ

---

1. Th. Capidan, Daniil Moscopoleanul, *Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj 1931, σελ. 101 - 7. Δὲν ξέρουμε ἂν τὸ βιβλίο ποὺ σκόπευε νὰ δημοσιεύσει ὁ I. M. Qafezezi, *Dhanill Mihal Adham-Haxhiu Voskopajari 1754 - 1822*, τυπώθηκε τελικὰ τὸ 1939. Σχεδίασμα τοῦ ἐξωφύλλου βρίσκεται στὸ φάκελλο ἀρ. 383, τετρ. 31 τοῦ 'Αρχείου φωτογραφιῶν τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης.

2. 'Αντίγραφο βλ. στὸ φάκελλο Ψ' 48 τοῦ ἀρχείου τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης.

3. Εὐλ. Κουρίλα, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα 'Ακαδημεία αὐτῆς, *Θεολογία* 12(1934), σελ. 320. 'Αν. Χ. Μέγα, Τὸ ἀρχεῖον, *ὅ.π.*, σελ. Α 103.

4. Στ. Κυριακίδου, Σύμμεικτα. Ἔγγραφα ἐκ Μοσχοπόλεως, *Μακεδονικὰ* 3(1953-5), Θεσσαλονίκη 1956, σελ. 408 - 9. 'Αν. Χ. Μέγα, Τὸ ἀρχεῖον, *ὅ.π.*, σελ. Α 106. Τὸ ἔγγραφο τοῦ 1822 βρίσκεται στὸ φάκελλο Ψ' 48 τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης.

5. Iv. Snegarov, Grad Ohrid. Istoričeski očerk, *Makedonski Pregled* IV_3(1928), σελ. 84 - 5.

6. Βλ. σημ. 1 τὸν τίτλο τοῦ I. M. Qafezezi. Armin Hetzer (ἐκδ.), Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavaliotis, *Balkan Archiv* I (Hamburg 1981), σελ. 28.

τὰ χρονικὰ πλαίσια ἡ ἔκδοση τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* (1802), τοῦ μοναδικοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Δανιήλ, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πεντηκοστὸ περίπου ἔτος τῆς ἡλικίας του.

Ἐκτὸς ἀπὸ οἰκονόμος καὶ ἱεροκῆρυξ ὁ Δανιὴλ ἦταν, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει, διδάσκαλος. Δίδαξε ἑπομένως στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολης, ἡ ὁποία συνέχισε νὰ λειτουργεῖ, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, καὶ στὴν περίοδο τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς πόλης, χωρὶς ὅμως νὰ διατηρεῖ τὴν ἀκτινοβολία ποὺ εἶχε πρὶν ἀπὸ τὸ 1769. Ἔτσι στὴ συγγραφὴ τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* φαίνεται νὰ ὁδήγησαν τὸν Δανιὴλ τὸ διδασκαλικό του ἐπάγγελμα ἢ πάντως ἡ ἐπαφή του μὲ τοὺς νέους καὶ ἡ γνώση ἀπὸ μέρους του τῶν πρακτικῶν καὶ μορφωτικῶν ἀναγκῶν τους. Αὐτὸ δείχνουν τουλάχιστον οἱ συχνὲς ἐκκλήσεις τοῦ συγγραφέα πρὸς τοὺς «νέους» καὶ τοὺς «παῖδας».

Σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ συγκρότηση τοῦ Δανιὴλ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ σημείωση σὲ ἕνα κώδικα ποὺ περιλαμβάνει δύο χειρόγραφα τῆς *Φυσικῆς* καὶ τῆς *Μεταφυσικῆς Πραγματείας* τοῦ Θεόδωρου Καβαλλιώτη, ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε πώς «ἐκ τῶν τοῦ οἰκονόμου κυρίου Δανιὴλ πέλει ἡ παροῦσα σύνοψις τῆς φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς πραγματείας, ἥτις ἔτυχεν αὐτὸν δήλιον τῷ ὄντι κολυμβητὴν 1800 Φεβρουαρίου 9 Ἰάσιον»[1]. Ἂν πράγματι πρόκειται γιὰ τὸν Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι χρήσιμη ὄχι μόνο γιατὶ μᾶς βοηθάει νὰ ἀποκτήσουμε κάποια ἰδέα γιὰ τὸ μορφωτικό του ἐπίπεδο, ἀλλὰ ἐπίσης γιατὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν συνδέσουμε μὲ τὸ χῶρο τῶν παροικιῶν, χωρὶς παρόλα αὐτὰ νὰ μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὶς διασυνδέσεις του, ἂν πράγματι ὑπῆρχαν, καὶ δὲν πρόκειται παρὰ μόνο γιὰ χειρόγραφα ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ χωρὶς τὴν ταυτόχρονη μετακίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιήλ.

Τὰ παραπάνω βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ σίγουρα δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ σκιαγραφήσουμε τὴν προσωπικότητα τοῦ Δανιήλ, εἶναι πάντως ἐνδεικτικὰ καὶ χρήσιμα γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἔργου του *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* καὶ εἰδικότερα τοῦ περιεχομένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Ἐπιπλέον ἡ βλαχική του καταγωγὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ θέση του γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς βλαχικῆς καὶ τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν γλωσσῶν, τῆς βουλγαρικῆς καὶ ἀλβανι-

---

1. Ἡ ταύτιση τοῦ Δανιὴλ ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημείωση αὐτὴ μὲ τὸν Δανιὴλ Μοσχοπολίτη (Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως. Ὁ ἰδιάζων αὐτῆς χαρακτὴρ καὶ οἱ εὐρύτεροι σκοποί. Ἡ καταγωγὴ τῶν Κουτσοβλάχων καὶ ἡ ἐγγραμμάτισις τῆς γλώσσης αὐτῶν (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Μοσχοπόλεως)*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 107) φαίνεται πιὸ πιθανὴ ἀπὸ τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη, ποὺ πρότεινε ὁ Andrei Pippidi, Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis, *Revue des études sud-est européennes* 17_1(1979), σελ. 419, σημ. 9. Τὴν ἄποψη τοῦ Εὐλ. Κουρίλα δέχεται καὶ ἡ Ρ. Ἀργυροπούλου, Δανιὴλ Φιλιππίδης ἢ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης, ὁ *Ἐρανιστὴς* 16(1980), σελ. 300.

κῆς, καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς σ' ὁλόκληρο τὸ βαλκανικὸ χῶρο εἶναι ἕνα ἄλλο ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ζήτημα πού δὲν ἔχει, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, διερευνηθεῖ ὡς τώρα σὲ βάθος καὶ πού εἶναι καίριο γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου του. Χρειάζεται συνεπῶς νὰ προσεγγίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τοῦ Δανιὴλ καὶ τοῦ ρόλου πού ἔρχεται νὰ παίξει ὡς διανοούμενος σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀφύπνισης τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων καὶ ἀπόκτησης τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης. Βέβαια ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τοῦ ἔργου του, στὰ ὁποῖα ἀκριβῶς συμπυκνώνεται ἡ παραπάνω θέση, δὲν γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἑπομένως δὲν ἀπηχοῦν τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ θέμα[1]. Ἡ ὑπόθεση ὡστόσο αὐτὴ δὲν φαίνεται πειστικὴ μὲ τὰ ὡς τώρα τουλάχιστον δεδομένα. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ὁ Δανιὴλ ζοῦσε ἀκόμα τὸ 1802, ὁπότε τυπώθηκε ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, κάνει ἀκόμα λιγότερο πειστικὴ τὴν παραπάνω ὑπόθεση.

Ἡ στάση τῶν ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἄλλους βαλκάνιους καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἐγγραμματισμοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς βλαχικῆς, τῆς βουλγαρικῆς καὶ τῆς ἀλβανικῆς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ καίρια κεφάλαια τῆς βαλκανικῆς γλωσσολογίας καὶ ἱστοριογραφίας. Ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος τοῦ ἐγγραμματισμοῦ καὶ τῆς καθιέρωσης τῆς ἀλβανικῆς, καθὼς ξεπερνάει τὰ χρονικὰ ὅρια πού θέσαμε, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο διερεύνησης στὴ μελέτη αὐτή[2]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ διάφορες ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα ὡς τὶς παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἀπὸ ἕλληνες λογίους —ἀνάμεσά τους συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ Δανιὴλ— εἰδικὰ γιὰ τοὺς βουλγάρους ὡς ξεχωριστὴ ἐθνότητα μελετήθηκαν πρόσφατα[3]. Ἔτσι θὰ περιοριστοῦμε μόνο στὴν ἐξέταση τοῦ ζητήματος τῆς βλαχικῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς βλαχικῆς γλώσσας, γιατὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὴ στάση τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιὴλ ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ θέματα, τὸ ρόλο του ὡς βλάχου δια-

---

1. Εὐλ. Κουρίλας, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, *Θεολογία* 9(1931), σελ. 144 - 5. Τὴν ἄποψή του αὐτὴ ὁ Κουρίλας στηρίζει στὴν ἐξίσου ὑποθετικὴ γνώμη του ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶναι αὐτὸς πού μετέφρασε στὴν κουτσοβλαχικὴ τὴ Διδαχὴ (= ἀπάνθισμα πατερικῶν κειμένων) [τοῦ ἴδιου, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 123 κ.ἑ. κυρίως σελ. 129] ἑπομένως, συμπεραίνει ὁ συγγραφέας, εἶναι ἀπίθανο ὁ Δανιὴλ νὰ τηρεῖ ἀρνητικὴ στάση πρὸς τὴ βλαχικὴ καὶ τὶς ὑπόλοιπες βαλκανικὲς γλῶσσες.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς ἀλβανικῆς Stavro Skendi, The History of the albanian alphabet. A case of complex cultural and political development, *Südost Forschungen* 19(1960), σελ. 263 - 84.

3. Nadja Danova, Les bulgares vus par les intellectuels grecs à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles, *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα*, Α' ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο 22 - 25/9/1978, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 157 - 67.

νοούμενου καὶ τελικὰ τὴ λειτουργία τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ἀνάμεσα στὸ βλαχικὸ πληθυσμὸ ποὺ εἶναι κυρίαρχος στὴ Μοσχόπολη.

Ὁ Δανιὴλ δὲν εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸν ἀνομοιογενῆ ἐθνικὰ καὶ γλωσσικὰ βαλκανικὸ χῶρο. Πολὺ νωρίτερα ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς στὶς περιοδεῖες του (1760 - 69) παρότρυνε τοὺς ὑπόδουλους νὰ ἱδρύουν ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ νὰ στέλνουν τὰ παιδιά τους σ' αὐτά. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως εἶναι γνωστό, ἵδρυσε ἀρκετὰ στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο. «Ἡ Ἐκκλησία μας, κήρυσσε, εἶναι εἰς τὴν Ἑλληνικήν. Καὶ ἂν δὲν σπουδάσῃς τὰ Ἑλληνικά, ἀδελφέ μου, δὲν ἠμπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἐκεῖνα ὁπού ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία μας». Ταυτόχρονα παρότρυνε τοὺς ἀλβανόφωνους καὶ βλαχόφωνους νὰ μιλᾶνε μόνο ἑλληνικά. Χαρακτηριστικὰ σὲ μία ἀπὸ τὶς διδαχές του ἀναφέρει «Ὅποιος χριστιανός, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, ὑπόσχεται μέσα εἰς τὸ σπίτι του νὰ μὴν κουβεντιάζῃ ἀρβανίτικα, ἂς σηκωθῇ ἀπάνω νὰ μοῦ τὸ εἰπῇ καὶ ἐγὼ νὰ πάρω ὅλα του τὰ ἁμαρτήματα εἰς τὸν λαιμὸν ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἐγεννήθη ἕως τώρα καὶ νὰ βάλω καὶ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς νὰ τὸν συγχωρήσουνε καὶ νὰ λάβῃ μίαν συγχώρησιν ὁποῦ ἂν ἔδινε χιλιάδες πουγγία δὲν τὴν ἐματάβρισκε»[1].

Ἀνάμεσα στοὺς λογίους ποὺ πρόβαλλαν, μέσα σὲ διαφορετικὲς συνθῆκες, τὸ αἴτημα τῆς ἐπικράτησης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς μοναδικοῦ ὀργάνου ἐπικοινωνίας τῶν διαφόρων βαλκανικῶν ἐθνοτήτων συμπεριλαμβάνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ ὁ Ρήγας Φεραῖος. Στὸ κείμενο *Νέα Πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης τῆς Μ. Ἀσίας τῶν Μεσογείων νήσων τῆς Βλαχομπογδανίας· ὑπὲρ τῶν νόμων ἐλευθερία, ἰσότης, ἀδελφότης καὶ τῆς πατρίδος* ὅρισε τὴν ἑλληνικὴ ὡς ὑποχρεωτικὴ γλώσσα («ἀπαραίτητος»). Πιὸ συγκεκριμένα ἔγραφε: «Ὅλοι οἱ νόμοι καὶ προσταγαὶ γίνονται εἰς τὴν ἁπλῆν τῶν ἑλλήνων γλῶσσαν, ὡς πλέον εὐκατάληπτον καὶ εὔκολον νὰ σπουδασθῇ ἀπὸ ὅλα τὰ εἰς τὸ βασίλειον τοῦτο ἐμπεριεχόμενα γένη· ὁμοίως ὅλα τὰ ἔγγραφα τῶν κρίσεων καὶ ἄλλων δημοσίων πράξεων»[2]. Παρόλα αὐτὰ ἡ παραπάνω θέση τοῦ Ρήγα δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸ νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸν Δανιήλ, τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ ἢ τὸν Νεόφυτο Δούκα, γιὰ τὸν ὁποῖο

---

1. Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχαί, ἐπιστολαὶ καὶ Μαρτύριον*, Ἀθῆναι 1953, σελ. 98 καὶ 136, γιὰ τὴν κουτσοβλαχικὴ σελ. 9 - 10 καὶ Μάρκου Λ. Γκιόλα, *Ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχή του*, ἐκδ. «Τυμφρηστός», Ἀθήνα 1972, σελ. 140 κ.ἑ.

2. Θεμ. Π. Βολίδου (ἐκδ.), *Τὰ δύο πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1924, σελ. 36 καὶ 39. Γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους ποὺ ὁραματιζόταν ὁ Ρήγας, βλ. A. J. Manessis, L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle, *Balkan Studies* 3_1(1962), κυρίως σελ. 102-6.

θὰ κάνουμε λόγο πιὸ κάτω, γιατὶ ἡ ἄποψη τοῦ Ρήγα νὰ χρησιμοποιοῦν ὅλοι οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ ὡς κοινὸ ὄργανο ἐπικοινωνίας τὴν ἑλληνικὴ δὲν προϋπέθετε τὴν ἐξαφάνιση τῶν ὑπολοίπων βαλκανικῶν γλωσσῶν. Ἀναφέρουμε ὡστόσο καὶ τὸν Ρήγα στὸ σημεῖο αὐτό, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ κυρίαρχη θέση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο.

Παρόμοιες ἀπόψεις διατυπώνονται καὶ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴ χρονιὰ ποὺ τυπώθηκε τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Ὁ Νεόφυτος Δούκας π.χ. μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἔκδοσης τῶν *Λόγων τοῦ Μαξίμου Τυρίου* τὸ 1810 καὶ τῶν *Λόγων τῶν Ἀττικῶν ρητόρων* δύο χρόνια ἀργότερα, καταφέρεται ἐναντίον ἐκείνων ποὺ προπαγανδίζουν τὴν καλλιέργεια τῆς βλαχικῆς καὶ διακηρύσσει, «Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐν τοῖς ὄρεσι τῆς Ἑλλάδος πολλαχοῦ κατοικούντων δὲν συστέλλομαι νὰ εἴπω καὶ πάλιν, ὅτι οὗτοι οὐ μόνον τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν συμφέρη νὰ μάθωσιν, ἀλλὰ καὶ ἣν ἀδόξως καὶ ἀναξίως προφέρουσιν, ἀνάγκην νὰ ἀπομάθωσι· καὶ νὰ σβέσωσιν αὐτὴν εἰς τὸ παντελές». Τὸ ἔργο μάλιστα τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀνάμεσα στοὺς βλαχικοὺς πληθυσμοὺς πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη του, νὰ τὸ ἀναλάβει ὁ κλῆρος[1]. Μὲ καθαρὰ ἐθνικοὺς ὅρους ὁ Ν. Δούκας ἐξαίρει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ ἀμφισβητώντας παράλληλα τὴν ὕπαρξη τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ ὁδηγοῦν τοὺς βλάχους λόγιους σὲ παρόμοιες ἀναζητήσεις τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας: «ποῦ ὄνομα ἔθνους, κἂν τοῖς πλησιεστάτοις γνωστόν ; ποῦ μέρος εἰς τὸ ὁποῖον κατέταξεν αὐτοὺς ἡ γεωγραφία ; οὐδαμοῦ· εἰς τί λοιπὸν καυχῶνται αὐτοὶ νὰ συστήσωσιν ἔθνος χωρίς, ἐν ᾧ δὲν ἔχουσιν οὐδὲ τόπον ;». Σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Δούκα, μόνο οἱ ἕλληνες ἔχουν «τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ δικαιώματος», δηλαδὴ τὴ γλώσσα καὶ τὴ θρησκεία, ἀντίθετα οἱ βλάχοι δὲν διαθέτουν κανένα ἀπὸ τὰ δύο, δὲν μιλοῦν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὅσο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θρησκεία κι αὐτὴ τὴν πῆραν ἀπὸ τοὺς ἕλληνες ποὺ ἦταν οἱ πρῶτοι ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔθνη ποὺ τὴν ἀποδέχτηκαν[2].

Ἀλλὰ ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ ἐναντίον τῶν ὁποίων καταφέρεται ἔμμεσα ὁ Δανιὴλ καὶ ρητὰ ὁ Ν. Δούκας ; Ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν παροικίες βλάχων καὶ ἰδιαίτερα στὴν Τρανσυλβανία καὶ τὶς Παρίστριες Ἡγεμονίες εἶχε ἀρχίσει μιὰ διαδικασία αὐτογνωσίας καὶ ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς τους ἰδιαιτερότητας. Σ' αὐτὴ πρωτοστατοῦσαν βλάχοι ὀρθόδοξοι, κληρικοὶ καὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι πρόβαλαν αἰτήματα καθαρὰ ἐθνικά, σχετικὰ

---

1. *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν ρητόρων*, ἐκδ. Νεοφύτου Δούκα, τόμ. Α', ἐν Βιέννῃ 1812, σελ. ιγ' καὶ ιδ' καὶ Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 152 κ.ἑ. Γιὰ τὸν Νεόφυτο Δούκα γενικὰ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977, σελ. 342 - 8.

2. *Μαξίμου Τυρίου Λόγοι τεσσαράκοντα καὶ εἷς ἐπεξεργασθέντες καὶ ἐκδοθέντες παρὰ Νεοφύτου Δούκα*, ἐν Βιέννῃ 1810, σελ. λστ'.

μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν βλάχων καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς βλαχικῆς γλώσσας. Βέβαια χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε ἐξαρχῆς ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι ἕνα παράλληλο φαινόμενο καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐθνικῆς ρουμανικῆς κίνησης ποὺ ἀναπτύσσεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα στὴν Τρανσυλβανία καὶ στὶς Παρίστριες 'Ηγεμονίες[1] μέσα σὲ ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἱστορικὸ πλαίσιο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖται στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο.

'Απὸ τοὺς πρώτους βλάχους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο καὶ ποὺ ἐργάστηκαν γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς βλαχικῆς στὸ γραπτὸ λόγο εἶναι ὁ μοσχοπολίτης κληρικὸς Κωνσταντῖνος Οὐκούτας. Τὸ 1797 ὁ Οὐκούτας γράφει στὰ βλαχικὰ τὴ *Νέα Παιδαγωγία*[2], ἔργο στὸ ὁποῖο προτείνεται ἕνας τρόπος ἐγγραμματισμοῦ τῆς βλαχικῆς γλώσσας μὲ βάση τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο. Στὸν πρόλογο, ποὺ εἶναι γραμμένος στὰ βλαχικά, ὁ συγγραφέας σημειώνει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «'Απὸ πολλοῦ οὐχὶ μόνον ἡ γλῶσσα ἡμῶν ἀλλὰ καὶ τὰ δόγματα τῆς πίστεως ἔχουσι λησμονηθῆ. . . Τούτου ἕνεκα μεγάλως ἐμοχθήσαμεν, ἵνα εἰς φῶς φέρωμεν τόδε τὸ 'Αλφαβητάριον μετὰ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεων καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν πιστὴν ἀπόδοσιν τῶν τε συλλαβῶν καὶ φράσεων, ἕως καταστήσωμεν ταύτας ἱκανὰς πρὸς ἐκτύπωσιν καὶ καταλλήλους πρὸς ἀνάγνωσιν διὰ τὰ τέκνα ἡμῶν. 'Επειδὴ ὅμως πᾶσα ἀρχὴ δύσκολος, ἀρκεῖ ὁ Χριστιανὸς νὰ γνωρίζῃ νὰ προσφέρῃ τὴν ὀφειλομένην λατρείαν εἰς τὸν Κύριον αὐτοῦ εἰς τὴν μητρικὴν αὐτοῦ γλῶσσαν». Καὶ πιὸ κάτω σχολιάζοντας τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφάβητου γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς προτρέπει : «Νὰ μὴ θεωρήσητε δὲ ὡς ἐντροπήν, διότι ἐδανείσθημεν ἐξ ἄλλης γλώσσης· διότι πᾶσαι αἱ γλῶσσαι, αἵτινες

---

1. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. William O. Oldson, The Enlightenment and the romanian national revival (Moldavia, Wallachia, Transylvania), *Canadian Review of Studies in nationalism* 10_1(1983), σελ. 29 - 40 καὶ Keith Hitchins, *The idea of Nation. The rumanians of Transylvania 1691 - 1849*, Βουκουρέστι 1985, κυρίως σελ. 94 - 140 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. *Νέα Παιδαγωγία ἤτοι ἀλφαβητάριον εὔκολον τοῦ μαθεῖν τὰ νέα παιδία τὰ ῥωμανο-βλάχικα γράμματα εἰς κοινὴν χρῆσιν τῶν Ρωμανο-Βλάχων. Νῦν πρῶτον συνετέθη καὶ ἐδιορθώθη παρὰ τοῦ αἰδεσιμοτάτου ἐν ἱερεῦσιν κ.κ. Κωνσταντίνου τοῦ Οὐκοῦτα, Μοσχοπολίτου, Χαρτοφύλακος καὶ πρωταπαπᾶ ἐν τῇ Ποσνάνια τῆς μεσημβρινῆς Προυσίας. Καὶ δι' αὐτοῦ χάριν ἐδόθη εἰς τύπον διὰ καύχημα τοῦ Γένους, ἐν Βιέννῃ 1797, Τύποις Μαρκίδων Πουλίου.* Βλ. Ioan Bianu-Nerva Hodoş, *Bibliografia Romanesca veche 1508 - 1830*, II *1716 - 1808*, Βουκουρέστι 1910, φωτοαναστατικὴ ἔκδοση 1968, σελ. 398 - 403. 'Η *Νέα Παιδαγωγία* ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Per. Papahagi, *Scriitori aromâni in secolul al XVIII-lea (Cavalioti - Ucuta - Daniil)*, Βουκουρέστι 1909, σελ. 55 - 101.

Δὲν μπορέσαμε νὰ βροῦμε τὸ ἄρθρο τοῦ E. Turczynski, Die Bedeutung der Mazedo - Wlachen für die Verbreitung der Aufklärung, *Noul album Macedo-Roman*, Freiburg 1959, σελ. 75 - 96.

πολιτεύονται εἰς τὸν κόσμον, δανείζονται ἀλλήλας· ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐντεῦθεν ὅλα τὰ ἔθνη δανείζονται καὶ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς λέξεις· οὐδεὶς δὲ δύναται νὰ ἀρνηθῇ τοῦτο... Ἕκαστος ἡμῶν ἅμα ἐξέλθῃ ἐκ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος, θὰ συναναστραφῇ πρὸς ἄλλα ἔθνη καὶ θὰ μεταβάλῃ καὶ γράμματα καὶ ἀναλόγως τῆς χώρας ὅπου ἀποκατασταθῇ»[1].

Λίγο ἀργότερα ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου Ρόζια (; - 1847), βλάχος ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος[2], καὶ γιατρὸς στὴν Πέστη, γράφει δύο βιβλία *Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν ὀνομαζομένων βλάχων ὅσοι κατοικοῦν ἀντιπέραν τοῦ Δουνάβεως ἐπὶ παλαιῶν μαρτυριῶν τεθεμελιωμέναι...*, Πέστη 1808, μὲ τὸ ὁποῖο κάνει γνωστὸ στοὺς ἴδιους τοὺς βλάχους «ποῖοι ἦτον αὐτοὶ τὸ πάλαι καὶ ποῖοι εἶναι τὴν σήμερον» (σελ. 5), καὶ *Τέχνη τῆς Ρωμανικῆς ἀναγνώσεως μὲ λατινικὰ γράμματα τῶν Ρωμαίων, πρὸς καλλωπισμὸν παντὸς τοῦ ἐπὶ τάδε, καὶ ἀντιπέραν τοῦ Δουνάβεως κατοικοῦντος Ρωμανικοῦ Γένους*, Βούδα 1809[3]. Καὶ στὰ δύο ἔργα προτρέπει τοὺς βλάχους νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν στὴ γλώσσα τους. Ὡς πρὸς τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς στὸ πρῶτο ἔργο προτείνει νὰ χρησιμοποιεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ δύο τὸ κυριλλικὸ ἢ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, μιὰ καί, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ ἑλληνικὸ μετὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ἀποδείχτηκε ἀκατάλληλο (σελ. 143). Ἕνα χρόνο μετὰ στὸ δεύτερο βιβλίο του κάνει μιὰ πιὸ συγκεκριμένη πρόταση. Ἐπειδὴ οἱ βλάχοι εἶναι «ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν Ρωμάνων» γι' αὐτό, ὁ Ρόζια ὑποστηρίζει: «τὰ μὲν κυριλλικὰ νὰ μεταχειρίζωνται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, τὰ δὲ λατινικὰ (τὰ ὁποῖα εἶναι ἐδικά μας) προσφέρω ὡς ἐπωφελέστατα ὄργανα διὰ νὰ καθαρισθῇ ἡ γλώσσα μας, καὶ διὰ νὰ γράφονται μὲ αὐτὰ τὰ πολιτικὰ βιβλία» (σελ. 17 καὶ 19).

Στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα γίνεται ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴ συγγραφὴ βλαχικῆς γραμματικῆς. Ὁ Μ. Μποϊατζῆς, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ ἀλβανικὴ πιθανότατα οἰκογένεια τῆς Μοσχόπολης[4], γεννήθηκε τὸ 1780 στὴ Βούδα καὶ ἦταν δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Βιέννη,

---

1. Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ προλόγου ποὺ δημοσίευσε ὁ Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 155 - 6.

2. *Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων*, ὅ.π., σελ. 96 - 7. Σύντομο βιογραφικὸ βλ. Ε. Σαραφίδου, Ἕλληνες ἰατροὶ ἐν Ρουμανίᾳ, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τόμ. 12, ἀρ. 1, σελ. 19.

3. Γιὰ τὸ πανεπιστημιακὸ τυπογραφεῖο τῆς Βούδας καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε μὲ τὶς ξενόγλωσσες ἐκδόσεις του στὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης στὸ χῶρο τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης βλ. B. Kopeczi, *Lumières et Nation en Europe Centrale et Orientale*, Études historiques hongroises, Βουδαπέστη 1980, κυρίως σελ. 5 - 12.

4. Βιογραφικὰ στοιχεῖα βλ. Edwin Arno Dunker, *Der Grammatiker Bojadzi*, διδ. διατριβή, Λειψία 1895, σελ. 1 - 2, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

ἐκδίδει τὴ *Γραμματικὴ ρωμανικὴ ἤτοι μακεδονοβλαχική*, Βιέννη 1813[1]. Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ Μποϊατζῆς ἀναλύει μὲ ποιὸ τρόπο ἡ μακεδονοβλαχικὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ μοναδικὸ γλωσσικὸ ὄργανο τῶν «πέραν τοῦ Δουνάβεως Ρωμάνων ἤγουν Μακεδονοβλάχων» (σελ. 1). «Ἡ ἡμετέρα βλαχικὴ γλῶσσα, τονίζει, ἥτις ὁμιλεῖται ὑπὸ τεσσάρων μιλλιουνίων ψυχῶν, ὅμως πολιτικῶς πολλὰ διεσπαρμένως, ὥστε νὰ συγκροτίσωσιν ἓν ἀξιόλογον ὅλον, (. . .) ἥτις καὶ εἰς αὐτὴν τὴν . . .καλουμένην Βλαχίαν, πρέπει εἰς τὴν ὑψηλοτέραν σφαῖραν νὰ ὑποχωρέσῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἡγεμονευόντων, ἔχει ἐχεγγύους ἀσφαλεστάτας τὰς ἀδελφὰς αὐτῆς, οἷον τὴν ἰταλικήν, γαλλικὴν καὶ ἰσπανικὴν γλῶσσαν, τοῦ τί δύναται καὶ αὐτὴ νὰ γένῃ, ἂν ἤθελεν ἀποκτήσῃ ποτὲ τὴν ἐπιμέλειαν ὅλου τοῦ ἔθνους, ἀπὸ ἀνωτέρου ἕως κατωτέρου βαθμοῦ !». Πιὸ κάτω σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸν Δανιὴλ διακηρύσσει: «Ὅθεν ὁ Βλάχος μακρὰν ἀπὸ τὸ νὰ ἐντραπῇ τὴν γλῶσσάν του, θέλει τὴν νομίζει μάλιστα καὶ καύχημά του. . .». Ἔχοντας ἀσφαλῶς ὑπόψη του τὴ θέση τοῦ Νεόφυτου Δούκα σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ βλαχικὴ γλώσσα —τὸ πιὸ πιθανὸ μάλιστα εἶναι νὰ γνωρίστηκαν στὸ διάστημα ποὺ ὁ τελευταῖος βρισκόταν στὴ Βιέννη (1803 - 15)— καταφέρεται ἐναντίον του δίνοντας ἕναν ἐντελῶς προσωπικὸ τόνο στὴν ἐπίθεσή του: «γίνονται ἀφ' ἑαυτοῦ φανεραὶ αἱ ἀνόητοι φλυαρίαι τοῦ σχολαστικοῦ Νεοφύτου Δούκα, ὅς τις ἐπειδὴ αὐτὸς δὲν ἠξεύρει κἀμμίαν ἄλλη γλῶσσαν, ἀγαπᾷ νὰ ἐξολοθρεύσῃ ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ κόσμου, καὶ ἀντ' αὐτοῦ νὰ συστήσῃ τὴν ἐδικήν του τὴν μακαρωνικὴν γραικικήν, (καθὼς οἱ ὁμογενεῖς αὐτοῦ περιγελῶντες τὴν ὀνομάζουσι)» (σελ. ι' - ια'). Γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς προτείνει, ὅπως καὶ ὁ Ρόζια τὸ 1809, τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, «καθὼς ἔκαμαν πολὺ πρότερον καὶ ὅλαι αἱ θυγατέρες τῆς λατινικῆς» (σελ. ιγ').

Ἡ ἐθνικὴ βλαχικὴ συνείδηση ἐκφράζεται ἀκόμα μὲ τὴ διεκδίκηση γιὰ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας στὴ βλαχικὴ γλώσσα. Μετὰ τὴν ἀνέγερση τῆς

---

1. *Γραμματικὴ ρωμανικὴ ἤτοι μακεδονοβλαχικὴ σχεδιασθεῖσα καὶ πρῶτον εἰς φῶς ἀχθεῖσα ὑπὸ Μιχαὴλ Γ. Μποϊατζῆ διδασκάλου τῆς ἐνταῦθα ἁπλοελληνικῆς Σχολῆς, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἰωάννου Σνόρερ 1813*. Τὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς *Γραμματικῆς* ἐπιμελήθηκε ὁ D. Boldiceanu τὸ 1863. Σύμφωνα μὲ τὸν V. Papacostea, Povestea unei carli, *ὅ.π.*, σελ. 401, ὁ Boldiceanu καὶ ὁ Μποϊατζῆς ἀναθεματίστηκαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο ἀμέσως μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς δεύτερης ἔκδοσης, ἀλλὰ τὴν πληροφορία αὐτὴ δὲν μπορέσαμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε. Τὴν ἀνάγκη νὰ γραφτεῖ μιὰ βλαχικὴ γραμματικὴ εἶχε τονίσει ὁ Δ. Καταρτζῆς, μέγας κλουτζιάρης στὸ Βουκουρέστι ἀπὸ τὸ 1779, στὸ ἀνέκδοτο ὡς πρόσφατα ἔργο του «Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν Ρωμηῶν καὶ Βλάχων, ποὺ πρέπει νὰ γίνεται μετὰ λόγου στὰ κοινὰ καὶ σπητικὰ σκολιά», ποὺ γράφτηκε λίγο μετὰ τὸ 1783. Βλ. Δ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1970, σελ. 35, 36. Δὲν ἀναφερόμαστε ὅμως ἀναλυτικὰ στὸ ἔργο του, γιατὶ ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τοὺς βλάχους δηλαδὴ τοὺς κατοίκους τῆς Βλαχίας, βλ. στὸ *ἴδιο*, σελ. 34.

ὀρθόδοξης ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὴν Πέστη τὸ 1790[1], οἱ βλάχοι μοσχοπολίτες τῆς «Κοινότητος Γραικῶν τε καὶ Μακεδονοβλάχων» ἀπαιτοῦν νὰ γίνεται ἡ λειτουργία στὰ βλάχικα, ἀντίθετα οἱ ἕλληνες ἢ ὅσοι βλάχοι αἰσθάνονταν ἕλληνες —ἐδῶ τὰ ὅρια εἶναι δυσδιάκριτα— ἀντιδροῦν στὸ νεωτερισμὸ αὐτό. Παρὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν τοπικῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν προσωρινὴ συμφιλίωση τῶν δύο ὁμάδων, ὁ χωρισμὸς τελικὰ τῆς κοινότητας δὲν ἀποτράπηκε (1809)[2]. Ἡ περίπτωση ὅμως τῆς Πέστης δὲν εἶναι ἡ μόνη· στὸ Μπρασὸβ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις οἱ βλάχοι προβάλλουν παρόμοιες διεκδικήσεις[3].

Μιὰ πιὸ ἐπισταμένη διερεύνηση τῶν ἔργων τῶν παραπάνω βλάχων λογίων τῶν παροικιῶν σὲ σχέση μὲ ἔργα συγχρόνων τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία ποὺ ἀκολούθησαν πρὸς τὴν ἐθνικὴ αὐτογνωσία καὶ νὰ κατανοήσουμε μὲ ἐπάρκεια τὰ αἰτήματα ποὺ ἔθεσαν καὶ τὶς λύσεις ποὺ πρότειναν.

Ἡ ἔνταξη τῶν βλάχων στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ στενὴ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ κουλτούρα, ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς μακρόχρονης συμβίωσης μὲ τοὺς ἕλληνες, σφράγισαν ἐξαρχῆς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιχείρησαν νὰ ἐπιλύσουν ἰδιαίτερα τὸ ζήτημα τοῦ ἐγγραμματισμοῦ τῆς γλώσσας τους. Συνεχίζοντας λοιπὸν τὴν παράδοση τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ὁ μοσχοπολίτης Κ. Οὐκούτας, ποὺ ἦταν τιτουλάριος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχρίδας καὶ ἀργότερα ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τῶν Μακεδονοβλάχων στὸ Posen τῆς Πρωσσίας, υἱοθέτησε τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς. Ἡ ἐπιλογή του αὐτή, χωρὶς νὰ μειώνει, νομίζουμε, τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του, γίνεται κατανοητὴ ἂν τὴ συσχετίσουμε μὲ τὴν ἀντίστοιχη πρόταση δύο ρουμάνων λογίων τῆς λεγόμενης «σχολῆς τῆς Τρανσυλβανίας», ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα, τῶν Samuil Micu-Clain (1745 - 1806) καὶ Gheorghe Şincai (1754 - 1816), καὶ οἱ δύο κληρικοὶ οὐνίτες καὶ δάσκα-

---

1. Σπ. Λάμπρος, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ οἰκογένεια Σίνα, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 21 (1927), σελ. 160.

2. Σπυρ. Λάμπρος, Ἔρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17(1923), σελ. 122 καὶ 18(1924), σελ. 285 - 6 καὶ Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 140 κ.ἑ. Βλ. καὶ μεταγενέστερο σχόλιο στὸ περ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1816, κυρίως σελ. 307 - 8. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια αὐτῆς τῆς διαμάχης εἶναι ἡ ἀπαίτηση τῶν ἑλλήνων τῆς Πέστης νὰ διοριστεῖ ὁ Πολυζώης Κοντὸς ἐνοριακὸς ἱερέας, βλ. Odon Füves, Ἡ παραμονὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ στὴν Οὐγγαρία, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 23(1981), σελ. 327 - 34.

3. Nicola Gavrilović, Οἱ ἐκ Μακεδονίας Βλάχοι εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ κρατικοῦ ἀρχείου Μπρασόβ, *Δελτίον Γιουγκοσλαβικῆς βιβλιογραφίας* 8_1(1971), σελ. 42 - 3. Καὶ στὴν Τοκάια φαίνεται πὼς δημιουργήθηκε παρόμοια κατάσταση, βλ. Odon Füves, Ἡ παραμονὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ στὴν Οὐγγαρία, *ὅ.π.*, σελ. 329 κ.ἑ.

λοι. Στὸ ἔργο τους *Elementa Linguae Daco - Romanae sive Valachicae*, ποὺ τύπωσαν τὸ 1780 στὴ Βιέννη, πρότειναν τὴν ἀντικατάσταση τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὸ λατινικό, τὸ ὁποῖο μάλιστα ὁ πρῶτος εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει στὸ βιβλίο του *Carte de Rogacioni* τὴν προηγούμενη χρονιά[1].

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ τῶν δύο προτάσεων δὲν νομίζουμε πὼς μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἄγνοια τοῦ ἔργου τῶν Micu - Clain καὶ Şincai ἀπὸ τὸν Οὐκούτα. Πιθανότερο φαίνεται αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση νὰ ἐγγράφεται στὴ γενικότερη ἀντίθεση τῶν δύο κύκλων, τῶν ὀρθοδόξων, αὐτῶν δηλαδὴ ποὺ ἔμειναν πιστοὶ στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, καὶ τῶν οὐνιτῶν, μιὰ ἀντίθεση ἔκδηλα γνωστὴ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη[2]. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι ὁ Οὐκούτας, ἐνῶ μὲ τὸ ἔργο του γενικὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν βλάχων, μὲ τὴν ἐπιλογὴ ὡστόσο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου γιὰ τὸν ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς γλώσσας δηλώνει ταυτόχρονα τὴ διάθεσή του νὰ παραμείνει ενταγμένος στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτισμικὴ σφαίρα τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἰδιότητά του δηλαδὴ ὡς ὀρθόδοξου κληρικοῦ καθὼς καὶ ἡ μοσχοπολίτικη καταγωγή του ἀποδεικνύονται τελικὰ καθοριστικοὶ παράγοντες σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς του σ' ἕνα γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ ποικίλες ἐθνικὲς καὶ θρησκευτικὲς ὁμάδες[3].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Γ. Ρόζια καὶ ὁ Μ. Μποϊατζῆς ὄχι μόνο θέτουν μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια τὰ ἴδια ἐθνικὰ αἰτήματα (καταγωγὴ τῶν βλάχων καὶ ἐγγραμματισμὸ τῆς βλαχικῆς), ἀλλὰ προτείνουν καὶ λύσεις ποὺ φανερώνουν ἕνα διαφορετικὸ προσανατολισμὸ σὲ σχέση μὲ τὸν Οὐκούτα. Γι' αὐτούς, ποὺ δὲν ἦταν κληρικοὶ καὶ ποὺ εἶχαν ἐνταχθεῖ ἀπὸ νωρὶς (Ρόζια) ἢ ἀκόμη περισσότερο εἶχαν γεννηθεῖ (Μποϊατζῆς) στὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης,

---

1. Βλ. Κ. Hitchins, *The Idea of Nation*, ὅ.π., σελ. 118 - 9. W. Oldson, The Enlightenment and the rumanian national revival, ὅ.π., σελ. 33 κ.ἑ. Emil Niederhauser, *The rise of nationality in Eastern Europe*, Corvina Kiadó 1982, σελ. 274 κ.ἑ. Virgil Cândea, Les Lumières et la naissance de la conscience nationale chez les roumains, *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen. Actes du colloque international..., Paris 11-12 avril 1968*, Βουκουρέστι 1970, σελ. 83 - 95. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Samuil Micu-Clein βλ. K. Hitchins, Samuel Clain and the Rumanian Enlightenment in Transylvania, *Slavic Review* 23(1964), σελ. 660-75.

2. Γιὰ τὸ «σχίσμα» ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους τῆς Τρανσυλβανίας βλ. W. Oldson, The Enlightenment and the rumanian national revival, ὅ.π., σελ. 31, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

3. Μιὰ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ρόλου τοῦ Κ. Οὐκούτα βλ. Μ. Γαρίδης, Ὁ μητροπολίτης Παΐσιος καὶ ἡ βλαχικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Κλεινοβοῦ : ἀλφάβητο καὶ ἐθνικὸ πρόβλημα, *Τὰ Ἱστορικὰ* 3(Μάιος 1985), σελ. 193 - 4.

καὶ μάλιστα σὲ λίγο μεταγενέστερη ἐποχή, ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καὶ ἡ ἑλληνικὴ κουλτούρα δὲν ἔπαιζαν τόσο ζωτικὸ ρόλο. Ἡ ἐπισήμανση ἀντίθετα τῆς «ρωμαϊκῆς» καταγωγῆς τῶν βλάχων καὶ ὁ ἐγγραμματισμὸς τῆς βλαχικῆς μὲ βάση τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, ποὺ προτάθηκαν ἀπὸ τὸν Ρόζια μία περίπου δεκαετία ἀργότερα, διευκόλυναν κάποιες ὁμάδες βλάχων ποὺ ζοῦσαν σκορπισμένοι στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη νὰ ἐνταχθοῦν καὶ νὰ ριζώσουν σ' αὐτές, καθὼς δημιουργοῦνταν στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο νέοι δεσμοὶ καταγωγῆς καὶ γλώσσας μ' αὐτὲς τὶς ντόπιες ἐθνικὲς ὁμάδες. Ἂν θέλει κανεὶς νὰ ἐντοπίσει συγκεκριμένα πρόσωπα ποὺ ἐκφράζονταν μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ τὶς ἐνίσχυαν ὁ κατάλογος συνδρομητῶν στὸ βιβλίο τοῦ Ρόζια *Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων* προσφέρει μιὰ τέτοια δυνατότητα: Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν πλούσιοι μοσχοπολίτες ἔμποροι, π.χ. τρία μέλη τῆς οἰκογένειας Πεσχάρου, ἕνας στὴ Βούδα καὶ δύο στὸ Μίσκολτς, πέντε μέλη τῆς οἰκογένειας Σαγκοῦνε, ὁ Ἀναστάσιος Καβαλλιώτης, γιὸς τοῦ Θ. Καβαλλιώτη, ὁ Γ. Κοσμίσκη στὸ Μίσκολτς κ.ἄ.[1] Ἐγκαταστημένοι πρὶν ἀπὸ πολλὲς δεκαετίες στὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἀρχικὰ μόνοι τους καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μοσχόπολης (1769) μὲ τὶς οἰκογένειές τους, αἰσθάνονται ἤδη ἐνταγμένοι στὴν κοινωνία ὅπου ζοῦν καὶ ἐργάζονται. Εἶναι αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ βλάχοι οἱ ὁποῖοι πετυχαίνουν τὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια νὰ τελοῦν τὴ λειτουργία στὴ βλαχικὴ γλώσσα καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κ. Κούμας θὰ γράψει ἀργότερα ὅτι δὲν «ἐνθυμῶνται πλέον τὸν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ζῆλον τῆς πατρίδος των» (1832)[2].

Στὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης διακρίνει ὅμως κανεὶς καὶ μιὰ ἄλλη ὁμάδα βλάχων οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τὴ διάδοση ἀνάμεσα στοὺς βλαχικοὺς πληθυσμοὺς τῆς ἑλληνικῆς κουλτούρας, ἐμπλουτισμένης μὲ σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκὲς ἀπόψεις. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Δημήτριος Δάρβαρις, ἀπὸ τὴν Κλεισούρα τῆς Μακεδονίας, ἐνδιαφέρει περισσότερο, γιατὶ γράφει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ ἐγχειρίδια γιὰ τοὺς νέους βλάχους[3]. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Μοσχοπολίτη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ «βαρβαρικὴ» τὴ βλαχική, ὁ Δάρβαρις στὴ *Γραμματικὴ ἁπλοελληνική*, τὴν ὁποία ἐξέδωσε «χάριν τῶν ὁμογενῶν του» μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του Ἰωάννη τὸ 1806, δὲν διστάζει νὰ ἀναφερθεῖ στὴν «πρὸς τὸ γένος του ἀγάπην» ἢ ἀκόμα νὰ κάνει

---

1. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Πεσχάρου βλ. πιὸ πάνω σελ. 21 - 22. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Şaguna βλ. V. Papahagi, Familia Şaguna, ὅ.π.

2. Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ὅ.π., σελ. 531. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σελ. 27, σημ. 1.

3. Ariadna Camariano-Cioran, Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il ya deux siècles : *Iosip Moisiodax*, *Balkan Studies* 7_2(1966), σελ. 297 - 8.

συγκρίσεις, ἀναλύοντας διάφορα γραμματικὰ φαινόμενα, ἀνάμεσα στὴ βλαχική, τὴν ἑλληνικὴ καὶ ἄλλες γλῶσσες[1].

Προσπάθειες ἐγγραμματισμοῦ τῆς βλαχικῆς γλώσσας ἔγιναν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου. Πρόκειται γιὰ μεταφράσεις ἐκκλησιαστικῶν κειμένων[2] καθὼς καὶ γιὰ σκόρπιες ἐπιγραφές, ἡ μία σὲ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 1732[3] καὶ μία δεύτερη στὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Κλεινοβοῦ κοντὰ στὴν Καλαμπάκα. Ἡ τελευταία μάλιστα μελετήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Εἶναι ἕνα κείμενο τοῦ ἁγίου Ζωσιμᾶ γραμμένο στὴν ἀρχαία ἑλληνική, τὴ νεοελληνικὴ καὶ τὴ βλαχική. Τὸ σύστημα ἐγγραμματισμοῦ τῆς βλαχικῆς ποὺ ἔχει ὡς βάση τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, εἶναι συγγενέστερο μὲ τὸ σύστημα τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καὶ λιγότερο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Οὐκούτα. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κλεινοβοῦ χρονολογεῖται κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὰ χρόνια λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1784[4].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ κάποιες ἀσαφεῖς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν προβολὴ ἐθνικῶν αἰτημάτων ἀπὸ ὁμάδες βλάχων στὴ Μοσχόπολη καὶ τὸ Μέτσοβο εἶναι ἔμμεσες καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐξακριβωθοῦν μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα. Συγκεκριμένα ἡ πληροφορία τοῦ Γ. Ρόζια ὅτι στὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης στὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸ 1769 «ἐτυπώθησαν καὶ πολλὰ

---

1. *Γραμματικὴ ἁπλοελληνικὴ σχεδιασθεῖσα ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως..., ἐκδοθεῖσα φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν Κυρίων Αὐταδέλφων Δαρβάρεων*, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1806, σελ. IV καὶ 174.

2. Γιὰ τὴ βλάχικη π.χ. μετάφραση μιᾶς συλλογῆς θρησκευτικῶν κειμένων γνωστῆς ὡς codex Dimonie ποὺ προέρχεται, ὅπως ὑποθέτουν, ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Μοσχόπολης, ὁ Εὐλ. Κουρίλας, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, *ὅ.π.*, σελ. 124, σημ. 1, ὑπέθεσε ἀρχικὰ ὅτι μεταφραστὴς ἦταν ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης. Ἀργότερα ὅμως ὁ ἴδιος, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 124, σημ. 1, διατύπωσε κάποιες ἀμφιβολίες. Γιὰ ἕνα ἐπίσης βλαχικὸ λειτουργικὸ κείμενο γραμμένο μὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μοσχόπολης στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα βλ. Matilda Caragiu-Marioteanu, Κουτσοβλαχικὸν Λειτουργικόν."Ἓν ἀνώνυμον ἀνέκδοτον χειρόγραφον (Παρουσίασις), *Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας* ἔτ. Α', τεῦχ. 1 (Θεσσαλονίκη 1969), σελ. 5 - 8.

3. A. Helzer, Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, *ὅ.π.*, σελ. 25 καὶ Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le Grec*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 126 - 7.

4. Μίλτος Γαρίδης, Ὁ μητροπολίτης Παΐσιος, *ὅ.π.*, σελ. 183 - 203 ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση ὁ Κ. Σπανὸς σὲ ἐπιστολή του, *Τὰ Ἱστορικὰ* 4 (Δεκέμβριος 1985) σελ. 466 - 8, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει μᾶλλον νὰ χρονολογηθεῖ στὴ διάρκεια τῆς ἐπισκοπείας τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν Κυρίλλου (1846-53). Παρόλα αὐτὰ ὑπὲρ τῆς χρονολόγησης ποὺ πρότεινε ὁ Μ. Γαρίδης θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι μετὰ τὴ ρητὴ καταδίκη τῶν μεταφράσεων ἱερῶν κειμένων σὲ βαλκανικὲς καὶ ἄλλες γλῶσσες ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο (βλ. σελ. 47, σημ. 1), ἡ ὕπαρξη μιᾶς βλαχικῆς ἐπιγραφῆς μέσα σὲ ναὸ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ ἀδύνατη.

βιβλία ρωμαϊκὰ (= βλαχικά)»[1], μᾶς ἐπιτρέπει ἁπλῶς καὶ μόνο νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὕπαρξη μιᾶς ὁμάδας στὴν πόλη ἡ ὁποία, ἂν δὲν κατάφερε νὰ τυπώσει βιβλία στὰ βλάχικα, πιθανὸν νὰ εἶχε προβάλει παρόμοιες διεκδικήσεις σχετικὰ μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς βλαχικῆς. Ἔχει ἐπίσης ὑποστηριχτεῖ ὅτι στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολης διδασκόταν ἡ βλαχική[2]. Αὐτὸ ὅμως ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ ἔργα τοῦ Θ. Καβαλλιώτη, καὶ κυρίως ἐκεῖνα ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς «τῆς Ἑλλάδος φωνῆς Πρωτοπείρους» καὶ τοὺς «ἀλλογλώσσους νέους», δηλαδὴ Ἡ *Εἰσαγωγὴ Γραμματικῆς* (1760)[3] καὶ ἡ *Πρωτοπειρία* (1770), καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο τελευταῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν πιὸ κάτω ἀναλυτικά, εἶναι ὅτι ἡ κυρίαρχη, ἂν ὄχι ἡ μοναδική, τάση στὴν Ἀκαδημία τὴ συγκεκριμένη περίοδο ἦταν ἡ «ἑλληνίζουσα». Τέλος οἱ διαμάχες ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Ν. Δούκας στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Λόγοι τοῦ Μαξίμου Τυρίου* (1810), ἀφήνουν κι αὐτὲς νὰ διαφανοῦν κάποιες ὁμάδες βλάχων οἱ ὁποῖοι πιθανὸν νὰ εἶχαν θέσει κι ἐδῶ παρόμοια ζητήματα[4].

Ὅλες οἱ προηγούμενες ἐνδείξεις νομίζουμε πὼς δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ στηρίξει κανεὶς τὴν ἄποψη πὼς στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο ἡ ἐθνικὴ κίνηση τῶν βλάχων λογίων ποὺ ζοῦσαν στὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης εἶχε ὁποιαδήποτε ἀπήχηση. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ἀπουσιάζουν ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ μιὰ παρόμοια ἀφύπνιση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δὲν εἶναι τυχαῖο. Εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὸ ὅτι στὶς προσπάθειες ἐγγραμματισμοῦ τῆς βλαχικῆς χρησιμοποιήθηκε τὸ ἑλληνικὸ μόνο ἀλφάβητο καὶ ὅτι στὰ κείμενα ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ μεταφράζονται πρὶν ἀπὸ ἕνα μεγάλο διάστημα δὲν συμπεριλαμβάνονται παρὰ μόνο ἐκκλησιαστικά, κάτι δηλαδὴ ποὺ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ κλίμα ἀνάπτυξης ἐθνικῆς συνείδησης τὴν ἐποχὴ ποὺ με-

---

1. Γ. Κ. Ρόζια, *Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων*, ὅ.π., σελ. 141 καὶ 143. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται ὁ Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 105, 129. Ἀντίθετα ὁ Ν. Σκιαδᾶς, Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του, ὅ.π., σελ. 804, ὑποστηρίζει ὅτι μόνο ἑλληνικὰ βιβλία τυπώθηκαν στὴ Μοσχόπολη. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ρόζια χρησιμοποιήθηκε, ὅπως ἦταν ἑπόμενο, ἀπὸ ἱστορικοὺς τοῦ 19ου αἰώνα, βλ. Π. Θ., Μονογραφία περὶ Βλάχων ἢ Κουτσοβλάχων, *Πανδώρα* Κ' (1-5-1869), φύλ. 459, σελ. 42, σημ. 1.

2. Εὐλ. Κουρίλας, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 129 καὶ 114-5.

3. Emile Legrand, ***Bibliographie hellénique du dix-huitième siècle***, τόμ. Ι, Παρίσι 1918, σελ. 510 - 11 ὅπου καὶ ὁ πρόλογος. Ξαναεκδόθηκε τὸ 1774. Βλ. Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1984, σελ. 218.

4. Νεόφυτος Δούκας, *Μαξίμου Τυρίου Λόγοι*, ὅ.π., σελ. λη'-λθ'. Καὶ στὸν *Κώδικα χώρας Μετσόβου τῶν ἐτῶν ΑΨΗ-ΑΤϞΖ*, ἐκδ. Γεωργίου Πλατάρη, Ἀθήνα 1982 ἀναφέρονται γενικὰ διαμάχες μετσοβιτῶν (1772).

λετᾶμε[1]. Στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δὲν ἦταν εὔκολο νὰ δημιουργηθοῦν οἱ κατάλληλοι ὅροι γιὰ τὴ δημιουργία βλαχικῆς ἐθνικῆς κίνησης ἐξαιτίας τῆς γλωσσικῆς καὶ πολιτισμικῆς κυριαρχίας τῶν ἑλλήνων καὶ τοῦ Πατριαρχείου. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο παρόμοιες διεκδικήσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας θὰ φαίνονταν «σκανδαλώδεις». Πολὺ εὔγλωττα ὁ Κύριλλος Κ., ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας (1766 - 1828), σχολιάζοντας τὸ 1815 τὸ αἴτημα τῶν βλάχων τῆς κοινότητας τῆς Πέστης νὰ γίνεται ἡ λειτουργία στὰ βλάχικα, σημειώνει μὲ κάποια ἀνησυχία: «τί δὲν θέλει προξενήσει τοιοῦτον σχίσμα, ὅταν γεννήσῃ τὸ αὐτὸ σκάνδαλον εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Ἐπικράτειαν ;»[2].

Ἡ σημασία ποὺ δίνουμε στὴν πολιτισμικὴ κυριαρχία τοῦ Πατριαρχείου ὡς πρόσκομμα στὴν ἔκφραση μιᾶς βλαχικῆς κίνησης μέσα στὰ ὅρια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲν μᾶς ὁδηγεῖ βέβαια στὸ νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε ἕνα συγκεκριμένο σχέδιο ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Πατριαρχείου τὸ ὁποῖο μάλιστα ὑλοποιοῦσαν μὲ τὸ κήρυγμά του ἢ μὲ τὸ ἔργο του ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἢ ὁ Νεόφυτος Δούκας ἀντίστοιχα, ἄποψη ποὺ ὑποστηρίχτηκε τὸν περασμένο αἰώνα μέσα σὲ κλίμα ἔντονου ἐθνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ[3]. Ἐπιχει-

1. Παρόλο ποὺ ἡ συγκεκριμένη ἰδεολογικὴ σημασία παρόμοιων ἐκδηλώσεων δύσκολα ἀνιχνεύεται, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κλεινοβοῦ «ἐντάσσεται μέσα στὰ πλαίσια ἑνὸς εὐρύτερου ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος», ὅπως προτείνει ὁ Μ. Γαρίδης, Ὁ μητροπολίτης Παΐσιος, ὅ.π., σελ. 199.

2. *Ἀπολογία ἱστορικὴ καὶ Κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ Κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Κατὰ τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα. Συγγραφεῖσα παρὰ Κυρίλλου Κ. κατ' ἐπίμονον ζήτησιν τῶν Ὁμογενῶν*, 1815, σελ. 90 καὶ Εὐλ. Κουρίλα, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 153, σημ. 2. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο στὸ περ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1816, σελ. 307.

3. Βλ. Π. Θ., Μονογραφία περὶ Βλάχων, ὅ.π., σελ. 42, σημ. 1, ὅπου ἀντικρούονται σύγχρονα δημοσιεύματα τῆς αὐστριακῆς ἐφημερίδας ὁ «Τύπος» καὶ τῆς ἐφ. «Ἡ Τουρκία». Ἐπίσης Th. Capidan, *Les macedo-roumains. Esquisse historique et descriptive des populations roumaines de la peninsule Balkanique*, Βουκουρέστι 1937, σελ. 65, ὅπου ἀναπαράγεται ἡ ἄποψη τοῦ G. Weigand, *Die Aromunen, Ethnographisch - Philologich - Historische Unterschuchungen über das Volk der sogenannten "Makedo - Romanen oder Zinzaren*, Λειψία 1894 - 5, 2 τόμοι. Μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ σκεπτικὸ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ὑποστήριξε ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο κατεῖχε ἰσχυὴ πολιτικὴ ἐξουσία, ἡ ὁποία μάλιστα συχνὰ παραβιαζόταν, γι' αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀσκήσει ἀφομοιωτικὸ ἔργο στὰ Βαλκάνια. Ἔτσι, κατὰ τὴ γνώμη του, «ἡ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐξηρτᾶτο κυρίως ἐκ τῆς προαιρέσεως τῶν ἀποδεχομένων αὐτὴν ἑτερογλώσσων. Ἀλλ' ἡ προαίρεσις αὕτη περιωρίζετο εἰς τοὺς ὀλίγους ὅσοι φύσει ἢ θέσει ἠδύναντο νὰ κατανοήσωσι τὴν ὑπεροχὴν τοῦ καλοῦ ἐκείνου ὀργάνου· τὸ δὲ μέγα τῶν λαῶν πλῆθος, ἀναισθητοῦν πρὸς τὰς χάριτας αὐτοῦ, ἐνέμενεν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀμόρφων καὶ ἀκατασκεύων πατρίων ἰδιωμάτων», Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1970, σελ. 86 - 7 (κείμενο τοῦ 1881). Πρβλ. Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Δ', *Τουρκοκρατία 1669 - 1812. Ἡ οἰκονομικὴ ἄνοδος καὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 321. Βλ. καὶ πιὸ κάτω σελ., σημ.

ρώντας μιὰ κριτικὴ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ θέματος, διαπιστώνουμε καταρχὴ ὅτι ἡ στάση τοῦ Πατριαρχείου ὡς πρὸς τὶς ἐθνικὲς κινήσεις καὶ τὶς μεταφράσεις ἱερῶν κειμένων στὶς βαλκανικὲς γλῶσσες δὲν ἦταν ἡ ἴδια σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη.

Εἶναι καταρχὴ γνωστὸ ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων καὶ τὴ διάδοση τῶν γραμμάτων στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 18ο αἰώνα[1]. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀκολουθοῦσε μιὰ ἀνεκτικὴ πολιτικὴ ὡς πρὸς τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας καὶ τὴ μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ καὶ τὶς ὑπόλοιπες βαλκανικὲς γλῶσσες βασικῶν ἱερῶν κειμένων, γιὰ λόγους οἱ ὁποῖοι ἔχουν διεξοδικὰ διερευνηθεῖ[2]. Τὶς πρῶτες μάλιστα δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἀνώτατοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐργάστηκαν συστηματικὰ γι' αὐτὸ (Γρηγόριος ὁ Ε', Γρηγόριος Ἀργυροκαστρίτης, Ἱλαρίων Τιρνόβου κ.ἄ.)[3]. Οἱ ἀνερχόμενοι ἐθνικισμοὶ ὅμως στὰ Βαλκάνια, ἡ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν, ἡ μακρόχρονη διαδικασία γιὰ τὴν αὐτονόμηση τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ ἀκολούθησε (π.χ. Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ 1833 ὡς τὸ 1850) καὶ τέλος ἡ δράση τῶν μισσιοναρίων στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο κλόνισαν τὴν κατὰ καιροὺς ἀνεκτικὴ θέση τοῦ Πατριαρχείου. Ἡ σκλήρυνση γενικὰ τῆς στάσης του σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε ἐθνικὰ καὶ ἰδεολογικὰ θέματα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀπαγορευτεῖ καὶ ἡ κυκλοφορία μεταφράσεων ἱερῶν κειμένων στὶς βαλκανικὲς γλῶσσες.

---

1. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδ. φροντίδα Ἄλκης Ἀγγέλου-Φίλιππος Ἠλιού, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1976, σελ. 2.

2. Ν. Σβορῶνος, Θρησκεῖες καὶ πολιτισμικὲς ὀντότητες στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Εὐρώπη: Ἡ περίπτωση τῆς Ὀρθοδοξίας, *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, ὅ.π., σελ. 166 - 7. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1977.

3. Γιὰ τὴν ἀλβανικὴ μετάφραση βλ. Εὐλ. Κουρίλας, *Ἀλβανικαὶ μελέται. Ἡ μετάφρασις τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν*, Θεσσαλονίκη 1933 καὶ τοῦ ἴδιου, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης ὁ μεταφραστὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν*, ἐν Ἀθήναις 1935. Ἡ μετάφραση τῆς Κ. Διαθήκης στὰ βουλγαρικὰ ποὺ ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν Ἱλαρίωνα μητροπολίτη Τιρνόβου (1821 - 7 καὶ 1830 - 8) τυπώθηκε μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1840 ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Μπόζβελι, βλ. J. Clarke, Ilarion of Tirnovo in the light of historical criticism, *Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et sud-est Européennes*, IV, Σόφια 1969, σελ. 276 - 7. Βλ. καὶ τὶς σχετικὲς ἐπιστολὲς τοῦ *Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῶν ἐτῶν 1841 καὶ 1842 πρὸς τὴ μονὴ τῆς Ρίλας* μὲ τὶς ὁποῖες ἀπαιτεῖ νὰ ἀποσυρθοῦν οἱ βουλγαρικὲς μεταφράσεις τοῦ Εὐαγγελίου, Iv. Snegarov, Părvata bălgarska pečatnica, *Makedonski Pregled* XI(1939), σελ. 35 - 6. Σχετικὰ μὲ τὸ διαφορετικὸ νόημα ποὺ παίρνει τὸ αἴτημα τῶν διαφωτιστῶν καὶ τοῦ Πατριαρχείου νὰ μεταφραστοῦν τὰ ἱερὰ κείμενα βλ. Φ. Ἠλιού, «Τύφλωσον κύριε τὸν λαόν σου», Οἱ προεπαναστατικὲς κρίσεις καὶ ὁ Ν. Σ. Πίκκολος, *ὁ Ἐρανιστὴς* 11(1974), Ἀθήνα 1980, σελ. 606, σημ. 37.

Ἔτσι στὰ ἑπόμενα χρόνια, ὅταν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἔχει ξεσπάσει ἀπὸ τὸ 1832 ἔντονη ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν μεταφράσεων (Ν. Βάμβας, Θ. Φαρμακίδης) καὶ σὲ κείνους ποὺ τὶς καταδίκαζαν (Κ. Οἰκονόμος, ἱεροκήρυκας Γερμανός), τότε καὶ μὲ ἐπίσημα κείμενα, τὶς ἐγκυκλίους τῶν ἐτῶν 1836 καὶ 1839, τὸ Πατριαρχεῖο καταδίκασε ρητὰ καὶ τὶς τουρκικές, σερβικές, βουλγαρικὲς μεταφράσεις[1]. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω τὸ ἐγχείρημα τοῦ Δανιήλ, ἡ ἔκδοση δηλαδὴ τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ καὶ οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν γλωσσῶν, μποροῦν νὰ ἑρμηνευτοῦν γενικὰ μὲ βάση τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτισμικὴ κυριαρχία τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ κουλτούρας ἀλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάποια ὑποτιθέμενη κατευθυντήρια πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, μιὰ καὶ τὸ ἔργο του προηγεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἐγκυκλίους ποὺ ἀναφέραμε.

Μετὰ τὴν ἐπισκόπηση τῶν ἀπόψεων ποὺ διατυπώθηκαν σχετικὰ μὲ τὴν καλλιέργεια ἢ μὴ τῆς βλαχικῆς γλώσσας, μποροῦμε νὰ καθορίσουμε μὲ περισσότερη σαφήνεια τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ὁ Δανιὴλ γράφει καὶ ἐκδίδει τὸ βιβλίο του. Γίνεται δηλαδὴ φανερὸ πώς, προβάλλοντας τὴ θέση του γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς βλαχικῆς καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, οὐσιαστικὰ παίρνει θέση σὲ ἕνα σύγχρονο γιὰ τοὺς βλαχικοὺς πληθυσμοὺς πρόβλημα. Στὸ ἐρώτημα γιατὶ καθένας ἀπὸ τοὺς παραπάνω λόγιους ἔκανε τὴ συγκεκριμένη ἐπιλογὴ στὸ θέμα τῆς καλλιέργειας τῆς βλαχικῆς γλώσσας, δὲν θὰ ἀρκοῦσε μιὰ μονοδιάστατη ἀπάντηση καὶ οἱ κατηγοριοποιήσεις δύσκολα θὰ ἀνταποκρίνονταν στὴν πραγματικότητα. Τὸ ζήτημα τῆς ἀφύπνισης τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ἰδιαίτερα σ' αὐτὴ τὴν πρώιμη φάση, μὲ δυσκολία ἀνιχνεύεται στὶς διαθέσιμες πηγές. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ μιὰ ὄχι πάντα γραμμικὴ διαδικασία ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς τους ἰδιαιτερότητας ποὺ ἀποτυπώνεται σὲ ὅλες τὶς μορφὲς τῆς κοινωνικῆς τους δράσης, στὴν κοσμοαντίληψή τους γενικά, μὲ μικρότερη σαφήνεια στὴν ἀρχὴ μὲ μεγαλύτερη στὴ συνέχεια. Ἀλλὰ ἡ κατανόηση παρόμοιων ἱστορικῶν φαινομένων γίνεται ἐπίσης δυσκολότερη γιατὶ καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε στὸ μυαλό μας μιὰ οριοθετημένη ἢ μᾶλλον περιχαρακωμένη ἰδέα γιὰ τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐθνικὴ συ-

---

1. Βλ. Ἰωάννου Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Graz 1968[2], τόμ. 2, σελ. 88, «Εἰς τὴν αὐτὴν καταδίκην καὶ εἰς τὰ αὐτὰ ἐπιτίμια καθυποβάλλομεν καὶ τὰς λοιπὰς μεταφράσεις τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης, τὰς γενομένας παρὰ τῶν Λουθηροκαλβίνιων ψευδοδιδασκάλων ἢ παρ' ὁμοθρήσκων καὶ ὁμογενῶν ἡμῖν ὀπαδῶν δὲ αὐτῶν, εἴς τε τὴν Τουρκικήν, Σερβικήν, Ἀραβικήν, Βουλγαρικήν, Σλαβωνικὴν καὶ ἄλλας τοιαύτας διαλέκτους...». Βλ. καὶ Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1889, φωτοαναστατικὴ ἔκδοση, Λειψία 1970, σελ. 287 - 92 ὅπου καὶ ἐγκύκλιος τοῦ 1839 γιὰ τὸ ἴδιο θέμα.

νείδηση, ἡ ὁποία προσιδιάζει περισσότερο στὸν προχωρημένο 19ο καὶ τὸν 20ὸ αἰώνα παρὰ στὴν περίοδο ποὺ μελετᾶμε ἐδῶ, δηλαδὴ στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔτσι, στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἔρευνας, θὰ περιοριστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ ὁδήγησαν τοὺς παραπάνω λόγιους καὶ ἰδιαίτερα τὸν Δανιὴλ στὴ συγκεκριμένη ἐπιλογή.

Θἆταν χρήσιμο καταρχὴ νὰ ἐπισημάνουμε τὴ διαφορετικὴ κοινωνικὴ λειτουργία ποὺ ἔχει ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα στὸν τουρκοκρατούμενο ἀπὸ τὴ μιὰ χῶρο καὶ στὸ χῶρο τῶν παροικιῶν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὰ πλαίσια δηλαδὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἡ θέση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς γλώσσας τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀδιαμφισβήτητη καὶ ὁ ρόλος τοῦ Πατριαρχείου ἡγετικός. Ἀντίθετα στὶς παροικίες τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἐνῶ παρέμενε ἰσχυρὸ στὸν οἰκονομικὸ καὶ πολιτισμικὸ τομέα —ἰδιαίτερα στὶς Παρίστριες Ἡγεμονίες[1]— καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ ἐμπορίου, ἐντούτοις ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ ὁμάδα ἀποτελοῦσε ἁπλῶς νησίδες στὴν κατακερματισμένη ἐθνικὰ Εὐρώπη.

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ποὺ φανερώνει μιὰ διαδικασία ὁμογενοποίησης καὶ ἐξελληνισμοῦ τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων τῆς Βαλκανικῆς, βρίσκει τὴν ἔκφρασή του μέσα σὲ ἔργα διαφόρων λογίων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν καταγωγή τους (βλάχοι ἢ ἕλληνες) καὶ τὸν τόπο ἐγκατάστασής τους (ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἢ παροικίες τῆς Εὐρώπης). Οἱ περιπτώσεις τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τοῦ Ρήγα Φεραίου, τοῦ Νεόφυτου Δούκα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τοῦ Δανιὴλ καὶ τῶν Δημητρίου, Μάρκου καὶ Ἰωάννου «Αὐταδέλφων Δαρβάρεων» ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ μείνουμε στὰ παραδείγματα τῶν λογίων ποὺ ἀναλύσαμε πιὸ πάνω, δείχνουν ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν τάση αὐτὴ ἐκφράζονταν ποικίλοι κύκλοι λογίων, ἕλληνες καὶ βλάχοι, κληρικοὶ καὶ κοσμικοί, κάτοικοι τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου καὶ τῶν παροικιῶν. Ἀντίθετα ἡ κίνηση γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς βλαχικῆς γλώσσας καὶ ἡ ἀναζήτηση τῶν ἰδιαίτερων στοιχείων ποὺ συγκροτοῦν τὴ βλαχικὴ ἐθνικὴ ταυτότητα ἐκφράστηκε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ βλάχους καὶ μάλιστα ἐγκαταστημένους στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη. Στὰ ἔργα τῶν Κ. Οὐκούτα, Γ. Ρόζια καὶ Μ. Μποϊατζῆ διατυπώνεται, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παραθέσαμε πιὸ πάνω, μέσα ἀπὸ διαφορετικοὺς ὅρους καὶ σὲ διαφορετικοὺς τόνους τὸ ἴδιο αὐτὸ αἴτημα.

Δὲν ἦταν συνεπῶς ἡ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ ποὺ ἐμπόδιζε τὸν Δανιὴλ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ διαφορετικὴ ὁμάδα. Τὸ παράδειγμα τοῦ Οὐκούτα δείχνει

---

1. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ κουλτούρας στὶς Παρίστριες Ἡγεμονίες βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974.

καθαρά πώς οὔτε ἡ καταγωγή μόνη οὔτε μόνη ἡ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ εἶναι καθοριστικός παράγοντας γιά τήν ἀπόκτηση ἐθνικῆς συνείδησης. Ἀπό τήν ἄλλη οὔτε ὁ διαχωρισμός ἐντός/ἐκτός τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου ἀρκεῖ μόνος γιά νά κάνει κατανοητή μιά παρόμοια ἐπιλογή. Ἀντίθετα αὐτοί πού φαίνονται νά εἶναι τελικά οἱ παράγοντες πού συμβάλλουν ἀποφασιστικά στήν ἀπόκτηση ὁποιασδήποτε ἐθνικῆς συνείδησης εἶναι οἱ πολλαπλές ἐπιδράσεις τοῦ γεωγραφικοῦ - κοινωνικοῦ περίγυρου καί τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος —ἐδῶ οἱ προσωπικές ἐπαγγελματικές διασυνδέσεις, ὅταν μποροῦν νά ἀνιχνευτοῦν στίς διαθέσιμες πηγές, ἀποδεικνύονται συχνά καθοριστικές— καί κυρίως ἡ κοινωνική λειτουργία πού ἔρχεται νά ἀσκήσει μέσα στόν κοινωνικό του χῶρο ὁ συγκεκριμένος διανοούμενος.

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω θά ὑποστηρίζαμε λοιπόν ὅτι ὁ Δανιήλ ἀποτελεῖ μιά χαρακτηριστική περίπτωση διανοούμενου τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου. Κληρικός καί δάσκαλος καθώς ἦταν, παρά τή βλαχική καταγωγή του, αἰσθάνεται ἐνταγμένος στό σύστημα ἀξιῶν πού βασίζεται στήν πίστη στήν ὀρθόδοξη χριστιανική θρησκεία καί τήν ἀφοσίωση στόν ἑλληνικό πολιτισμό. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη γίνεται κατανοητό γιατί ἐπιμένει στήν ἀποκλειστική χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί τήν ἀποδοχή τῆς ἑλληνικῆς κουλτούρας, δηλαδή σέ μιά παραδεδομένη καί γι' αὐτό ὁμογενοποιητική ἱεράρχηση κοινωνικῶν, θρησκευτικῶν κ.ἄ. ἀξιῶν. Πιστεύοντας σ' αὐτό τό πλέγμα ἀντιλήψεων καί ἀξιῶν καί ζώντας σέ μιά «πολυεθνική» πόλη, ἦταν ἑπόμενο νά ἀξιολογεῖ ἀρνητικά τίς ὑπόλοιπες βαλκανικές γλῶσσες καί νοοτροπίες, τά ὑπόλοιπα δηλαδή πολιτισμικά σύνολα τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων τῆς Βαλκανικῆς. Καθώς ἔθεταν σέ ἀμφισβήτηση τήν ἰδεολογική καί κατ' ἐπέκταση τήν κοινωνική αὐτή ἱεραρχία, οἱ διαφορετικές αὐτές πολιτισμικές παραδόσεις καί ἐθνικές γλῶσσες δέν εἶχαν καμία θέση.

2. Ἡ *Εἰσαγωγική Διδασκαλία* τοῦ Δανιήλ καί ἡ *Πρωτοπειρία* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη: δύο ἔργα πολλαπλῆς χρήσης

Ἡ *Εἰσαγωγική Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικόν Τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν διαλέκτων ἤτοι τῆς ἁπλῆς Ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισίᾳ Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς καί τῆς Ἀλβανιτικῆς* γράφτηκε ἀπό τόν Δανιήλ τόν ἐκ Μοσχοπόλεως καί τυπώθηκε τό 1802[1]. Ὁ τόπος ἔκδοσης δέν σημειώ-

---

1. Ὁ J. Kristophson, Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, *Zeitschrift für Balkanologie* X_1(Μόναχο 1974), σελ. 10, ἀναφέρει 5 γνωστά ἀντίτυπα τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* (Ἀθήνα, Σόφια, Βουκουρέστι, Βιέννη καί Λονδίνο). Ἐντοπίσαμε δύο ἐπιπλέον, ἕνα στήν πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη τοῦ Ἰασίου, N. Gaidagis, *Catalogul cărtilor grecești de la Biblioteca Centrală Universitară «M. Eminescu»-Iași*,

νεται στὸ ἐξώφυλλο, ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ Δανιὴλ μὲ ἡμερομηνία 13 Ἀπριλίου 1793, τὴν ὁποία ἀπευθύνει πρὸς τὸν Στέφανο ἱερέα καὶ σακελλάριο στὴν Ἀχρίδα, μαθαίνουμε ὅτι ἤδη τὴ χρονιὰ αὐτὴ εἶχε γράψει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ ὅτι σκόπευε σύντομα νὰ τὸ τυπώσει στὴ Βενετία[1].

Τὴν ἔκδοση τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* χρηματοδότησε ὁ μητροπολίτης Πελαγονίας Νεκτάριος. Σ' αὐτὸν εἶναι ἀφιερωμένα ἕνα κείμενο δύο περίπου σελίδων σὲ ἀρχαΐζουσα γλώσσα ὑπογεγραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Δανιὴλ (σελ. 7 - 8) καθὼς καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔμμετρα κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Σχοινᾶ[2] μὲ τίτλο Εἰς τὸν Πανιερώτατον Ἅγιον Πελαγονείας Κύριον Κύριον Νεκτάριον (σελ. 3). Ὁ Νεκτάριος Πελαγονίας ποὺ καταγόταν, ὅπως σημειώνεται στὸ ἐξώφυλλο, ἀπὸ τὰ Μουδανιὰ («ἐκ Μουντανίων»), τὸ ἐπίνειο τῆς Προύσσας, ἐνθρονίστηκε στὴ μητρόπολη Πελαγονίας μὲ ἕδρα τὸ Μοναστήρι (Bitolе) τὸ 1788[3]. Τὴ θέση αὐτὴ διατήρησε ὡς τὸ θάνατό του, δηλαδὴ τὸ 1809[4] ἢ σύμφωνα μὲ ἄλλους τὸ 1803[5]. Ἡ δράση του δὲν εἶναι γνωστή. Σὲ ἕνα ἄλλο ἔμμετρο εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νεκτάριος Πελαγονίας φρόντισε γιὰ τὴν ἵδρυση ἑλληνικῶν σχολείων στὴν

τόμ. III, Ἰάσι 1978, σελ. 9, ἀρ. 13, καὶ ἕνα δεύτερο στὴν Ἀθήνα (Γεννάδειος βιβλιοθήκη καὶ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς). Ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου ἔχουν ἐκπέσει οἱ σελίδες 37 - 8 καὶ ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ χειρόγραφο κείμενο, τὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Διδασκαλίας Χριστιανικῆς*. Ἐπίσης στὸ ἴδιο ἀντίτυπο οἱ πρῶτες χωρὶς ἀρίθμηση σελίδες μὲ τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα ἔχουν δεθεῖ μὲ διαφορετικὴ σειρὰ ἀπὸ τὴν ἀρχική.

1. Ivan Snegarov, Novi danni za bălgarštinata v' Makedonija, *Makedonski Pregled* 1$_{4}$(Σόφια 1925), σελ. 56.

2. Πιθανὸν νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Μιχαὴλ Δημητρίου Σχινᾶ ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένος στὸ Βουκουρέστι, βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, ὅ.π., 1974, σελ. 60 - 1 καὶ 298. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 1-12-1811, σελ. 399 - 400· 1-3-1812, σελ. 65 - 71· 15-12-1812, σελ. 370 - 76· 15-4-1813, σελ. 19 καὶ 15-5-1813, σελ. 60 καὶ 61.

3. «Θανόντος τοῦ Πελαγονείας ἔγινεν ὁ Νεκτάριος ἄνθρωπος τοῦ ἀποθανόντος Ἀδριανουπόλεως Νικηφόρου τοῦ Σμυρναίου· ἔδωκεν εἰς τὸ Κοινὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας γρόσια 2500 καὶ τῷ πατριάρχῃ φιλότιμον γρ. 1000» μᾶς πληροφορεῖ ἕνα χειρόγραφο τῆς μονῆς Σινᾶ, Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η' Θ' καὶ Ι' ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν (1453 - 1789). (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ)* Ἐκδίδοντος Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναΐτου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σελ. 682 καὶ Ἀνθίμου Ἀλεξούδη μητροπολίτου Ἀμασείας, Χρονολογικοὶ κατάλογοι τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ' ἐπαρχίας, ΙΔ' Πελαγωνείας, Ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος ἄνω Μακεδονίας, *Νεολόγος* ΚΕ' 21-12-1890, ἀρ. φύλλου 6429, σελ. 3.

4. Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀρχειοφυλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Ὀρθοδοξία* 31(1956), σελ. 426.

5. Ἀνθίμου Ἀλεξούδη, Χρονολογικοὶ κατάλογοι, *ὅ.π.*

περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του, «...Τύποις αὐτὴν (τὴν βίβλον) ἐξέδωκεν ὡς θεῖος ποιμενάρχης / Ρωμαίκια γλῶσσα θέλοντας τοὺς πάντας νὰ διδάξη / καὶ τὰ Βουλγαροαλβανικὰ ἤθη νὰ μεταλλάξη / Στολίζωντας τοὺς τόπους σας, καὶ συνιστῶν Σχολεῖα / καὶ μὲ Ρωμαίκια γράμματα γυμνάζων τὰ παιδία...» (σελ. 8)[1].

'Εκτὸς ἀπὸ τὸ Λεξικὸ (σελ. 1 - 36) ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* περιλαμβάνει τρία ἀκόμη μέρη : τὸ πρῶτο τιτλοφορεῖται *Διδασκαλία Χριστιανικὴ Εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Διδάσκαλος ἐρωτᾷ καὶ ὁ Μαθητὴς ἀποκρίνεται. Διὰ τὸ ὄνομα καὶ Σημάδι τοῦ Χριστιανοῦ* (σελ. 39 - 53). Τὸ δεύτερο μέρος περιλαμβάνει «*στοιχειώδεις τινὰς τῆς Φυσικῆς ἀρχάς* (σελ. 54 - 9), *ὑποδείγματα ἐπιστολικῶν χαρακτήρων καὶ ἄλλα τινα τοῖς Πραγματευταῖς χρήσιμα* (σελ. 60 - 71). *Καὶ τὸ τρίτον διαλαμβάνει ἐν περιλήψει περὶ τῶν τεσσάρων εἰδῶν τῆς ἀριθμητικῆς* (σελ. 72 - 83), *περὶ ἑορτῶν, μηνῶν, εὑρέσεως σελήνης καὶ μερικῶν ἄλλων ταῖς πολιτικαῖς τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαις ἀναγκαίων* (σελ. 84 - 91)» (σελ. 39).

'Απὸ τὰ περιεχόμενα καὶ μόνο τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* φαίνεται ἡ θεματικὴ ποικιλία τοῦ ἔργου : 'Εκτὸς ἀπὸ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ὑπάρχει ἀκόμα ἕνα κείμενο θρησκευτικὸ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γνώρισαν τὴ μεγαλύτερη κυκλοφορία, ἕνα μὲ σύγχρονες γνώσεις φυσικῆς καὶ ἕνα τελευταῖο μὲ διάφορες πρακτικὲς γνώσεις, ἀπαραίτητες σ' αὐτοὺς ποὺ ζοῦσαν σὲ ἀστικὰ κυρίως κέντρα («πολιτικαὶ κοινωνίαι»). Αὐτὰ τὰ κείμενα συγκροτοῦν ἕνα πρακτικὸ καὶ χρήσιμο βοήθημα γιὰ τὴν ἐποχή τους. 'Η πρωτοτυπία ὅμως τοῦ ἔργου δὲν ἔγκειται τόσο στὸ γεγονὸς ὅτι περιλαμβάνει μιὰ νέα θεματικὴ —λεξικά, ἐγχειρίδια φυσικῆς, ἐπιστολάρια, ἀριθμητικὲς καὶ βιβλία μὲ πρακτικὲς συμβουλὲς κυκλοφοροῦσαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσή της— ὅσο στὸ ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ θεματικὲς ἑνότητες συμπεριλαμβάνονταν σὲ ἕνα μόνο τόμο, ποὺ ἀποτελοῦσε, ὅπως εὔστοχα ἔχει χαρακτηριστεῖ, «ἐγκυκλοπαιδεία σχολειακή»[2]. Ἕνα παρόμοιο συνθετικὸ ἔργο μὲ τὶς παραπάνω θεματικὲς ἑνότητες ἔλειπε ὣς τότε. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* μποροῦσε νὰ καλύψει ἕνα εὐρὺ φάσμα ἀναγνωστῶν καὶ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ διαφορετικὲς ἀνάγκες καὶ ποικίλα ἐνδιαφέροντα, διαφορετικὲς ἡλικίες, ἐθνικὲς ὁμάδες καὶ μορφωτικὰ ἐπίπεδα. Πιὸ συγκεκριμένα τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, ἡ Διδασκαλία Χριστιανικὴ καὶ τὸ κεφάλαιο ἀριθμητικῆς εἶναι γραμμένα κυρίως γιὰ νέους

---

1. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ δὲν χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ μοσχοπολίτη ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Εὐλ. Κουρίλα, *Νέα 'Ακαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 113, σημ. 1, ὡς ἔνδειξη ποὺ κάνει πιὸ πειστικὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ μοσχοπολίτες ἦταν διασπασμένοι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἀποκλειστικῆς καλλιέργειας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (βλ. καὶ πιὸ πάνω).

2. Εὐλ. Κουρίλας, Γρηγόριος ὁ 'Αργυροκαστρίτης, *Θεολογία* 9(1931), σελ. 143.

καὶ ἀρχάριους. Τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια, δηλαδὴ τὸ ἐπιστολάριο καὶ τὸ κεφάλαιο μὲ γνώσεις χρήσιμες «ταῖς πολιτικαῖς τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαις», γράφτηκαν γιὰ νὰ καλύψουν πρακτικὲς ἀνάγκες ἐνηλίκων καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἐμπόρων. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δανιὴλ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ πληροφορεῖ τοὺς νεαροὺς ἀναγνῶστες του γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ὑπόλοιπων ἑνοτήτων: «τώρα δὲ πλέον εἶναι καιρὸς νὰ μεταβῶμεν καὶ εἰς μεγαλύτερα μαθήματα, καὶ νὰ ἀρχίσωμεν νὰ σᾶς διδάξωμεν τὰ πλέον συμφέροντα εἰς τὴν καλὴν σας ἀνατροφὴν καὶ παιδαγωγίαν...» (σελ. 38).

Πρὶν προχωρήσουμε ὡστόσο στὴ διερεύνηση τῶν ἀντίστοιχων βοηθημάτων τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦσαν τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ τὰ ὁποῖα κάλυπταν ἀντίστοιχα κάθε μία ἀπὸ τὶς παραπάνω θεματικὲς ἑνότητες, εἶναι ἀπὸ τώρα χρήσιμο νὰ ἐπισημάνουμε στὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ κάποιες ἐνδεικτικὲς παραλείψεις βασικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων, ὅπως π.χ. Ἱστορία, Γεωγραφία καὶ Ἰατρική, τὰ ὁποῖα συγκεντρώνουν ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα.

Τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο πολύγλωσσο ἔργο ποὺ κυκλοφορεῖ στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο. Μὲ τὴ σύντομη ἐπισκόπηση παρόμοιων ἔργων ὅπως αὐτὸ τοῦ Δανιήλ, ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε ἀμέσως πιὸ κάτω, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε κάποιες ἀνάλογες προσπάθειες ποὺ σημειώθηκαν στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Μὲ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση αὐτῶν τῶν ἔργων θὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὰ κοινὰ σημεῖα καθὼς καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ Λεξικοῦ ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἔργα. Θὰ περιοριστοῦμε στὰ λεξικὰ τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν, γιατὶ θεωροῦμε ὅτι οἱ ἴδιες περίπου κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς πραγματικότητες τοῦ βαλκανικοῦ καὶ τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καθόρισαν τὶς ἀνάγκες συγγραφῆς, ἐκτύπωσης καὶ κυκλοφορίας αὐτῶν τῶν λεξικῶν, ὅσων τουλάχιστον δημοσιεύτηκαν καὶ δὲν κυκλοφόρησαν ἀποκλειστικὰ σὲ χειρόγραφη μορφή. Ἀντίθετα τὰ λεξικὰ δυτικοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν ὄχι μόνο ἔρχονται νὰ καλύψουν διαφορετικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ τὸ διάστημα στὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου κυκλοφόρησαν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς μελέτης μας.

Ὅπως σημειώσαμε κιόλας, ὁ τίτλος Τετράγλωσσον Λεξικὸν δὲν ἀνταποκρίνεται, τουλάχιστον σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ οὐσιαστικό, στὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου. Πρόκειται γιὰ ἕνα σύνολο φράσεων σχετικὰ σύντομων ποὺ τυπώνονται σὲ τέσσερις κάθετες στῆλες, ἑλληνικά, βλαχικά, βουλγαρικὰ καὶ ἀλβανικά, σὲ κάθε σελίδα. Ἔτσι δοσμένο τὸ κείμενο, προσφέρεται ὡς ἐγχειρίδιο - μέθοδος γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν παραπάνω γλωσσῶν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἀναζητώντας κανεὶς ἄλλα ἀντίστοιχα ἔργα ποὺ κυκλοφόρησαν στὰ Βαλκάνια στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, λιγότερα κοινὰ σημεῖα βρίσκει στὰ κα-

θαυτὸ λεξικὰ[1] καὶ περισσότερα σὲ ἔργα τὰ ὁποῖα, ἂν δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ μέθοδοι ἐκμάθησης μιᾶς γλώσσας, ἀποτελοῦν ὡστόσο ἕνα συνδυασμὸ μεθόδου, γραμματικῆς καὶ λεξικοῦ.

Ἂν ξεχωρίσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἔργα βαλκανικῆς λεξικογραφίας ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦν κυρίως ἢ καὶ ἀποκλειστικὰ μεθόδους ἐκμάθησης βαλκανικῶν γλωσσῶν τὴν περίοδο 1790 - 1810, διαπιστώνουμε τότε ὅτι διαθέτουμε ἐλάχιστα παρόμοια ἔργα[2]. Ἀπὸ αὐτὰ συγγενέστερο μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ τοῦ Δανιὴλ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ (1711 - 1823) ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα μὲ τὸν τίτλο *Στοιχεῖα ἑλληνο-αλβανικῆς γραμματικῆς καὶ ἑλληνο-αλβανικοὶ διάλογοι*[3]. Παρόλο ποὺ τὸ ἔργο τοῦ Βηλαρᾶ δὲν δημοσιεύτηκε καὶ συνεπῶς δὲν διαβάστηκε ἀπὸ ὅσους ἐνδεχομένως θὰ ἤθελαν νὰ μάθουν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη γλώσσα, εἶναι ὡστόσο χρήσιμο νὰ τὸ παραβάλουμε μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ὄχι μόνο γιατὶ ἀποτελεῖ στὴν οὐσία μιὰ μέθοδο, ἀλλὰ ἐπίσης γιατὶ γράφτηκε στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο, στὸ χωριὸ Vangopolja (σημ. Vokopola) τῆς Ἀλβανίας νότια τοῦ Βερατίου, καὶ τὴν ἴδια περίοδο, τὸ 1801, δηλαδὴ ἕνα μόλις χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ[4].

Στὴν πρόσφατη αὐτὴ ἔκδοση τὸ κείμενο τοῦ Βηλαρᾶ συσχετίζεται μὲ προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα λεξικὰ καὶ γραμματικές. Ὁ ἐκδότης ἐπιχει-

---

1. Ἀναφέρουμε τὸ ἔργο τοῦ Πολυκάρπου Θεοδώρου, παρόλο ὅτι ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὴν περίοδο ποὺ μελετᾶμε, *Λεξικὸν Τρίγλωσσον ἤτοι Λέξεων σλαβονικῶν ἑλληνικῶν τε καὶ λατινικῶν θησαβρὸς ἐκ διαφόρων παλαιῶν τε καὶ νέων βιβλίων συλλεχθεὶς καὶ κατὰ τὸ σλαβονικὸν ἀλφαβητάριον εἰς τάξιν διατεθείς, Μόσχα (1704 ;)* καὶ τὸ *Λεξικὸν ρωμαϊκοσλαβονικὸν περιέχον τὰς ἀναγκαιοτάτας καὶ χρησιμοτέρας λέξεις αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσι καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους διαλέξεσι καὶ ὁμιλίαις, ἐρανισθὲν μὲν εἰς χρῆσιν τῶν φιλορωμαίων νέων ὑπὸ Γεωργίου Παπᾶ Ζαχαρίου ἑλληνοδιδασκάλου τοῦ Ζέμονος, τύποις δ' ἐκδοθὲν δαπάνῃ τῆς τιμιωτάτης Ἀδελφότητος τῶν ἐν Ζέμονι Ρωμαίων*, ἐν Βούδᾳ 1803. Γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο βλ. καὶ πιὸ κάτω, σελ. 70, σημ. 1. Γιὰ τὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ποὺ περιλαμβάνεται στὴν *Πρωτοπειρία* θὰ κάνουμε λόγο πιὸ κάτω. Ἀνάλογα ἑλληνο-βουλγαρικὰ ἔργα βλ. M. Stojanov, Gräcko-bălgarski rečnici i učebnici, *Studia Balcanica* 2 (Σόφια 1970), κυρίως σελ. 208 - 16. Γιὰ τὸ ἑλληνο-αλβανικὸ λεξικὸ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (1809) βλ. Τίτου Π. Γιοχάλα, *Τὸ Ἑλληνο-Ἀλβανικὸν Λεξικὸν τοῦ Μάρκου Μπότσαρη (φιλολογικὴ ἔκδοσις ἐκ τοῦ αὐτογράφου)*, Ἀθῆναι 1980.

2. Λεξικὸ τὸ ὁποῖο ἐκτὸς ἀπὸ λέξεις περιέχει καὶ ἐλάχιστες φράσεις ἔγραψε ὁ Δοσίθεος ἱερομόναχος ὁ ἐκ Τρίκκης, *Ἑλληνο-ρωσσικο-γαλλικὸν λεξικόν, περιέχον πλήρη συλλογὴν τῶν εὐχρηστοτέρων λέξεων καὶ τῶν ἐκλεκτοτέρων φράσεων, ἰδιαιτέρως, τόσον τῆς νῦν ἑλληνίδος φωνῆς, ὅσον τῆς ρωσικῆς τε, καὶ γαλλικῆς,...*, ἐν Μόσχᾳ 1811.

3. Τίτου Π. Γιοχάλα, *Στοιχεῖα ἑλληνο-ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ ἑλληνο-ἀλβανικοὶ διάλογοι. Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ. Φιλολογικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1985.

3. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 40, βλ. καὶ χάρτη σελ. 77.

ρεῖ νὰ τὸ ἐντάξει στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο («πότε καὶ ποῦ», σελ. 40) καὶ νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα «Πῶς καὶ γιατὶ γράφτηκαν τὰ στοιχεῖα ἑλληνο-ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ οἱ διάλογοι» (σελ. 43 - 6). Περιγράφοντας λοιπὸν τὶς συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες γράφτηκε αὐτὸ τὸ κείμενο, τονίζει πὼς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Βηλαρᾶς «σκέφτηκε νὰ «γεμίσει» τὸν κενό του χρόνο καταπιανόμενος μὲ κάτι στὸ ὁποῖο θὰ τὸν βοηθοῦσε τὸ «ἀλβανόφωνο» περιβάλλον του. Ἔτσι νομίζουμε τοῦ ἦλθε ἡ ἰδέα νὰ γράψει μιὰ ὑποτυπώδη ἑλληνο-ἀλβανικὴ Γραμματικὴ καὶ τοὺς διαλόγους...». Καταλήγοντας ὁ ἐκδότης δὲν ἀποκλείει «καὶ κάποια σκέψη πρακτικῆς χρησιμότητας τοῦ ἔργου αὐτοῦ» ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βηλαρᾶ (σελ. 46).

Τὸ θέμα αὐτὸ νομίζουμε πὼς εἶναι πιὸ σύνθετο. Ἂν ἐξαρχῆς θεωρήσουμε τὸ ἔργο ὄχι ἁπλὰ καὶ μόνο ὡς «στοιχεῖα ἑλληνο-ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ ἑλληνο-ἀλβανικοὺς διαλόγους» ἀλλὰ ὡς μία ἑλληνοαλβανικὴ μέθοδο καὶ μάλιστα ἀρκετὰ συγκροτημένη, κάτι δηλαδὴ παρόμοιο μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, παρόλο ποὺ σ' αὐτὸ δὲν δίνεται ἰδιαίτερη βαρύτητα στοὺς γραμματικοὺς τύπους, πτώσεις, χρόνους κ.λπ., τότε μποροῦμε νὰ θέσουμε καὶ κάποια ἄλλα ἐρωτήματα καὶ νὰ ἀποκτήσουμε ἐνδεχομένως μιὰ πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τοὺς στόχους τοῦ Βηλαρᾶ καὶ γιὰ τὴ χρησιμότητα ἑνὸς παρόμοιου ἔργου. Δὲν εἶναι δηλαδὴ τυχαῖο ὅτι τὴν περίοδο ποὺ ὁ Βηλαρᾶς ἐπιχειρεῖ τὴ συγγραφὴ μιᾶς μεθόδου παρατηρεῖται μιὰ αὐξημένη παραγωγὴ ἐγχειριδίων, μεθόδων, λεξικῶν καὶ γενικὰ βιβλίων ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ ἐφοδιάσουν τοὺς ἀναγνῶστες τους μὲ γνώσεις ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, ἐπαγγελματιῶν καὶ κοινωνικῶν ὁμάδων[1]. Τὸ ἐρώτημα ποιοὶ καὶ γιατὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα θὰ ἤθελαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἑλληνοαλβανικὴ μέθοδο τοῦ Βηλαρᾶ, στὴν περίπτωση ποὺ αὐτὴ θὰ ἔβλεπε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, βρίσκει νομίζουμε μιὰ ἀπάντηση στὴ διαπραγμάτευση ποὺ ἐπιχειροῦμε πιὸ κάτω σχετικὰ μὲ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, τὴν κοινωνικὴ καταγωγὴ καὶ τὸ μορφωτικό του ἐπίπεδο. Γράφοντας λοιπὸν αὐτὸ τὸ κείμενο ὁ Βηλαρᾶς —ποιὸν ἄραγε τίτλο θὰ τοῦ ἔδινε, ἂν τὸ τιτλοφοροῦσε ;[2]— πρέπει νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι στόχευε στὸ νὰ καλύψει ὄχι μόνο τὴ δική του ἀνάγκη γνώσης τῆς ἀλβανικῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα τὴν ἀνάγκη καὶ ἑνὸς συγκεκριμένου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

Ἡ συσχέτιση τῆς μεθόδου τοῦ Βηλαρᾶ μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ δὲν σημαίνει πὼς τὰ δύο ἔργα ταυτίζονται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους. Οἱ ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορὲς ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσει διαβάζοντας τὸ

---

1. Βλ. πιὸ κάτω σελ. 116, σημ. 2.

2. Ὁ τίτλος ποὺ δόθηκε στὸ κείμενο τοῦ Βηλαρᾶ εἶναι μεταγενέστερος, Τ. Π. Γιοχάλα, *Στοιχεῖα ἑλληνο-ἀλβανικῆς Γραμματικῆς*, ὅ.π., σελ. 36 - 7.

κείμενο τοῦ Βηλαρᾶ, διαφοροποιοῦνται, συχνὰ ριζικά, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ μεταδίδονται μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Δανιήλ. Κι αὐτὸ εἶναι ἑπόμενο, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο φέρουν τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ συγγραφέα τους: «κοσμογυρισμένος» καὶ γιατρὸς ὁ ἕνας, κληρικὸς καὶ διδάσκαλος ὁ ἄλλος. Ὁ Βηλαρᾶς ἀρχίζει τὸ κείμενό του μὲ τὸν Ἄνθρωπο —«Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι φύσει κακός», γράφει—, ἀντίθετα ὁ Δανιὴλ μὲ τὸν Θεὸ —«Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸν οὐρανὸν τὴν γῆν...». Ὁ πρῶτος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση μιᾶς ἀρρώστιας κάνει μιὰ τυπικὴ ἰατρικὴ ἐξέταση, ὁ δεύτερος, ἐφοδιασμένος μὲ τὸ ἀπόθεμα μιᾶς μακροχρόνιας λαϊκῆς παράδοσης, προτείνει κάποιο γιατροσόφι. Λιγότερο θεοκρατικὸ καὶ περισσότερο κοσμικὸ λοιπὸν τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου τοῦ Βηλαρᾶ καὶ ταυτόχρονα περισσότερο «ἐπιστημονικὸ» καὶ λιγότερο ἐμπειρικό, προσφέρει, καθὼς εἶναι γραμμένο τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή, ἕνα ἐνδεικτικὸ καὶ χρήσιμο συγκριτικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη καὶ κατανόηση τοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ.

Ἡ δεύτερη μετὰ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ἑνότητα τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* ἔχει τίτλο «Διδασκαλία Χριστιανικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Διδάσκαλος ἐρωτᾷ, καὶ ὁ μαθητὴς ἀποκρίνεται. Διὰ τὸ ὄνομα, καὶ τὸ σημάδι τοῦ Χριστιανοῦ». Τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι πρωτότυπο. Ὁ Δανιὴλ ἀντιγράφει ἐδῶ πιστὰ μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου *Χριστιανικὴ Διδασκαλία* ποὺ κυκλοφοροῦσε ἤδη γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο[1]. Πρόκειται γιὰ ἕνα καθαρὰ σωφρονιστικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο παράλληλα ὁπλίζει τὸν ἀναγνώστη μὲ ἐπιχειρήματα σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, τὴν ὀρθόδοξη πίστη κ.λπ. Ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ διαβάσει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «Δ. Τί λογιάζεις ἐσὺ νὰ εἶναι ὁ Χριστός; Μ. Εἶναι ἀληθινὸς Θεός, καὶ ἀληθινὸς ἄνθρωπος». Καὶ πιὸ κάτω «Δ. Τί πιστεύεις ἐσὺ μὲ τὴν Πίστιν; Μ. Ὅλον ἐκεῖνο, ὁποῦ πιστεύει καὶ κρατεῖ ἡ Ἁγία καὶ Καθολικὴ Ἐκκλησία, καὶ μάλιστα ὅ,τι καὶ ἂν εἶναι εἰς τὸ Πιστεύω» (σελ. 39).

Τὸ κεφάλαιο «Περὶ στοιχειωδῶν ἀρχῶν τῆς Φυσικῆς» περιορίζεται σὲ βασικὰ θέματα «περὶ γῆς, ὕδατος, ἀέρος, πυρός, κόσμου» κ.λπ. τὰ ὁποῖα δι-

---

1. Ἀναφέρουμε τὸν πλήρη τίτλο μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*: *Διδασκαλία Χριστιανικὴ Περιέχουσα τὰ ἀναγκαιότερα Ἄρθρα τῆς ἡμῶν Ὀρθοδόξου Πίστεως, Πρὸ πάντων δὲ ἑρμηνείαν τινὰ περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ σφραγίζῃ τὸ σημεῖον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τὰ ὁποῖα κάθε Χριστιανὸς ἔχει χρέος νὰ ἠξεύρῃ διὰ νὰ σωθῇ Καὶ μάλιστα οἱ Παιδαγωγοὶ ὠφείλουσι νὰ διδάσκουσι δι' Ἐρωταποκρίσεως τὰ τῶν Χριστιανῶν παιδία*, Ἐνετίῃσιν 1770. Ἡ *Χριστιανικὴ Διδασκαλία* ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονταν στὰ σχολεῖα, βλ. τὸν «ὀργανισμὸν τῆς ἐν Τρικκάλοις σχολῆς» Μ. Γεδεών, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ὁ.π. σελ. 7, σημ, 18.

νονται μὲ ἐκλαϊκευτικὸ τρόπο. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου συνοψίζεται στὴν κυρίαρχη θέση ποὺ κατέχει ὁ Θεὸς στὴ φύση. Συγκεκριμένα στὴν περιγραφὴ τοῦ κόσμου ὁ Δανιήλ, ἀκολουθώντας μιὰ παραδοσιακὴ καὶ κυρίαρχη ἀντίληψη στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο, γράφει: «παρήχθη (ὁ κόσμος) ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἀπὸ τὸν παντοδύναμον Θεόν, διὰ νὰ φανῇ ἡ ἀγαθότης του» (σελ. 57)[1].

Ὅσο γιὰ τὸ ἐπιστολάριο εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Δανιὴλ ἔκανε μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ περιέχονταν σὲ ἐπιστολάρια τῆς ἐποχῆς του[2], χωρὶς ταυτόχρονα νὰ παραλείψει νὰ τὶς προσαρμόσει εἰδικότερα στὶς ἀνάγκες τοῦ μοσχοπολίτικου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ του. Ἔτσι περιέλαβε ἐπιστολικοὺς τύπους ποὺ ἀπευθύνονται «εἰς Αὐθέντην Οὐγγροβλαχίας (ἢ Μολδοβλαχίας)», «εἰς Δόμναν Γυναῖκα τοῦ Αὐθέντου», «εἰς Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην», «εἰς πατέρα» κ.λπ. Εἰδικὰ στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη γράφει: «Ἐγὼ ὁποῦ ἐμφανίζομαι εἰς τὴν Παναγιότητά της..., εἰμὶ ἀπὸ τὴν δυστυχησμένην Μοσχόπολιν γνήσιον γέννημα, καὶ θρέμμα. ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπὸ διάφορα περιστατικὰ ἐδυστύχησα καὶ ἐγυμνώθηκα μὲ τελειότητα, καὶ ἔμεινα τώρα εἰς τὰ γηρατεῖα μου, ἄπορος καὶ ὑστερημένος ἀπὸ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα τῆς ζωοτροφίας μου, διὰ ἐτοῦτο εὔελπις... παρακαλῶ τὸν Παναγιώτατον Δεσπότην μου, διὰ νὰ μὲ καταστήσῃ ἐφημέριον εἰς ὅποιαν Ἐκκλησίαν εὐδοκήσῃ ἡ Παναγιότης της, ὥστε δυνηθῆναι τὰ πρὸς ζωάρκειαν ἔχειν με». (σελ. 60). Τέλος ἀπὸ τὸ ἐπιστολάριο δὲν λείπουν ἐπιστολικοὶ τύποι χρήσιμοι στοὺς ἐμπόρους, «εἰς πραγματευτήν», οὔτε τύποι ἐγγράφων μὲ τὰ ὁποῖα διεκπεραιώνονται οἱ ἐμπορικὲς δοσοληψίες, «πῶς γράφεται πόλιτζα (= συναλλαγματική) πρώτη», «ὁμολογία χρεωστική», «ὁμολογία συντροφική» «πῶς ράφεται γράμμα ἐξοφλητικόν» κ.λπ.

Τὶς ἴδιες παρατηρήσεις θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ κάνει καὶ στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῶν τεσσάρων εἰδῶν τῆς ἀριθμητικῆς». Ὁ Δανιὴλ ἀκολουθεῖ τὸ ἐγχει-

---

1. Γιὰ τὰ βιβλία φυσικῆς ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὸ 18ο αἰώνα βλ. Γιάννη Καρᾶ, *Οἱ φυσικὲς θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα*, Gutenberg, Ἀθήνα 1977, σελ. 84-91. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἐπιστημονικὴ - φιλοσοφικὴ σκέψη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, Μέρος Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1983, σελ. 105 κ.ἑ. καὶ 100 κ.ἑ. ἀντίστοιχα.

2. Τὸ πιὸ γνωστὸ εἶναι τὸ *Νέον Ἐπιστολάριον Περιέχον διαφόρους χαρακτῆρας καὶ ὑποδείγματα Ἐπιστολῶν πρὸς ὁποιονδήποτε πρόσωπον Ἀξιωματικόν, Ἐκκλησιαστικόν, καὶ Κοσμικόν,... Ὁμοῦ καὶ Χρονολογίας, Μηνολογίου, καὶ χρησίμων Κανονίων περὶ τῶν Πασχαλίων*, ..., ποὺ γνώρισε ἀπὸ τὸ 1757 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα μεγάλη κυκλοφορία. Βλ. σχετικὰ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, *Προσεγγίσεις στὶς νοοτροπίες τῶν βαλκανικῶν λαῶν 15ος - 20ὸς αἰ. Οἰκονομικὲς ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορές*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1988, σελ. 81 - 3. Ὁ τρόπος σύνταξης ἐπιστολῶν ἀποτελοῦσε καὶ διδακτικὸ ἀντικείμενο βλ. Μ. Γεδεών, Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, *ὅ.π.*, σελ. 12.

ρίδιο τοῦ Γλυζώνιου, ποὺ κυκλοφοροῦσε ἤδη ἀπὸ τὸ 1568[1], ἀλλὰ ἀρκεῖται καὶ πάλι στὰ βασικά, δηλαδὴ στὶς τέσσερις πράξεις τῆς ἀριθμητικῆς, τὴ μέθοδο τῶν τριῶν, τῶν πέντε καὶ τῶν ἑπτά. Ἀπὸ τοὺς ἐπιστολικοὺς τύπους ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι γραμμένοι γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν κυρίως ἀπὸ ἐμπόρους, μαζὶ μὲ τὸ κεφάλαιο τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τὰ «περὶ ἑορτῶν, μηνῶν, εὑρέσεως σελήνης» κ.λπ., συγκροτοῦν στὴν οὐσία ἕνα συνοπτικὸ ἐμπορικὸ ἐγχειρίδιο.

Ἡ θεματικὴ ποικιλία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἕνα ἀκόμα ἔργο ποὺ γράφτηκε στὴν ἴδια πόλη, τὴ Μοσχόπολη, μερικὲς δεκαετίες νωρίτερα. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Θεόδωρου Καβαλλιώτη (; - 1789), γνωστοῦ λόγιου[2], τὴν *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου καὶ Αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου Ἱεροκήρυκος καὶ Πρωτοπαπᾶ Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου*, τοῦ *Μοσχοπολίτου ξυντεθεῖσα καὶ νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα Δαπάνῃ τοῦ Ἐντιμωτάτου καὶ Χρησιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, τοῦ καὶ Κοσμήσκη ἐπιλεγομένου ἐκ πατρίδος Μοσχοπόλεως, Ἐνετίῃσι 1770, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι*. Ἡ διάταξη αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἑπόμενη[3]: Μετὰ ἀπὸ ἕνα σύντομο πρόλογο σὲ ἀρχαΐζουσα γλώσσα (σελ. 3), ἀκολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο (μικρὰ γράμματα) καθὼς καὶ διάφορα συμπλέγματα συμφώνων, δίφθογγοι κ.λπ. Ἡ ἑνότητα αὐτὴ κλείνει μὲ τὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου (σελ. 5 - 7). Στὶς ἑπόμενες σελίδες περιλαμβάνονται διάφορα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, τὸ Πάτερ ἡμῶν κ.ἄ. (σελ. 8 - 11). Στὶς σελίδες 13 - 58 παρατίθεται τρίγλωσσο λεξικὸ μὲ 1.170 λέξεις στὰ «ρωμαίικα, βλάχικα καὶ ἀλβανίτικα». Καὶ γιὰ τὶς τρεῖς

---

1. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια, ὅ.π., σελ. 74 - 9.

2. Γιὰ τὸν Θ. Καβαλλιώτη βλ. Max Demeter Peyfuss, Marginalien zu Theodor A. Kaballiotes, *Osterreichische Osthefte* 27(Βιέννη 1985), σελ. 381 - 8 ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

3. Τὸ περιεχόμενο τῆς *Πρωτοπειρίας* περιέγραψαν πολὺ σύντομα ὁ Johann Thunmann, ὁ ὁποῖος τὸ ἀνατύπωσε μαζὶ μὲ μιὰ λατινικὴ μετάφραση, *Uber die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen*, Λειψία 1774, φωτοαναστατικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Harald Haarmann, Hamburg, Buske 1976, σελ. 179, ὁ Gustav Meyer, *Albanesische Studien* IV. *Das Griechisch - Südrumänisch - Albanesische Wortverzeichniss des Kavalliotis*, Βιέννη 1895, σελ. 4 καὶ ὁ Victor Papacostea, Povestea unei carti *Protopiria* lui Cavalioti «Ein unicum», *Civilizație românească și civilizație Balcanică. Studii Istorice*, ἐκδ. Cornelia Papacostea - Danielopolu, Βουκουρέστι 1983, σελ. 404 (ἄρθρο τοῦ 1937). Περίληψη τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου δημοσιεύτηκε στὸ *Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας* ἔτ. Β΄, τεῦχ. 3 (Θεσσαλονίκη 1970), σελ. 7 - 16. Ὁ Εὐλ. Κουρίλας, ἀντιγράφοντας τὸν G. Meyer, ἔδωσε κι αὐτὸς τὸ περιεχόμενο τῆς *Πρωτοπειρίας*, προσθέτοντας ὅμως τὴν ἀνακρίβεια ὅτι σ' αὐτὴ ὑπάρχει μετάφραση κουτσοβλαχικὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἤχων, *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 105.

γλῶσσες χρησιμοποιεῖται τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο. Στὴ σελίδα 61 παρεμβάλλονται κάποια ἀκόμα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὸν Εὐαγγελισμό, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆς Παναγίας ποὺ εἰκονίζεται ἀκριβῶς στὴν ἀριστερὴ σελίδα (60). Ἀπὸ τὴ σελίδα 62 ὥς τὴν 67 παρατίθεται μία σύντομη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ἐνῶ στὶς ἑπόμενες σελίδες (68 - 79) μιὰ συλλογὴ γνωμικῶν, νουθεσιῶν κ.λπ. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ τμήματα ἀποτελοῦν κατὰ τὴ γνώμη μας μιὰ ἑνότητα. Καθὼς μάλιστα μέσα ἀπὸ αὐτὸ εἰδικὰ τὸ κείμενο (σελ. 62 - 79) οἱ νεαροὶ ἀναγνῶστες καλοῦνται νὰ σχηματίσουν μιὰ δρισμένη κοσμοαντίληψη γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρόν, συνεπῶς καὶ γιὰ τὸ μέλλον, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πὼς στὴν οὐσία ἀποτελεῖ μιὰ Χρηστοήθεια. Οἱ ἑπόμενες σελίδες περιλαμβάνουν ἐκκλησιαστικοὺς ἤχους (σελ. 81 - 92), ἀρίθμηση (μονάδες, δεκάδες, ἑκατοντάδες ὥς τὸ εἴκοσι χιλιάδες μὲ ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς καὶ ὁλογράφως, σελ. 93 - 94, καὶ μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμούς, σελ. 95), τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν ποὺ ἔχει ὁ καθένας σὲ ἑλληνικοὺς καὶ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ τέλος τὴν πυραμίδα ποὺ σχηματίζεται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὴ μονάδα ὥς τὴν «ἑκατοντάδα χιλιάδος μιλιουνίου» (σελ. 96). Ὅλο τὸ βιβλίο διακοσμεῖται μὲ διάφορες θρησκευτικὲς παραστάσεις.

Ἡ σελίδα 96 δὲν εἶναι ἡ τελευταία τοῦ βιβλίου. Ἀπὸ τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἀντίτυπο τῆς *Πρωτοπειρίας* ποὺ μελετήσαμε, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι, ἔχουν ἐκπέσει τὰ τελευταῖα φύλλα. Τὸ γράμμα Ι ποὺ εἶναι τυπωμένο στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τῆς σελίδας 96 δείχνει ὅτι μ' αὐτὸ ἄρχιζε τὸ κείμενο τῆς ἑπόμενης[1].

Ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι τὸ ἀντίτυπο τοῦ Βουκουρεστίου εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του ὁ G. Meyer, ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ τρίγλωσσου λεξικοῦ τῆς *Πρωτοπειρίας*, γιατὶ καὶ αὐτὸς σημείωσε ὅτι λείπουν οἱ τελευταῖες σελίδες (97 κ.ἑ.)[2]. Ἔτσι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου ποὺ εἶδε ἕνα πλῆρες ἀντίτυπο ὥς τώρα εἶναι ὁ Johann Thunmann, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἄλλης, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ τὸ 1774, δηλαδὴ σὲ σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Πρωτοπειρίας*, ὅτι τὸ ἀντίτυπο ποὺ τοῦ χάρισε ὁ Κωνσταντῖνος Μαδάι Τζεχάνης, μοσχοπολίτης λόγιος ποὺ σπούδασε στὴν Ἄλλη, εἶχε συνολικὰ 104 σελίδες καὶ ὅτι στὶς τελευταῖες (97 - 104) ἦταν τυπωμένοι οἱ ἀριθμοὶ μαζὶ μὲ τὰ ψηφία, ἡ προπαίδεια καθὼς καὶ ἕνα λατινικὸ ἀλφάβητο. Στὸ τέλος, συμπληρώνει ὁ

1. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο ὑποθέσεις τοῦ Armin Hetzer, Neues zu Kavalliolis' «Protopeiria» (1770), *Balkan Archiv* 8(1983), σελ. 101, ὅτι τὸ βιβλίο μπορεῖ νὰ τελειώνει μὲ τὴν 96 σελίδα.

2. Στὸ ἴδιο, σελ. 100.

Thunmann, τὸ ἀντίτυπό του περιλάμβανε ἕνα «πρόσθετο» σλαβο-βουλγαρικὸ ἀλφάβητο. Βέβαια τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διαθέτουμε ἕνα πλῆρες ἀντίτυπο δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀξιολογήσουμε τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ καταγραφὴ τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου σὲ ἕνα παρόμοιο ἔργο ἢ νὰ κάνουμε ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἂν αὐτὸ τὸ «πρόσθετο» ἀλφάβητο ἦταν χειρόγραφο κι ἐπομένως μεταγενέστερη προσθήκη, ἢ ἂν εἶχε ἐκπέσει ἀπὸ ἄλλο τυπωμένο βιβλίο καὶ εἶχε δεθεῖ στὴ συνέχεια μὲ τὴν *Πρωτοπειρία*, ἢ ἀκόμα νὰ δεχτοῦμε, ὑπολογίζοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν 16σέλιδων τυπογραφικῶν δοκιμίων, ὅτι τὸ βιβλίο εἶχε 112 (7x16) καὶ ὄχι 104 σελίδες, ὅπως προτείνει ὁ A. Hetzer[1].

Ἔχει ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἡ *Πρωτοπειρία* τοῦ Θεόδωρου Καβαλλιώτη στάθηκε τὸ πρότυπο τοῦ Δανιήλ[2]. Πράγματι ἀπὸ τὴν παραπάνω παράθεση τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν δύο ἔργων διαπιστώνουμε κάποια ἀντιστοιχία ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ κάποιες βασικὲς διαφορές. Ἡ *Πρωτοπειρία* περιλαμβάνει περισσότερα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, προσευχές, ἤχους κ.λπ. καὶ λιγότερα κεφάλαια μὲ πρακτικὲς γνώσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κυριαρχεῖ ὁ θρησκευτικὸς χαρακτήρας. Τὸ τμῆμα μάλιστα τοῦ κειμένου ὅπου δίνεται συνοπτικὰ μιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία (σελ. 62 - 7) εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀντίληψη ποὺ μεταδίδει. Δὲν εἶναι μόνο οἱ θεοκρατικὲς ἀφετηρίες αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ποὺ περιορίζουν τὴ σκέψη πρὸς μία ἰδεαλιστικὴ κατεύθυνση. Εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὰ γεωγραφικὰ πλαίσια ποὺ τὴν ὁριοθετοῦν ἀσφυχτικὰ στὸν «παλαιὸ» μεσογειακὸ κόσμο. Εἶναι σαφὲς πὼς ἐδῶ ἀναπαράγεται ἡ μεσαιωνική, δηλαδὴ ἡ χριστιανική, ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση καὶ τὸ παρελθόν, ποὺ στὴν Εὐρώπη ἄρχισε νὰ ἀμφισβητεῖται μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ νέου κόσμου καὶ μὲ τὴν κίνηση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὸ 18ο αἰώνα[3]. Ὁ Καβαλλιώτης λοιπὸν κινεῖται ἀκριβῶς σ' αὐτὰ τὰ παραδοσιακὰ πλαίσια.

---

1. Στὸ ἴδιο, σελ. 100 - 1.

2. Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Δ' Τουρκοκρατία 1669 - 1812*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 321 καὶ Ν. Ε. Σκιαδᾶς, Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης, *ὅ.π.*, σελ. 804. Ἀκόμα περισσότερο ὁ Εὐλ. Κουρίλας, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, *Θεολογία* 9(1931), σελ. 321, ἀναφέρει ὅτι τὸ λεξικὸ τοῦ Καβαλλιώτη ἐπανεκδόθηκε «αὐτούσιον» στὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* καὶ θεωρεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ «δευτέραν ἔκδοσιν, συνέχειαν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Καβαλλιώτου», *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως*, ὅ.π., σελ. 113. Ἀντίθετα ὁ Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, Περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων Μοσχοπόλεως ἡ «Πρωτοπειρία» τοῦ Θεόδωρου Καβαλλιώτη ἢ ἄλλο πολύγλωσσο Λεξικό;, *Μέλισσα τῶν βιβλίων* τόμ. Γ'(1977 - 81), σελ. 34 καὶ ὁ A. Hetzer, Neues zu Kavalliotis' «Protopeiria», *ὅ.π.*, σελ. 111, ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ δύο ἔργα διαφέρουν.

3. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Guy Bourdé - Hervé Martin, *Les écoles historiques*, éd. du Seuil, Παρίσι 1983, κυρίως σελ. 11 κ.ἑ.

'Από την άλλη μεριά ή *Εἰσαγωγική Διδασκαλία* τοῦ Δανιὴλ περιλαμβάνει ἕνα μόνο θρησκευτικό κείμενο, τὴ Χριστιανικὴ Διδασκαλία. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα στοχεύουν στὸ νὰ ἐφοδιάσουν τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό τους μὲ πρακτικὲς γνώσεις χρήσιμες στὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τῶν νέων οἱ ὁποῖοι προορίζονται νὰ γίνουν τεχνίτες ἢ ἔμποροι. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Δανιὴλ τελειώνοντας τὸ κεφάλαιο μὲ τὴν ἀριθμητική, πληροφορεῖ σχετικὰ τοὺς ἀναγνῶστες του: «Καὶ αὐτὰ φίλτατοί μου μαθηταὶ εἶναι ἀρκετὰ δι' ὅσους ἀπὸ σᾶς θέλετε ἀμέσως νὰ καταγίνητε εἰς τέχνην τινὰ ἢ πραγματείαν» (σελ. 83). Ἔτσι, ἐνῶ ἡ μετάδοση πρακτικῶν γνώσεων συνδυάζεται σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ —ἀκόμα καὶ τὰ στοιχεῖα φυσικῆς— μὲ ἀνάλογες θεοκρατικὲς ἀπόψεις, δὲν μπορεῖ ὡστόσο νὰ μὴν ἐπισημάνει κανείς, συγκρίνοντας τὰ δύο ἔργα, μιὰ μετάβαση ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ πρὸς τὸ πρακτικό. Τὴν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διαδικασίας μετατόπισης τοῦ περιεχομένου τῶν γνώσεων ποὺ μεταδίδονταν στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει μὲ μεγαλύτερη πληρότητα, ἂν λάβει ὑπόψη του καὶ ἕνα ἀκόμη ἐγχειρίδιο, κλασικὸ στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, τὴν '*Οκτώηχο* μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, τὴν ἔκδοση τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης εἶχε ἐπιμεληθεῖ εἴκοσι χρόνια πρὶν (1750)[1], γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῆς νεοϊδρυμένης τότε 'Ακαδημίας τῆς Μοσχόπολης. Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία ἐγχειρίδια, τὴν '*Οκτώηχο*, τὴν *Πρωτοπειρία* καὶ τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, διαγράφεται ἐπίσης μὲ σαφήνεια, κι αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, ἡ μεταλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: ἀπὸ γλώσσα τῆς 'Εκκλησίας μετατρέπεται τώρα, χωρὶς νὰ χάσει τὴν πρώτη της ἰδιότητα, σὲ γλωσσικὸ ὄργανο μὲ πρακτικὸ περιεχόμενο. Σ' αὐτὴ τὴ μακρόχρονη πορεία τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἡ '*Οκτώηχος* καὶ ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* ἀποτελοῦν δύο χαρακτηριστικὰ ἀκραῖα δείγματα. 'Αντίθετα ἡ *Πρωτοπειρία*, στὴν ὁποία τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ Χρηστοήθεια, γνώσεις ἀριθμητικῆς κ.ἄ., ἀντιπροσωπεύει ἕνα μεταβατικὸ στάδιο.

'Η *Πρωτοπειρία* λοιπὸν γράφτηκε γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐγχειρίδιο στὴν 'Ακαδημία τῆς Μοσχόπολης, ὅπου δίδασκε ὁ Καβαλλιώτης. Δὲν θὰ μπορούσαμε ὡστόσο νὰ ἰσχυριστοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*. 'Ο ἴδιος ὁ Δανιήλ, ἀναφερόμενος στοὺς στόχους ποὺ ἐπιδίωξε μὲ τὴ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου, γράφει: «ὁ ἐδικός μας σκοπὸς ἀφορᾷ περισσότερον εἰς ἐκείνους μόνον τοὺς νέους ὁποῦ δὲν ἔχουν τὸν τρόπον ἢ ὁποῦ δὲν ἠμποροῦν νὰ κατεξοδιάζουν πολλοὺς χρόνους εἰς μαθήματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ μάθουν

1. Βλ. Max Demeter Peyfuss, Marginalien zu Theodoros A. Kaballiotēs, *ὅ.π.* σελ. 382 - 4.

μερικὰ γράμματα, καὶ ὀλίγους λογαριασμοὺς διὰ νὰ ἐξακολουθήσουν τὴν πραγματείαν ἢ τὴν τέχνην τῶν γονέων των» (σελ. 38). Καὶ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα: «Ἔχετε εἰς τὰ χέρια σας, συχνὰ καὶ μελετᾶτε, τὸ νεοτύπωτον αὐτὸ βιβλίον ὅπου πᾶτε» (σελ. 7). Ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ χρήση τοῦ ἐγχειρίδιου τοῦ Δανιὴλ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ ἀναγνωστικοῦ του κοινοῦ, θέμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πιὸ κάτω.

Ἕνα ἀκόμα σημεῖο στὸ ὁποῖο διαφοροποιοῦνται οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο ἔργων εἶναι ἡ γλώσσα ποὺ χρησιμοποιοῦν. Ὁ Θ. Καβαλλιώτης γράφει στὴν ἀρχαΐζουσα, ἐνῶ ὁ Δανιὴλ στὴν καθομιλούμενη. Αὐτὴ τὴ γλώσσα προτρέπει τοὺς νέους νὰ μάθουν. Γι' αὐτὸ μάλιστα τὸ θέμα ἡ θέση τοῦ Δανιὴλ εἶναι σαφής. Ἀπευθυνόμενος στοὺς ἴδιους τοὺς νέους, γράφει: «εἶμαι βέβαιος ὅτι ἀποκτᾶτε περισσοτέραν ὠφέλειαν καταλαμβάνοντες ἐκεῖνο ὁποῦ διαβάζετε, παρὰ ἂν ἐδιαβάζετε πολλοὺς χρόνους Ἕλληνας ὑψηλοτάτους (διὰ νὰ μὴ εἰπῶ σκοτεινοτάτους) συγγραφεῖς, μὴ καταλαμβάνοντες τὰ ἀναγινωσκόμενα» (σελ. 37 - 8). Χαρακτηρίζει μάλιστα «ὀργισμένον» τὸ σχολεῖο «μέσα εἰς τὸ ὁποῖο ἐσκοτίσθη ὁ νοῦς των (τῶν μαθητῶν) χωρὶς νὰ ἠμπορέσουν νὰ καταλάβουν τίποτε, καὶ τὸ χειρότερον ὁποῦ ἀναγκάζονται νὰ ἐννοήσουν ἐκεῖνο ὁποῦ καὶ αὐτοὶ οἱ διδάσκοντες δὲν ἔφθασαν νὰ καταλάβουν ποτὲ» (σελ. 37). Οἱ παραπάνω ἀντιλήψεις τοῦ Δανιὴλ γιὰ τὴ γλώσσα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸν ἐντάξουμε ἀπὸ αὐτὴ μόνο τὴν ἄποψη στὸν κύκλο τῶν λογίων τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα, δηλαδὴ τοὺς Δ. Καταρτζῆ, Ἰ. Μοισιόδακα, Γρ. Κωνσταντᾶ, Δ. Φιλιππίδη κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι προπαγάνδιζαν τὴ συγγραφὴ ἔργων στὴν καθομιλούμενη (ρωμαίικη) καὶ ὄχι στὴν ἀρχαία (ἑλληνικὴ) γλώσσα[1], γιὰ τὴν «προκοπὴ ὅλου τοῦ ἔθνους καὶ τὴν εὐδαιμονία τοῦ καθενοῦ...»[2].

Ἀλλὰ καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ποὺ περιλαμβάνεται στὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* βρίσκουμε καὶ σ' αὐτὸ βασικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Θ. Καβαλλιώτη. Πέρα ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονὸς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο σημαντικὰ δείγματα κειμένων στὶς ἀντίστοιχες βαλκανικὲς γλῶσσες, χρειάζεται ὡστόσο νὰ σημειώσουμε ὅτι πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ δύο διαφορετικὰ εἴδη κειμένων, γιὰ μιὰ μέθοδο καὶ ἕνα λεξικὸ ἀντίστοιχα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ διαφοροποιεῖ τὰ δύο ἔργα καὶ ὡς πρὸς τὴ λειτουργικὴ χρήση τους ἀλλὰ καὶ τὸ κυριότερο ὡς πρὸς τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τὸ ὁποῖο θὰ ἀνέτρεχε σ' αὐτά. Ἔτσι τὸ λεξικὸ προϋποθέτει ἕνα προχωρημένο ἐπίπεδο γνώσης τῆς γλώσσας γιὰ τὴν

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Δημήτριος Καταρτζῆς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977, σελ. 214 κ.ἑ.

2. Δημήτριος Καταρτζῆς, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1974, σελ. 5.

ὁποία θὰ χρησιμοποιηθεῖ, ἐνῶ ἡ μέθοδος ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀπευθύνεται σὲ ἀρχάριους. Ἂν συγκρίνει ὡστόσο κανεὶς τὸ λεξιλόγιο ποὺ ἔχουν ἐπιλέξει οἱ δύο συγγραφεῖς γιὰ τὰ ἔργα τους, παραβλέποντας προσωρινὰ τὸ διαφορετικὸ τους χαρακτήρα καὶ τὴν ἀπουσία τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὸ λεξικὸ τοῦ Καβαλλιώτη, μπορεῖ εὔκολα νὰ διαπιστώσει πὼς σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔχουν συμπεριληφτεῖ κάμποσα ἀφηρημένα οὐσιαστικὰ καὶ γενικότερα λέξεις γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖται ἕνα προηγμένο μορφωτικὸ ἐπίπεδο καὶ οἱ ὁποῖες ἔρχονται νὰ καλύψουν ἀνάγκες διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀντιμετωπίζει κανεὶς στὴν καθημερινὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ἄλλες ἐθνότητες. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ μερικές : θυσία, δόξα, γνώμη, εἰρήνη, νίκη, ἱστορία, νόμο, σχολεῖον, κοντίλι, καλαμάρι, ἔθνος, λαός, κυβερνῶ κ.λπ. Ἡ σπουδαιότερη ὅμως διαφορὰ τῶν δύο κειμένων ἐντοπίζεται στὸ διαφορετικὸ λεξιλόγιό τους : Συνολικὰ ἀπὸ τὶς 1.170 λέξεις τοῦ τρίγλωσσου λεξικοῦ καὶ τὶς 800 περίπου τοῦ Τετράγλωσσου κοινὲς εἶναι μόνο 206 λέξεις.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ παραπάνω διαπιστώνουμε σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων —γιατὶ βέβαια θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι ὁ Δανιὴλ γνώριζε τὴν *Πρωτοπειρία* καὶ τὸν συγγραφέα της, πιθανότατα μάλιστα νὰ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος ὡς μαθητὴς στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολης χρησιμοποιήσει τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐγχειρίδιο— ὅτι οἱ διαφορές τους εἶναι τόσες καὶ τέτοιου εἴδους, ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἄποψη πὼς ἡ *Πρωτοπειρία* στάθηκε τὸ πρότυπο γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τὰ κοινά τους σημεῖα, δηλαδὴ ὅτι συγκεντρώνουν καὶ τὰ δύο ποικίλες θεματικὲς ἑνότητες—λιγότερες τὸ πρῶτο περισσότερες τὸ δεύτερο—καὶ ὅτι ἀπευθύνονται σὲ ἕνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ βλάχων, ἀλβανιτῶν καὶ ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* καὶ βουλγάρων, τὸ ὁποῖο χρειάζεται νὰ μάθει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, εἶναι βασικά. Ἔτσι παρὰ τὶς διαφορὲς ποὺ ἐπισημάναμε ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα, τὴ γλώσσα στὴν ὁποία γράφονται (ἀρχαία ἑλληνική/καθομιλούμενη), τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται κ.λπ., τὰ δύο ἔργα προορίζονταν νὰ καλύψουν ποικίλες ἀνάγκες καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ διαφορετικὲς περιπτώσεις. Ὁ Δανιὴλ πῆρε πιθανότατα τὴν ἰδέα γιὰ τὴ συγγραφὴ ἑνὸς ἔργου ποικίλου περιεχομένου ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι σαφῶς πληρέστερο, γιατὶ συμπεριέλαβε σ' αὐτὸ στοιχεῖα φυσικῆς, ἐπιστολάριο καὶ ἄλλες χρήσιμες γνώσεις. Ἔτσι ἡ μεγαλύτερη θεματικὴ ποικιλία εἶχε ἐπίσης ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει λιγότερο θρησκευτικὸ καὶ περισσότερο πρακτικὸ καὶ κοσμικὸ χαρακτήρα.

Ξέχωρα ὅμως ἀπὸ τὴ μορφολογία τῶν δύο ἔργων καὶ τὴν ἰδεολογία ποὺ ἐκφράζουν, ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ σπουδαιότερο κοινό τους γνώρισμα καὶ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο ἔχουν γραφτεῖ μὲ βάση τὴν ἴδια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ

γλώσσα καὶ κουλτούρα. Μέσα στὸ μοσχοπολίτικο καὶ τὸ εὐρύτερο πολυεθνικὸ περιβάλλον —καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι γράφτηκαν καὶ τὰ δύο ἀπὸ μοσχοπολίτες λόγιους— ὑπῆρξε ἐντονότερη ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τοῦ κυρίαρχου δηλαδὴ ὀργάνου ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς. Ἂν μπορούσαμε βέβαια νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν πληροφορία τοῦ J. Thunmann σχετικὰ μὲ τὴν «προσθήκη» τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου στὴν *Πρωτοπειρία*, αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ διαφορετικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Καβαλλιώτης καὶ ὁ Δανιὴλ ἀντιμετώπιζαν τὶς ὑπόλοιπες βαλκανικὲς γλῶσσες. Μὲ τὰ σημερινὰ ὡστόσο δεδομένα αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε εἶναι ὅτι καὶ στὸ ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη, δηλαδὴ στὴν *Ὀκτώηχο*, τὴν *Πρωτοπειρία* καὶ τὴν *Εἰσαγωγὴ Γραμματικῆς* ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* τοῦ Δανιὴλ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα διατηρεῖ τὴν κυρίαρχη θέση της. Τὰ παραπάνω ἐγχειρίδια ἀντιπροσωπεύουν τὶς συγκεκριμένες ἀπόπειρες δύο λογίων καὶ δασκάλων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ αἴτημα τῶν «ἀλλογλώσσων νέων» γιὰ ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς.

Μέσα ὅμως ἀπὸ αὐτὴ τὴ μαθησιακὴ διαδικασία τὸ ἀναγνωστικὸ αὐτὸ κοινὸ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ καὶ μὲ μιὰ συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη καὶ ἕνα ὁρισμένο τρόπο σκέψης. Καὶ τὰ δύο ἐγχειρίδια λειτουργοῦν ἀκριβῶς καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα, τὴ μετάδοση δηλαδὴ τῆς γνώσης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ κουλτούρας. Μὲ τὸ τρίγλωσσο λεξικό του ὁ Θ. Καβαλλιώτης καὶ τὴν τετράγλωσση μέθοδο ὁ Δανιὴλ ἐφοδιάζουν τοὺς νέους μὲ ἕνα ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ ἔργου τους στοχεύουν στὴ μετάδοση ἑνὸς κυρίαρχου τρόπου σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς/ὀρθόδοξης παράδοσης.

Μέσα ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* τοῦ Δανιὴλ καὶ τῆς *Πρωτοπειρίας* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ἀποσαφηνίστηκαν μὲ ἱκανοποιητικὸ νομίζουμε τρόπο οἱ γενικότεροι στόχοι τοῦ Δανιήλ, τὰ συγγενέστερα ἔργα τῆς ἐποχῆς καὶ τελικὰ ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου του. Παράλληλα τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, ἡ μέθοδος δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς, ἐντάχθηκε καὶ ἐξετάστηκε σ' ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο ἀπὸ αὐτὸ τῆς γλωσσομάθειας τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Δοσμένο στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μαζὶ μὲ ἄλλα γνωστικὰ ἀντικείμενα ἀποκαλύπτει ὁρισμένες διαστάσεις, γνωστικὲς καὶ πολιτισμικές, πρακτικὲς καὶ ἰδεολογικές, τοῦ περιεχομένου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Τέλος μὲ τὴ συγκριτικὴ διερεύνηση τῶν δύο παραπάνω ἔργων μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἡ κυρίαρχη θέση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἡ κοινωνικὴ λειτουργία της γιὰ μιὰ μεγαλύτερη περίοδο ἀπὸ αὐτὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ὁριοθετήσει ἡ ἔκδοση ἑνὸς μόνου ἔργου, τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*.

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΤΟ ΤΕΤΡΑΓΛΩΣΣΟ ΛΕΞΙΚΟ

1. Ὁ χρόνος ἔκδοσης

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἔκδοσης τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀντικρουόμενες ἀπόψεις. Ὁ William Martin - Leake ἀνατυπώνοντας τὸ Λεξικὸ στὸ ἔργο του *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814[1], ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ 1802 ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἡ δεύτερη καὶ ὅτι ἡ πρώτη χρονολογεῖται «πενήντα περίπου χρόνια πρίν», δηλαδὴ γύρω στὰ 1764. Οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς καὶ ἐκδότες τοῦ Λεξικοῦ ἀποδέχτηκαν τὴν ἄποψη τοῦ Leake καὶ θεώρησαν τὴν ἔκδοση τοῦ 1802 ὡς δεύτερη. Οἱ φράσεις μάλιστα στὴν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου «*συντεθεῖσα (ἡ Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία) μὲν ἐν ἀρχῇ*» καὶ «*καλλυνθεῖσα δὲ καὶ ἐπαυξηθεῖσα τῇ προσθήκῃ τινῶν χρειωδῶν καὶ περιεργείας ἀξίων*...» χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἐπιπλέον ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς πρότασης τοῦ Leake.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔπαψε νὰ βρίσκει ὑποστηρικτὲς μετὰ τὴ δημοσίευση ἑνὸς ἄρθρου τοῦ Ivan Snegarov τὸ 1925 στὸ ὁποῖο ἔδινε ἀποσπάσματα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιὴλ μὲ ἡμερομηνία 13 Ἀπριλίου 1793[2]. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτή, ποὺ στάλθηκε μέσω ἑνὸς μαθητῆ τοῦ Δανιήλ, τὸν Δημήτριο, μαζὶ μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ στὸν Στέφανο, κληρικὸ στὴν Ἀχρίδα, ἔγραφε: «Ἰδοῦ στέλνω μὲ τὸν παρόντα Δημήτριον ἓν σύντομον λεξικὸν διὰ νὰ τὸ μεταγλωτίσῃς βουλγαρικὰ καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ βάλῃς τὰ δυνατεῖα διὰ νὰ τελειωθῇ μὲ μίαν ἑβδομάδα ὅτι μετὰ τὸ Πάσχα θέλω νὰ τὸ στέλλω εἰς Βενέτιαν διὰ νὰ τυποθῇ· πλὴν πρόσεχε καλὰ διὰ τὴν εὐωχὴν τῶν γονέων σου ὅπου νὰ μὴ γένῃ κανένα λάθος». Ἔτσι μὲ τὴν πληροφορία αὐτὴ καθὼς καὶ δύο ἡμερομηνίες σὲ δύο ἐπιστολικοὺς τύπους τοὺς

---

1. «A small book called Lexicon Tetraglosson (Λεξικὸν Τετράγλωσσον) printed in the Greek character (I believe at Moskhopoli, about fifty years ago)», σελ. 381. Τὸ βιβλίο τοῦ Leake παρουσιάστηκε στὸ *Φιλολογικὸ Τηλέγραφο* 6(3 Φεβρουαρίου 1818), σελ. 21 - 23, ὅπου μνημονεύεται καὶ ἡ ἀνατύπωση ἀποσπασμάτων «ἐκ τοῦ τυπωθέντος ἐν Μοσχοπόλει πρὸ 50 χρόνων Τετραγλώσσου Λεξικοῦ μὲ στοιχεῖα Ἑλληνικά», σελ. 23.

2. I. Snegarov, Novi danni za bălgarštinata v' Makedonija, *ὅ.π.*, σελ. 55 - 6 καὶ τοῦ ἴδιου, Grad Ohrid, *ὅ.π.*, σελ. 85.

όποίους ὁ Δανιήλ εἶχε συμπεριλάβει στὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* (1794 Μαρτίου 5 καὶ 1794 Μαρτίου 20, σελ. 60 καὶ 61), ποὺ εἶχαν περάσει ἀπαρατήρητες ἀπὸ τοὺς νεώτερους μελετητές, γινόταν φανερὸ ὅτι ἡ ὑπόθεση τοῦ Leake γιὰ μιὰ ἔκδοση «πρὶν περίπου πενήντα χρόνια» δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ θεωρεῖται πιθανή.

Ὁ Iv. Snegarov λοιπὸν μὲ βάση τὴν πληροφορία τοῦ Δανιήλ, ὅτι δηλαδὴ προτίθεται νὰ τυπώσει τὸ ἔργο του στὴ Βενετία ἀμέσως μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1793, ὑποστήριξε, εἶναι ἀλήθεια μὲ κάποιους δισταγμούς, ὅτι τὴν πρώτη ἔκδοση πρέπει νὰ τὴ χρονολογήσουμε τὸ 1794, θεωρώντας ὅτι ἡ ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέα πραγματοποιήθηκε στὸν προβλεπόμενο χρόνο[1]. Ἀνάμεσα στοὺς μελετητὲς ποὺ ἀποδέχτηκαν αὐτὴ τὴν ἄποψη[2] εἶναι καὶ ὁ J. Kristophson, ὁ ὁποῖος πρόσφατα ἐξέδωσε τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Ἕνας ἐπιπρόσθετος λόγος ποὺ κάνει τὸν τελευταῖο νὰ ἀποδέχεται τὴν ὕπαρξη μιᾶς πρώτης ἔκδοσης εἶναι οἱ διαφορὲς ποὺ παρατήρησε ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ποὺ παραδίδει ὁ Leake καὶ ἐκεῖνο ποὺ περιέχεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1802. Ἔτσι ὁ Kristophson, γιὰ νὰ χρονολογήσει τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ προτείνει τὰ χρόνια 1793/4 περίοδος ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ Leake στὴν Ἑλλάδα[3].

Ἀντίθετα ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ὁ Aleksandăr Ničev ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ 1802 εἶναι ἡ πρώτη. Κατὰ τὴ γνώμη του δὲν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε στὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ κείμενο τοῦ Leake καὶ ἐκεῖνο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1802, γιατί, ὅπως ὁ τελευταῖος ὁμολογεῖ, οὔτε ἐξοικειωμένος μὲ τὴ βουλγαρικὴ καὶ τὴν ἀλβανικὴ γλώσσα ἦταν οὔτε ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ ἀναπαρήγαγε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Ničev ἐπισημαίνει μιὰ φράση ποὺ περιέχεται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ στὴν ὁποία ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* ἀναφέρεται ὡς «νεοτύπωτον βιβλίον»[4].

---

1. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Snegarov «Στὸν πρόλογο ἑνὸς ἑλληνικοῦ βιβλίου, χωρὶς ἀρχικὸ κατάλογο [=ἐξώφυλλο;] τυπωμένο τὸ 1794, ποὺ περιλαμβάνει (φαίνεται νὰ εἶναι ἡ β' [=α';] ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Δανιήλ) καὶ κεφάλαια μὲ θρησκευτικό, φυσικομαθηματικὸ καὶ ἡμερολογιακὸ περιεχόμενο...», Novi danni, ὅ.π., σελ. 55.

2. Th. Capidan, Daniil Moscopoleanul, ὅ.π. καὶ Ἀντωνίου - Αἰμιλίου Ταχιάου, *Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν βουλγάρων καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 19 κ.ἑ.

3. J. Kristophson, Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, *Zeitschrift für Balkanologie* X_1(1974), σελ. 8.

4. Aleksandăr Ničev, «Četiriezičnijat Rečnik» na Daniil (Grăcka i bălgarska rast), *Godišnik na Sofiiskija Universitet, Fakultet po zapadni Filologii* LXX_2(1976), σελ. 29 κ.ἑ. καὶ τοῦ ἴδιου, Dve li Avtorski Izdanija ima *Didaskalijata* na Daniil?, στὸ ἴδιο, LXV_1(1971), σελ. 55 - 68 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Βέβαια εἶναι δύσκολο μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ ἀποδεχτοῦμε ὁριστικὰ τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀπόψεις. Νομίζουμε ὡστόσο ὅτι ὑπὲρ τῆς πρώτης ἄποψης, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἔκδοση τοῦ 1802 εἶναι δεύτερη, συνηγορεῖ μιὰ ὑποσημείωση («Σχόλιον τοῦ Διορθωτοῦ») ποὺ βρίσκεται στὴ σελίδα 88 τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* καὶ ποὺ δὲν ἔχει προσελκύσει ὡς τώρα τὴν προσοχὴ ὅσων ἀσχολήθηκαν μ' αὐτὸ τὸ ἔργο. Πρόκειται γιὰ μιὰ διευκρίνηση στὸ κεφάλαιο «Τί ἐστὶ θεμέλιον τῆς Σελήνης καὶ πῶς εὑρίσκεται». Ἀναφέρει λοιπὸν ὁ διορθωτὴς «Ἡ προσθήκη τῶν τριῶν ὁποῦ εἴπομεν ἐχρησίμευεν ἕως τὰ 1800, τώρα δὲ ἕως τὰ 2100 χρησιμεύει καλλήτερον νὰ προσθέτωνται τέσσαρα...». Ἡ παραπάνω ὑποσημείωση δείχνει πὼς τὸ κείμενο εἶχε κατὰ πᾶσα πιθανότητα τυπωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1800, πιὸ συγκεκριμένα στὸ διάστημα 1794/99, ἐπειδὴ ὅμως τὸ σύστημα μέτρησης ποὺ δινόταν στὴν πρώτη αὐτὴ ὑποτιθέμενη ἔκδοση ἔπαψε νὰ ἰσχύει μετὰ τὸ 1800, γι' αὐτὸ στὴν ἔκδοση τοῦ 1802 μιὰ συμπλήρωση μὲ τὸ νέο σύστημα μέτρησης τῆς σελήνης θεωρήθηκε ἀπαραίτητη. Ἂν πράγματι ἔτσι ἔχει τὸ θέμα, τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο μὲ τὴ φράση «νεοτύπωτον βιβλίον» ἀνατυπώθηκε αὐτούσιο ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ τίτλος στὸ ἐξώφυλλο ξαναγράφτηκε λίγο διαφορετικός. Ἑπομένως ἡ φράση σ' αὐτὸν «...ἐπαυξηνθεῖσα τῇ προσθήκῃ τινῶν χρειωδῶν καὶ περιεργείας ἀξίων...» σωστὰ θεωρήθηκε, ἂν καὶ μὲ ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ σκεπτικό, ὡς ἔνδειξη ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ 1802 εἶναι ἡ δεύτερη.

Βέβαια, ἀφοῦ κανένα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης δὲν σώθηκε, εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιορίσουμε τί ἀκριβῶς πρόσθεσε ὁ Δανιὴλ στὴ δεύτερη. Μὲ μιὰ προσεχτικότερη ματιὰ ὅμως στὴ δομὴ ὁλόκληρου τοῦ ἔργου διαπιστώνουμε ὅτι τρεῖς ἐπιστολικοὶ τύποι («Γράμμα ἐνταλτηριῶδες διδόμενον παρὰ τῶν Ἀρχιερέων εἰς τοὺς Πνευματικούς», «Τύπος κατὰ τὸν ὁποῖον γράφουσιν οἱ πνευματικοὶ Πατέρες εἰς ἐκεῖνον ὁποῦ μέλλει νὰ ἱερωθῇ», «Σημείωσις τοῦ τύπου τῶν συστατικῶν γραμμάτων διδομένων παρὰ τῶν Ἀρχιερέων εἰς τοὺς νεοχειροτονήτους Ἱερεῖς») βρίσκονται ἐντελῶς μετέωροι στὶς δύο τελευταῖες σελίδες τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* (90 - 1). Καθὼς ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ ἐπιστολάριο ποὺ παραθέτει ὁ Δανιὴλ στὶς σελίδες 60 - 71 καὶ δὲν συνδέονται μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀμέσως προηγούμενων σελίδων, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς αὐτοὶ οἱ ἐπιστολικοὶ τύποι ἀποτελοῦν μία ἀπὸ τὶς προσθῆκες στὴ δεύτερη ἔκδοση.

2. Ἀνάλυση Περιεχομένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ

Ἡ ἀνάλυση περιεχομένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ποὺ ἐπιχειροῦμε ἐδῶ γίνεται μὲ τὴν κατάταξη τῶν φράσεων τοῦ κειμένου σὲ εὐδιάκριτες θεματικὲς κατηγορίες ἀνάλογα μὲ τὴ συχνότητα ἐμφάνισής τους (ποσοτικὴ

ἀνάλυση, κατηγοριοποίηση) καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἴδιων τῶν φράσεων κάθε μιᾶς χωριστὰ (ποιοτικὴ ἀνάλυση)[1]. Θεωρήσαμε ὡς μονάδα ἀνάλυσης τὸ «θέμα» καὶ ὡς μονάδα μέτρησης τὸ στίχο, ἀντὶ γιὰ τὶς φράσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν ἴσως νὰ ὑπολογιστοῦν, ἂν δὲν ἦταν ἐντελῶς ἄνισες μεταξύ τους. Ἔτσι μὲ βάση τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο κατατάξαμε τὸ κείμενο σὲ ἑπτὰ γενικὲς θεματικὲς κατηγορίες τὶς ὁποῖες ἀναλύσαμε μὲ τὴ σειρά τους σὲ δεκαεπτὰ ὑποκατηγορίες (βλ. τὸν πίνακα καὶ τὴ γραφικὴ παράσταση, σελ. 68 καὶ 69). Στὶς ἑπτὰ θεματικὲς κατηγορίες δὲν κατατάξαμε 26 ἀπὸ τοὺς 1072 στίχους τοῦ Λεξικοῦ (2,42%). Ἀπὸ αὐτοὺς πέντε δὲν πήραμε καθόλου ὑπόψη μας (στ. 1055 - 9)[2], ἐνῶ τοὺς ὑπόλοιπους (στ. 668 - 88) τοὺς ἀναλύσαμε μόνο ποιοτικὰ (σελ. 104 κ.ἑ.).

Ἡ ποσοτικὴ λοιπὸν κατανομὴ τῶν στίχων τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ὁδήγησε στὰ ἑπόμενα ἀποτελέσματα: Ἡ θεματικὴ κατηγορία **Κοινωνία** συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ στίχων (297, ποσοστὸ 27,70%) καὶ περιλαμβάνει τρεῖς ὑποκατηγορίες: 1. Κοινωνικὲς σχέσεις (126 στ.), 2. Ἐμφάνιση - ντύσιμο - τρόποι καλῆς συμπεριφορᾶς (92 στ.), 3. Κοινωνικὲς ἀρετὲς (89 στ.). Δεύτερη ἔρχεται ἡ κατηγορία **Ἀπασχόληση - Ἐργασία** (219 στ., 20,42%) μὲ τὶς ὑποκατηγορίες: 1. Συμβουλὲς (150 στ.), 2. Ἀναφορὰ σὲ δραστηριότητες (56 στ.), 3. Ἐργασιακὲς σχέσεις (13 στ.). Τρίτη ἡ κατηγορία **Φύση** (141 στ., 13,15%) μὲ ἐπίσης τρεῖς ὑποκατηγορίες: 1. Ζῶα (112 στ.), 2. Φυτὰ (11 στ.), 3. Καιρικὲς συνθῆκες (18 στ.). Τέταρτη μὲ μικρὴ διαφορὰ ἡ κατηγορία **Θρησκεία** (139 στ., 12,96%) μὲ δύο ὑποκατηγορίες: 1. Θρησκευτικὰ καθήκοντα - δοξασίες (88 στ.), 2. Κοσμογονία (51 στ.). Πέμπτη ἡ κατηγορία **Ὑγεία** (134 στ., 12,50%) μὲ δύο ὑποκατηγορίες: 1. Ὑγεία - συνταγὲς (118 στ.), 2. Φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (16 στ.). Ἕκτη ἡ κατηγορία **Οἰκονομία** (87 στ., 8,11%) μὲ ὑποκατηγορίες: 1. Ἀρίθμηση (50 στ.), 2. Οἰκονομικὰ μεγέθη (37 στ.). Τέλος ἕβδομη κατηγορία **Οἰκογένεια** (29 στ., 2,70%) μὲ δύο ὑποκατηγορίες: 1. Οἰκογενειακὴ μέριμνα (19 στ.) καὶ 2. Οἰκογενειακὲς σχέσεις (10 στ.).

Ἡ κατάταξη τῶν φράσεων τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ στὶς παραπάνω θεματικὲς κατηγορίες ἔγινε μετὰ ἀπὸ ἀλλεπάλληλες δοκιμὲς καὶ διερευνήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου. Συχνὰ δηλαδὴ ἀντιμετωπίσαμε περιπτώσεις στὶς ὁποῖες μιὰ θεματικὴ ἑνότητα μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ κάλλιστα σὲ δύο διαφορετικὲς θεματικὲς κατηγορίες, πρόβλημα γνωστὸ σ' ὅσους ἐπιχειροῦν μιὰ

---

1. Γιὰ τὴ μέθοδο τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου βλ. κυρίως B. Berelson, *Content analysis in Communication research*, Νέα Ὑόρκη, Ill. Univ. Press, 1971[2] (α' ἔκδ. 1952). Laurence Bardin, *L'analyse de contenu*, PUF, Παρίσι 1977, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

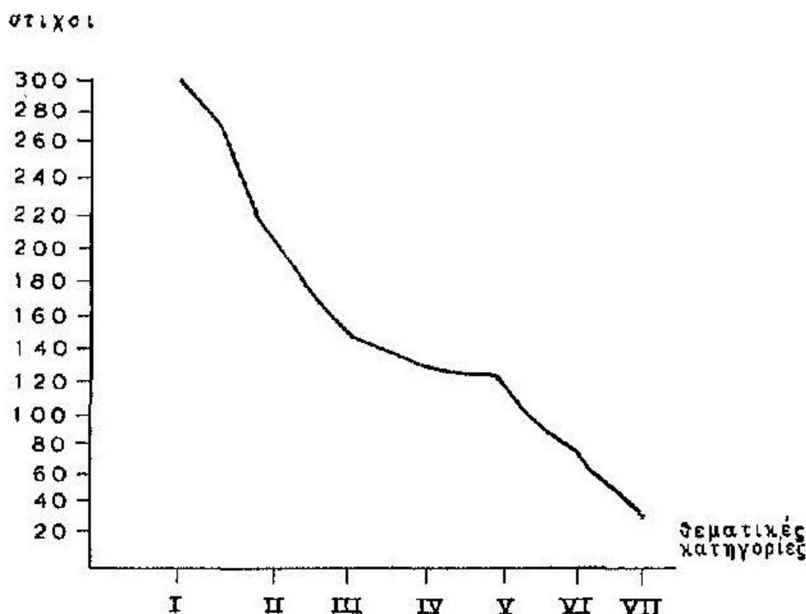
2. «Πλὴν σὲ ἐρωτῶ ποῦ ἦσουν ποῦ χάθηκες ποῦ κρύφθηκες ποῦ συργιάννησες;».

Ποσοτική κατανομή τῶν θεματικῶν κατηγοριῶν

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Γενικές	Εἰδικές	στίχοι	σύνολο	%
I. ΚΟΙΝΩΝΙΑ	1. Κοινωνικὲς σχέσεις	116		
	2. Ἐμφάνιση-ντύσιμο-τρόποι καλῆς συμπεριφορᾶς	92		
	3. Κοινωνικὲς ἀρετές	89	297	27,70
II. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΕΡΓΑΣΙΑ	1. Συμβουλές	150		
	2. Ἀναφορὰ σὲ δραστηριότητες	56		
	3. Ἐργασιακὲς σχέσεις	13	219	20,42
III. ΦΥΣΗ	1. Ζῶα	112		
	2. Φυτά	11		
	3. Καιρικὲς συνθῆκες	18	141	13,15
IV. ΘΡΗΣΚΕΙΑ	1. Θρησκευτικὰ καθήκοντα - δοξασίες	88		
	2. Κοσμογονία	51	139	12,96
V. ΥΓΕΙΑ	1. Ὑγεία - συνταγές	118		
	2. Φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος	16	134	12,50
VI. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	1. Ἀρίθμηση	50		
	2. Οἰκονομικὰ μεγέθη	37	87	8,11
VII. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	1. Οἰκογενειακὴ μέριμνα	19		
	2. Οἰκογενειακὲς σχέσεις	10	29	2,70
ΑΚΑΤΑΤΑΚΤΟΙ ΣΤΙΧΟΙ			26	2,42
ΣΥΝΟΛΟ			1072	

ἀνάλυση περιεχομένου ἑνὸς ὁποιουδήποτε γραπτοῦ κειμένου. Πρόκειται μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀμφισημίας τοῦ λόγου. Τελικὰ ἐντάξαμε τὶς φράσεις μὲ δισήμαντο περιεχόμενο σὲ μία ἀπὸ τὶς θεματικὲς κατηγορίες, αὐτὴ στὴν ὁποία φαίνεται μὲ βάση τὰ συμφραζόμενα νὰ δίνεται ἰδιαίτερη βα-

Γραφικὴ παράσταση τῶν θεματικῶν κατηγοριῶν

ρύτητα, ἀλλὰ δὲν παραλείψαμε νὰ τὶς σχολιάσουμε, χωρὶς βέβαια νὰ ἀριθμήσουμε ἐκ νέου τοὺς στίχους αὐτούς, ὅταν ἀναλύαμε τὴ δεύτερη κατηγορία μὲ τὸ συναφὲς περιεχόμενο.

Ἀπὸ πρώτη λοιπὸν ἄποψη ἡ παραπάνω κατάταξη εἶναι ἀποκαλυπτική: Τὸ 1/3 περίπου τοῦ κειμένου ἀφιερώνεται σὲ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν κοινωνία καὶ εἰδικότερα τὶς κοινωνικὲς σχέσεις (ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς, φίλους, σὲ κοινωνικὲς τάξεις, ἐπαγγελματίες κ.λπ.), τὶς γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀρετὲς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο καὶ τέλος τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐμφάνιση, τὸ ντύσιμο, τοὺς τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ θεματικὴ κατηγορία Ἀπασχόληση - Ἐργασία ἔρχεται δεύτερη κατὰ σειρὰ μὲ μικρὴ σχετικὰ διαφορὰ ἀριθμοῦ στίχων. Οἱ δύο πρῶτες κατηγορίες συνολικὰ καταλαμβάνουν τὸ 50% ὁλόκληρου τοῦ κειμένου, γεγονὸς ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔρχεται νὰ παί-

ξει τὸ συγκεκριμένο κείμενο. Πρόκειται δηλαδὴ ὄχι ἁπλὰ καὶ μόνο γιὰ ἐγχειρίδιο - μέθοδο ἐκμάθησης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ γιὰ μέσο προβολῆς ὁρισμένων γνώσεων καὶ ἀντιλήψεων σχετικῶν μὲ θεμελιακοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἐργασία. Ἕνας τέτοιος ρόλος ἀποκτάει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία, καθὼς τὸ ἔργο ἀπευθύνεται σὲ νέους ποὺ πρόκειται νὰ κοινωνικοποιηθοῦν καὶ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ ἐπαγγελματικὴ ὁμάδα (βλ. παραπάνω σελ. 60-1). Ἀλλὰ καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ὑπόλοιπες θεματικὲς κατηγορίες (Φύση, Ὑγεία, Θρησκεία, Οἰκονομία, Οἰκογένεια), παρόλο ποὺ ἐντοπίζονται σὲ πολὺ μικρότερο συγκριτικὰ ἀριθμὸ στίχων, περιέχουν κι αὐτὲς φράσεις μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες προβάλλονται ὁρισμένες γνώσεις καὶ ταυτόχρονα ἀξιολογοῦνται θετικὰ ὁρισμένες κοινὰ ἀποδεκτὲς κοινωνικὲς ἀξίες καὶ ἀρετές, δηλαδὴ μ' ἄλλα λόγια μιὰ κυρίαρχη ἰδεολογικὴ ἀντίληψη. Καὶ μόνο ὅμως ἀπὸ τὴν ἁπλὴ μνεία τῶν ἑπτὰ θεματικῶν κατηγοριῶν διαπιστώνουμε ὅτι τὸ κείμενο καλύπτει τοὺς σπουδαιότερους τομεῖς τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου : κοινωνικὴ καὶ οἰκογενειακὴ συμπεριφορὰ (βλ. θεματικὲς κατηγορίες Κοινωνία, Οἰκογένεια), ἀτομικὴ δράση (βλ. Ἐργασία), αὐτοσυντήρηση καὶ καλὴ κατάσταση τῆς ὑγείας (βλ. Ὑγεία), φυσικὸ περιβάλλον καὶ μεταφυσικὸς κόσμος (βλ. Φύση, Θρησκεία) καὶ τέλος γνώσεις ἀριθμητικῆς (βλ. Οἰκονομία).

Ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ καὶ ἄλλων σύγχρονων λεξικῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν ποὺ ἐπιχειρήσαμε πιὸ πάνω, διαπιστώσαμε ὅτι ὁ Δανιὴλ ἐπιλέγει ὡς πρὸς τὴ μορφὴ ἕνα πρωτότυπο μᾶλλον τρόπο συγγραφῆς τῆς μεθόδου. Ἀντίθετα, ὡς πρὸς τὴ θεματικὴ δὲν φαίνεται νὰ πρωτοτυπεῖ[1]. Τὶς ἴδιες κατηγορίες μὲ μικρὲς διαφορὲς μποροῦμε νὰ διακρίνουμε σὲ ἀντίστοιχα ἔργα, λεξικά, μεθόδους ἐκμάθησης διαφόρων γλωσσῶν κ.λπ. ἤ, ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικό, σὲ ἠθικοδιδακτικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς προόριζαν συνειδητὰ καὶ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ σωφρονισμὸ καὶ τὴν ὁμαλὴ κοινωνικοποίηση τῶν νέων. Ἐννοοῦμε βέβαια τὶς *Χρηστοήθειες*, τοὺς ὁδηγοὺς καλῆς συμπεριφορᾶς, ἔργα ἰδιαίτερα διαδεδομένα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, τὴν περίοδο δηλαδὴ ποὺ γρά-

---

1. Οἱ θεματικὲς κατηγορίες στὶς ὁποῖες χωρίσαμε τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ συμπίπτουν κατὰ πολὺ μὲ τὰ κεφάλαια στὰ ὁποῖα χωρίζεται π.χ. τὸ *Λεξικὸν ρωμαϊκοσλαβωνικόν*, ὅ.π. τοῦ Γεωργίου Παπᾶ Ζαχαρίου, «*Περὶ συγγενείας, περὶ θείων πραγμάτων περὶ τῶν ἱματίων τοῦ ἀνθρώπου, περὶ τετραπόδων ζώων ἑρπετῶν καὶ ἐντόμων, περὶ κήπου καὶ τινῶν ἐν αὐτῷ εὑρισκομένων χόρτων καὶ ριζῶν - περὶ φυτῶν καὶ δένδρων, περὶ τῆς τραπέζης καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἀναγκαίων, περὶ τῆς οἰκίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ σκευῶν, περὶ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ψυχῆς δυνάμεων καὶ παθῶν, περὶ τῶν ἀρρωστημάτων καὶ ἐλαττωμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν μερῶν αὐτοῦ*» (1803).

φεται καὶ τυπώνεται τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό[1]. Ἡ μόνη διαφορὰ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ἡ μετάδοση γνώσεων, ἡ ὑπόδειξη καὶ ἡ προβολὴ τρόπων καλῆς συμπεριφορᾶς καὶ γενικότερα ἡ διάδοση μιᾶς ὁρισμένης πρακτικῆς κυρίως ἰδεολογίας γίνεται ἔμμεσα καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, διοχετεύεται δηλαδὴ μέσα ἀπὸ τὴ χρήση ἑνὸς κειμένου τὸ ὁποῖο φανερὰ προορίζεται γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Αὐτὴ τὴ λανθάνουσα λειτουργία τοῦ Λεξικοῦ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ προσεγγίσουμε ἀναλυτικὰ ἀμέσως πιὸ κάτω γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ πληρότητα σὲ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ μορφωτικὸ - πολιτισμικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, τὸ ρόλο τοῦ Λεξικοῦ ὡς ἐγχειρίδιου κ.τ.δ., δηλαδὴ μὲ μιὰ λέξη στὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῆς συγκεκριμένης ἰδεολογίας ἐκείνη τὴν περίοδο.

I. ΚΟΙΝΩΝΙΑ : Τὸ περιεχόμενο τῶν φράσεων ποὺ ἐμπίπτουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, ἡ ὁποία, ὅπως ἀναφέραμε, συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ στίχων (297, 27,70%) παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, γιατὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ σκιαγραφεῖται εὐδιάκριτα καὶ ἀξιολογεῖται θετικὰ ὁ καθιερωμένος τύπος ἀνθρώπου κάθε ἡλικίας καὶ φύλου, ἀπὸ τὸ παιδὶ στὸν ἐνήλικα καὶ τὸν γέροντα καὶ ἀπὸ τὸν ἄνδρα στὴ γυναίκα. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ἄλλωστε πὼς ὁ Δανιὴλ λόγω τῆς θέσης ποὺ κατέχει —οἰκονόμος καὶ διδάσκαλος— δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντανακλᾶ καὶ νὰ προβάλλει μέσα στὸ ἔργο του τὶς κυρίαρχες ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος, δηλαδὴ τῆς Μοσχόπολης. Εἶναι «διανοούμενος» τῆς ἐποχῆς του, δηλαδὴ κάποιος ποὺ συμπυκνώνει καὶ διοχετεύει ὄψεις τῆς ἰδεολογίας τοῦ καιροῦ του. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῶν κανόνων καὶ τῶν τρόπων συμπεριφορᾶς ποὺ ἰσχύουν στὴ συγκεκριμένη κοινωνία ἔτσι ὅπως ἀποκρυσταλλώνονται στὸ Λεξικό, μᾶς βοηθάει ἐπίσης νὰ κατανοήσουμε ποιὰ κοινωνικὴ πραγματικότητα προσπαθεῖ νὰ κάνει γνωστὴ ὁ Δανιὴλ στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους», ποιὰ δηλαδὴ κοσμοαντίληψη ἀντανακλᾶ καὶ ταυτόχρονα μεταδίδει μὲ τὸ ἔργο του.

1. Κοινωνικὲς σχέσεις (στίχοι 128). Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ κυρίαρχα ὀθωμανικὰ («κρηταὶ καὶ πασσάδες») καὶ χριστιανικὰ στρώματα («ἄρχον-

---

1. Γιὰ τὶς *Χρηστοήθειες* γενικὰ βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἴκαρος, Ἀθήνα 1968[4], σελ. 165 καὶ σημ. σελ. 543. Τοῦ ἴδιου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977, σελ. 38 καὶ 252 - 3. Ἐπίσης Ἔμη Βαΐκούση, Χρηστοήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος - 19ος αἰ.), *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου. Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας*, Ἀθήνα 1986, σελ. 287 - 99, ὅπου καὶ ἀναφορὲς στὶς συγκεκριμένες *Χρηστοήθειες*.

τες») ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὶς «κατώτερες» κοινωνικὲς τάξεις («πτωχοὶ») ἀπὸ τὴν ἄλλη, σχέσεις στυγνῆς ἐκμετάλλευσης, θίγονται ἀπὸ τὸν Δανιὴλ μία καὶ μοναδικὴ φορά: «'Αμὴ οἱ κρηταὶ καὶ οἱ πασσάδες γυμνώνουν τὸν κόσμον. Καὶ οἱ ἄρχοντες μὲ καλὴν τέχνην πίνουν τὸ αἶμα τῶν πτωχῶν. Διὰ ἐτοῦτο θυμώνεται ὁ Θεὸς καὶ μᾶς παιδεύει μὲ ἀσθένειαις μὲ πανοῦκλαν μὲ λοιμικὴν μὲ αἰφνίδιον θάνατον» (στ. 500 - 16). Τὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης ἔχουν θίξει καὶ ἄλλοι πρὶν ἀπὸ τὸν Δανιὴλ ('Αγάπιος Λάνδος 1580/5 - 1656, Νεκτάριος Τέρπος α' μισὸ 18ου αἰώνα, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς 1714 - 79)[1] καὶ σ' αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουν καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι (π.χ. 'Ανώνυμος τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου 1805)[2]. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο ἡ πρωτοτυπία ἢ μὴ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔστω καὶ μιὰ μόνο φορὰ θίγεται τὸ θέμα αὐτὸ στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Ὁ Δανιὴλ μὲ τὴν παραπάνω φράση στὴν οὐσία καταδικάζει, χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρει ρητά, τὴν κυρίαρχη μορφὴ κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος κατοχῆς τῆς γῆς, τὸ ὁποῖο ἐπικράτησε μὲ τὸ σχηματισμὸ τῶν τσιφλικιῶν καὶ ἴσχυε αὐτὴ τὴν ἐποχή[3].

'Ενῶ ὅμως ὁ Δανιὴλ θίγει ἕνα τόσο καίριο κοινωνικὸ ζήτημα, ἀποφεύγει ὡστόσο νὰ ὁρίσει τὰ αἴτια ποὺ ὁδηγοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ στὴ

---

1. Κ.Σ. Κώνστα, *'Ο Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, ἐν 'Αθήναις 1973, σελ. 86 - 7 «Ἂν τύχῃ οἱ προεστοὶ σας καὶ οἱ ἄρχοντές σας καὶ οἱ πιὸ μεγάλοι σας γίνουν ἄδικοι καὶ σκληροί· ἂν τύχῃ καὶ τοὺς κυριεύσῃ ἡ ἐγωπάθεια καὶ ἡ αἰσχροκέρδεια καὶ κατὰ βάθος δὲν θέλουν νὰ ἀνοίξετε τὰ μάτια σας, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐκμεταλλεύωνται ἄνομα τὴν τίμια δουλειά σας καὶ τὸν ἱδρῶτα σας, τότε ὅποιοι κι ἂν εἶναι αὐτοί, ἀδελφοί μου, τοὺς ἀναθεματίζω καὶ τοὺς μαστιγώνω...». Βλ. καὶ *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον 'Αμαρτωλῶν σωτηρία Συντεθὲν εἰς Κοινὴν τῶν Γραικῶν Διάλεκτον παρὰ 'Αγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, νεωστὶ μετατυπωθέν*, ..., 'Ενετίῃσιν 1749, σελ. 267, «Ποῦ κατοικᾷ ἡ ὑπερηφάνεια, ἡ φιλαργυρία ; πάρεξ εἰς τοὺς πλουσίους εἰς τοὺς εὐγενεῖς καὶ δυνάστας ; Αὐτοὶ εἰσιν οἱ κλέπται, οἱ ἁρπάζοντες τὴν τροφὴν τῶν πτωχῶν, καὶ τὸν κόπον τους, ὁποὺ θλίβουν, καὶ τοὺς βασανίζουσιν, καὶ πίνουσι, ὥσπερ ἀβδέλαις τὸ αἷμα τους...». Γιὰ τὸν 'Αγάπιο Λάνδο βλ. Δέσποινα Δ. Κωστούλα, *'Αγάπιος Λάνδος ὁ Κρής*, 'Ιωάννινα 1983, σελ. 323. 'Απόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Νεκτάριου Τέρπου βλ. πιὸ πάνω σελ. 20.

2. 'Ο *Ρωσσοαγγλογάλλος* ἀποτελεῖ ἀκραία περίπτωση συνειδητοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐκμετάλλευσης βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, δ.π., σελ. 45 - 7 ὅπου καὶ βιβλιογραφία σελ. 437. 'Αντίστοιχες ἀναφορὲς βρίσκουμε καὶ στὴ μετεπαναστατικὴ 'Ελλάδα, 'Αδ. Κοραῆς, *Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους 'Ελλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς χριστιανοὺς τουρκίζοντας. διάλογος δύο γραικῶν δεύτερος*, ἐν Παρισίοις 1831, σελ. 19 «'Ο χριστιανὸς τύραννος εἶναι διπλῆ μάστιξ. Δὲν ἀρκεῖ ὅτι τὸν βλέπω εἰς τὴν ἀγοράν, εἰς τὸ κυβερνεῖον, εἰς τὴν συνέλευσιν ἀλλ' ἀναγκάζομαι καὶ νὰ συνεκκλησιάζωμαι μ' αὐτόν, νὰ συμπροσεύχωμαι ἀδικημένος μὲ τὸν ἀδικοῦντα με. Διπλῆ μάστιξ ! Διπλῆ καὶ ἀνυπόφορος φίλε μου μάστιξ !».

3. Traian Stoianovich, Land tenure and related sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800, *The Journal of Economic History* XIII$_4$(1953), σελ. 398 - 411.

διαιώνισή της κι οὔτε διακρίνει τὶς κυρίαρχες ὀθωμανικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ὁμάδες ποὺ ἀσκοῦν αὐτὴ τὴν ἐκμετάλλευση σὲ τοπικὸ μόνο ἐπίπεδο. Ἐπιπλέον μὲ τὴ λακωνικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ ὁ Δανιήλ, ἐνῶ κατακρίνει ὁρισμένες μόνο κοινωνικὲς ὁμάδες, τὶς ἐκμεταλλεύτριες, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡστόσο ἐπισείει τὴ θεϊκὴ ὀργὴ ποὺ ξεσπᾶ, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ κείμενο, ὄχι μόνο πάνω στοὺς ὑπεύθυνους, ἀλλὰ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους[1]. Ἔτσι μὲ τὸ νὰ τονίζει μόνο τὶς μεταφυσικὲς ἀφετηρίες τῶν δεινῶν τὰ ὁποῖα συνεπιφέρει ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ διατήρηση τῆς ἐκμετάλλευσης γενικὰ στὸ ἀνθρώπινο γένος, τελικὰ δὲν καταφέρνει παρὰ νὰ ἀποκρύψει τὴν κοινωνική της διάσταση καὶ νὰ μεταπλάσει μιὰ σκληρὴ πραγματικότητα ταξικῶν ἀντιθέσεων καὶ συγκρούσεων σὲ μιὰ μεταφυσικὴ δεοντολογία. Νὰ περάσει δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ διαπίστωση δυνάμει ἐπαναστατικὴ σὲ μιὰ προτροπὴ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κοινωνικοῦ status quo. Βέβαια ἡ μεταφυσικὴ ἐξήγηση ποὺ δίνει γιὰ τὶς ἐπιδημίες, εἶναι κι αὐτὴ γνωστὸς τόπος, ὁ ὁποῖος μᾶς μεταφέρει σ' ἕνα μεσαιωνικὸ τρόπο σκέψης καὶ ἑρμηνείας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα θὰ κάνουμε λόγο πιὸ κάτω.

Ἡ παραπάνω φράση τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ μᾶς δίνει ἐπίσης τὴ δυνατότητα νὰ σκιαγραφήσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κοινοτικοῦ ἄρχοντα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα καὶ νὰ τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε ἀπὸ τὶς πληροφορίες παλαιότερων πηγῶν. Ὁ τύπος λοιπὸν τοῦ κοινοτικοῦ ἄρχοντα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα φαίνεται νὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν προεστὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ «ἄρχοντας» ποὺ «μὲ καλὴν τέχνην πίνει τὸ αἷμα τῶν πτωχῶν», τύπος ποὺ φαίνεται νὰ δεσπόζει ὅλο τὸ 18ο αἰώνα, ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν κοινοτικὸ ἄρχοντα προστάτη τῶν φτωχῶν, δίκαιο στὴν κατανομὴ τῶν φόρων ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινότητας, φρουρὸ τῆς κοινοτικῆς αὐτοτέλειας καὶ τῆς συνοχῆς τῆς κοινότητας, φιλόξενο[2].

---

1. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε μιὰ διαφορετικὴ κάπως ἑρμηνεία γιὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῆς φιλαργυρίας καὶ τῆς φτώχειας ποὺ ξεκινάει ὅμως ἀπὸ τὶς ἴδιες ἰδεολογικὲς ἀφετηρίες: «Πιστεύσατε τοῦ Χριστοῦ καὶ μὴ προσκυνᾶτε τὰ χρήματα, ἀλλὰ διαμοιράσετέ τα εἰς πένητας, ἵνα λάβητε παρ' αὐτοῦ τὴν ἀμοιβὴν πολυπλάσιον. ...Δότε οὖν τὸν πλοῦτον σας τοῖς πτωχοῖς, νὰ μὴν τοὺς τὸν χρωστεῖτε, ὅτι αὐτὸς εἶναι αἰτία τῆς ἀπωλείας σας», *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία*, ὅ.π., σελ. 267. Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ ξέραμε γιὰ ὅλη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας τὶς ἀντιλήψεις ποὺ διατυπώνονται κατὰ καιροὺς ἀπὸ λόγιους διαφόρων κύκλων γιὰ τὰ θέματα πλούσιοι - φτωχοί, Θεὸς - ἀρρώστιες κ.λπ.

2. Ἔτσι περιγράφεται ὁ πατέρας τοῦ Παπασυναδινοῦ, κοινοτικὸς ἄρχοντας στὶς Σέρρες ποὺ πέθανε τὸ 1635, στὸ Χρονικὸ τῶν Σερρῶν. Βλ. Γ. Καφταντζῆς, Ἡ Σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ (μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια), *Σερραϊκὰ Χρονικὰ* Θ΄(1982-3), κυρίως σελ. 67 - 8. Τὸ σχετικὸ κείμενο ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Σπ. Ἀσδραχᾶ, Ἡ οἰκονομία

Στὴν ἴδια ὑποκατηγορία ἐντάσσουμε ἕνα ἀκόμη χωρίο ποὺ ἀναφέρεται γενικὰ στὶς κοινωνικὲς σχέσεις: «Τὸ κλωνάρι τοῦ τριανταφύλλου ἔχει ἀγκάθια μόνον εὐγάζει εὔμορφον καρπὸν καὶ μυρίζει καλά. Ἀπὸ τὸ λινάρι καὶ ἀπὸ τὸ κανάβι, εὐγαίνουν στουπιὰ ἀμὴ ἀπομένει τὸ ἄλλο καθαρό. Ἔτζη εἶναι μερικοὶ ἀπὸ κακὴν γενεὰν καὶ αὐτοὶ εὐγαίνουν προκομένοι. Διὰ ἐτοῦτο νὰ μὴ κοιτάζῃς τὸ γένος ἀμὴ νὰ στοχασθῇς νὰ βάλῃς γνωστικὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ σπῆτι σου» (στ. 538 - 59). Τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα τοῦ κειμένου, γιατὶ περιέχει δύο ἐξίσου γνωστὰ καὶ σημαντικὰ μηνύματα: Τὸ ἕνα ἀφορᾶ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ ἄλλο τὸ κριτήριο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Δανιὴλ συνιστᾶ στοὺς νέους νὰ ἐπιλέγουν τοὺς φίλους τους. Ὁ συγγραφέας μὲ τὴ βοήθεια δύο γνωστῶν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ παρομοιώσεων, παρμένων ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν φυτῶν, τονίζει πολὺ παραστατικὰ ὅτι αὐτὸ ποὺ μετράει σὲ μιὰ προσωπικότητα δὲν εἶναι ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ («καλὴ γενεά»), ἀλλὰ ἡ γνώση καὶ ἡ προκοπή. Γι' αὐτὸ προτρέπει γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν φίλων νὰ λαμβάνονται ὑπόψη αὐτὰ τὰ κριτήρια καὶ ὄχι ἡ καταγωγή. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Δανιὴλ στὸ σημεῖο αὐτὸ —καὶ εἶναι τὸ μοναδικὸ χωρίο στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τόσο καίρια κοινωνικὰ θέματα— μεταθέτει τὸ βάρος ἀπὸ τὴν καταγωγή, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ - οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας, ἀποκλειστικὰ στὸ ἄτομο, στὶς ἱκανότητές του, στὴν προσωπική του ἀπόδοση γιὰ τὴν ὁποία κριτήριο εἶναι ἡ γνώση καὶ ἡ προκοπή, μ' ἄλλα λόγια ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἐργατικότητα, ἀρετὲς πού, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξαίρει καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου. Τὸ περιεχόμενο τῶν παραπάνω φράσεων εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιὴλ ἐπομένως καὶ τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται. Ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει εὐγενὴ καταγωγὴ καὶ στὸν ἄλλον ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄσημη οἰκογένεια, ἀλλὰ εἶναι γνωστικὸς καὶ προκομένος, ἐξαίρεται ὁ δεύτερος[1]. Στὴν προβολὴ μάλιστα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» συμβάλλουν μὲ ἀποτελεσματικὸ τρόπο οἱ δύο παρομοιώσεις.

καὶ οἱ νοοτροπίες: Ἡ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν, τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καὶ τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη, *Τετράδια ἐργασίας* 7(Ἀθήνα 1984), ἔκδ. Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν ΕΙΕ, σελ. 99 κ.ἑ. Βλ. καὶ τὸ κείμενο τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ πιὸ πάνω σελ. 72, σημ. 1.

1. Μιὰ παρόμοια ἀντίληψη διατυπώνει καὶ ὁ Θ. Καβαλλιώτης, *Πρωτοπειρία*, σελ. 78 «Τὸ καλὸν ὄνομα εἶναι πολὺ καλλίτερον ἀπὸ τὸν πλοῦτον». Βλ. καὶ *Χρηστοήθεια περιέχουσα καὶ διδάσκουσα τοὺς τρόπους, Δι' ὧν ἀποκτῶνται τὰ καλὰ καὶ εὔτακτα ἤθη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, μετὰ προσθήκης λόγων τινῶν, καὶ Ἱστοριῶν, καὶ Ὕμνων Μεταφρασθεῖσα καὶ στιχουργηθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου... Ἐνετίησιν 1770 παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων*, σελ. 86 ὅπου προβάλλονται διαφορετικὰ κριτήρια, κοινωνικὰ καὶ ἠθικὰ «Σμίγε καὶ συνομίλει δὲ μάνθρώπους τιμημένους, Μὲ καλοτρόπους εὐγενεῖς, καὶ θεοφοβουμένους. Ἀπόφευγε δὲ δυνατὰ τῶν διαβεβλημένων Ἀνθρώπων ταῖς ἀντάμωσες, καὶ πεπονηρευμένων».

Στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ μνημονεύονται ἑπτὰ ἐπαγγελματίες : ὁ μάστορας (στ. 384), ὁ ἰατρὸς (στ. 398), ὁ παπὰς (στ. 443), ὁ δοῦλος (= ὑπηρέτης, στ. 463), ὁ μυλωνὰς (στ. 804), ὁ ποιστικὸς (= βοσκός, στ. 844) καὶ ὁ χασάπης (στ. 922). Παρατηροῦμε ὅτι τὰ περισσότερα ἐπαγγέλματα,ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τοῦ γιατροῦ καὶ τοῦ χασάπη, ἀσκοῦνται ἀπὸ ἄτομα «κατωτέρων» κοινωνικῶν τάξεων ἢ συναντῶνται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν ἀγροτικὸ χῶρο[1]. Ἀπουσιάζουν ἐπαγγέλματα ποὺ ἀσκοῦνται ἀπὸ ἄτομα τῆς μεσαίας καὶ ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης, π.χ. ἔμπορος, ἢ ἀποκλειστικὰ σὲ πόλεις, π.χ. ράπτης[2].

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁμάδα τῶν φράσεων ἀξίζει νὰ σταθοῦμε σὲ μία, αὐτὴ ποὺ ἀφορᾶ τὸν μυλωνά. «Ἐκεῖνος ὁποῦ πηγαίνει εἰς τὸν μῦλον διὰ νὰ ἀλέθῃ ἂς ζυγιάζῃ πρῶτα τὸ σιτάρι εὔμορφα ,κ ἔτζη ἂς τὸ ἀλέσῃ. Ὅτι ὁ μυλωνᾶς κρυφᾶ τὸ κλέπτει κ ὕστερα κρούεις τὸ κεφάλι σου καὶ τίποτε δὲν κάμνεις» (στ. 797 - 808). Ὁ μυλωνὰς ποὺ κλέβει τὸ γέννημα εἶναι γνωστὸ θέμα στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ λιγότερο στὰ κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς[3]. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε ἕνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα στὸ ὁποῖο κανόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς συνυφαίνονται καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται μὲ θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ πρακτικές. Ἤδη ἀπὸ τὸ 12ο αἰώνα σὲ σκηνὲς Δευτέρας Παρουσίας ὁ μυλωνὰς εἰκονίζεται στὴν κόλαση ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ἁμαρτωλοὺς ποὺ τιμωροῦνται μὲ διάφορες ποινές. Αὐτὸς εἰδικὰ

---

1. Πρβλ. π.χ. Δημήτριος Δάρβαρις, *Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν ἤτοι ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ρωμαίων καὶ Βλάχων Δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου κυρίου Ἰωάννου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότη ἐν ἔτει 1791*, σελ. 81 - 2 ὅπου παρατίθεται «ἀτελὴς κατάλογος τῶν ἐπιτηδευμάτων». Ἡ σύγκριση τῶν ἐπαγγελμάτων (πάνω ἀπὸ 50) ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο αὐτὸ μὲ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύει ὁ Δανιὴλ κάνει ἀκόμα πιὸ φανερὸ τὸ περιορισμένο πλαίσιο, οἰκονομικό, κοινωνικό, στὸ ὁποῖο κινεῖται ὁ Δανιήλ. Σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ κοινωνικὸ χῶρο μᾶς εἰσάγει ἡ *Χρηστοήθεια* τοῦ Κ. Δαπόντε (1770) ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ ἐνδείξεις ποὺ παρέχει τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, γράφτηκε γιὰ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις, τοὺς «εὐγενεῖς». Σ' αὐτὴ δὲν ἀναφέρονται συγκεκριμένα ἐπαγγέλματα, ἀλλὰ μόνο οἱ πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, βλ. π.χ. σελ. 19 «Τὸ πρέπον εἶναι τὸ λοιπὸν ἐκείνους ὁποῦ ἔχουν, Ἀξίας καὶ ὀφφίκια, τοὺς ἄλλους ὑπερέχουν. Καὶ ὅσους ἀξιώθηκαν Θεοῦ ὑπηρεσίαν, Καὶ ὅσους ἐπιστεύθηκαν ἀνθρώπων προστασίαν».

2. Συντεχνία ραπτάδων μαρτυρεῖται στὴ Μοσχόπολη, Ἰ. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 53, 94, 124. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ράψιμο καὶ τὸ μπάλωμα τῶν ρούχων, βλ. πιὸ κάτω σελ. 79 - 80.

3. Βλ. καὶ τὸ κεφάλαιο «Περὶ δικαίων καὶ ἀδίκων μέτρων» ποὺ συμπεριλαμβάνει στὸ ἔργο του *Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις* ὁ Νεκτάριος Τέρπος, Γ. Βαλέτας, *Ὁ ἁρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκτάριου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730*, ὅ.π., σελ. 96.

φέρει κρεμασμένη στὸ λαιμό του μιὰ κυκλικὴ μυλόπετρα[1]. Τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ μοτίβο δείχνει καταρχὴ ὅτι ἡ συνήθεια τῶν μυλωνάδων νὰ κλέβουν μιὰ ποσότητα ἀπὸ τὸ σιτάρι ποὺ τοὺς πήγαιναν γιὰ ἄλεσμα ἦταν μιὰ παλιὰ τακτική, πραγματικὴ πληγὴ γιὰ τὸν ἀγροτικὸ κυρίως κόσμο. Ἔτσι οἱ ἀπειλὲς γιὰ τιμωρία στὴ μεταθανάτια ζωὴ ἦταν ὁ τρόπος ποὺ ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐπινοήσει γιὰ νὰ περιορίσει τὸ φαινόμενο αὐτό. Στὴν περίπτωσή μας ὁ Δανιὴλ προτιμάει ὄχι νὰ ἀπειλήσει τοὺς μυλωνάδες, ἀλλὰ νὰ συμβουλέψει ἐκείνους ποὺ συναλλάσσονταν μαζί τους μὲ τὸ νὰ τοὺς προτείνει ἕνα περισσότερο λογικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ πρόβλημα αὐτό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μὲ μιὰ δεύτερη ἀνάγνωση τῆς ἴδιας φράσης θὰ μπορούσαμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τοῦ μυλωνᾶ καὶ νὰ κατανοήσουμε ἔτσι μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ τὸν ἀνάγκαζαν νὰ ὑπεξαιρεῖ συστηματικὰ κάποια ποσότητα σιτηρῶν ἀπὸ αὐτὴ ποὺ τοῦ πήγαιναν γιὰ ἄλεσμα (ἔξοδα ἐπιβίωσης, φορολογικὲς καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις κ.λπ.)[2].

Ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο φύλα θίγονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο οἱ σεξουαλικές. Ὁ Δανιὴλ ἀκολουθώντας μία γνωστὴ παράδοση[3], ἀπευθύνεται στοὺς ὥριμους στὴν ἡλικία καὶ παντρεμένους ἄντρες καὶ τοὺς συμβουλεύει νὰ μὴν «κοιτάζουν ξέναις γυναῖκες» (στ. 764 - 5). Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα ἐγκράτειας τῶν σεξουαλικῶν ὁρμῶν, ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου, προτρέπει τοὺς ἀρραβωνιασμένους, ποὺ σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ καὶ γνωστὴ πρακτικὴ ποὺ ἴσχυε στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο ἦταν συνήθως μι-

---

1. Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, *Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* Δ' (1938), σελ. 178, εἰκ. 119 ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος Καστοριᾶς. Doula Mouriki, An unusual representation of the last judgement in a thirteenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica, *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', Η'(1975 - 76), Ἀθῆναι 1976, σελ. 145 - 71. Miltos Garidis, Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le jugement dernier (du XIIe au XIVe siècle), *Zbornik za Likovne umetnosti* 18(1982), Βελιγράδι, σελ. 1 - 17. Ἕνα πιὸ πρόσφατο παράδειγμα (17ου αἰώνα) ἀναφέρεται στὸ Χρονικὸ τῶν Σερρῶν τοῦ Παπασυναδινοῦ βλ. τὴν παρέμβαση τοῦ Λ. Βρανούση στὸ σεμινάριο, Σπ. Ἀσδραχά, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, *ὅ.π.*, κυρίως σελ. 113.

2. Οἱ μύλοι φορολογοῦνταν μὲ εἰδικὸ φόρο ποὺ πληρωνόταν σὲ χρῆμα, βλ. Σπύρος Ἀσδραχᾶς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αἰώνας)*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1978, σελ. 45, 46 καὶ 126.

3. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἕνα σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Νεκτάριου Τέρπου «...καὶ ὁ ἄνδρας ἐὰν ἔχει κακὴν ζέσιν καὶ ἀγάπην εἰς ξένες καὶ ἀστεφάνωτες γυναῖκες, λυώνει τὴν ψυχήν του καὶ τὴν φθείρει», Γ. Βαλέτας, *Ὁ ὁρματωμένος λόγος*, ὅ.π., σελ. 107. Πρβλ. *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία*, ὅ.π., σελ. 267 «Πόθεν γενῶνται αἱ ἀσθένειαι εἰς τὴν νεότητα, καὶ οἱ θάνατοι πάρεξ ἀπὸ τὴν κραιπάλην καὶ μέθην καὶ τὴν συνουσίαν τῶν γυναικῶν ;».

κρὰ παιδιά, νὰ «ἔχουν ἐντροπὴν καὶ νὰ φυλάγουν τοῦ λόγου τους καθαρούς» (στ. 769 - 73) (βλ. καὶ πιὸ κάτω στὴν κατηγορία Οἰκογένεια).

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς ἡλικίες, κυρίως τὴ γεροντικὴ καὶ τὴν παιδική, γίνεται σαφέστατα στὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Αὐτὸ φαίνεται αὐτονόητο ἀπὸ τὴ μιά, γιατὶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα κείμενο ποὺ ἀπευθύνεται βασικὰ στοὺς νέους, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη γιατὶ πρόκειται γιὰ μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία οἱ γεροντότεροι παίζουν κυρίαρχο ρόλο σὲ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἰδιαίτερα στὰ πλαίσια τῆς κοινότητας αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (π.χ. κοινοτικὰ συμβούλια, ἐπίτροποι ἐκκλησιῶν κ.λπ.). Ἔτσι στὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ διακρίνουμε ἄμεσες καὶ ἐπιτακτικὲς προτροπὲς γιὰ ὑπακοὴ τῶν νεώτερων στοὺς γεροντότερους («Ὅμως διὰ νὰ μαλώνουν οἱ μεγαλύτεροι τοὺς μικρότερους καὶ τοὺς μαθαίνουν εἰς τὸ καλὸν τοῦτο εἶναι ἀρεστὸν εἰς ὅλους. Καὶ ὅσοι ἀκούουν τοὺς γεροντότερους δὲν ἐντροπιάζονται καὶ ἔχουν καλὸν τέλος», στ. 721 - 32) ἀλλὰ καὶ ἔμμεσες. Ἀκόμη περισσότερο στὴν τελευταία περίπτωση ἡ σεμνότητα καὶ ἡ ὑπακοὴ τῶν νέων στοὺς μεγαλύτερους παρουσιάζεται ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ μελλοντική τους πρόοδο γενικὰ («Ὅταν ἰδῇς κανένα παιδὶ ὅτι ἐντρέπεται καὶ κοκκινίζει εἰς τὸ μάγουλο θέλει προκόψῃ», στ. 957 - 62, βλ. καὶ πιὸ κάτω)[1]. Ἡ ἐξουσία μάλιστα ποὺ ἀκοῦσαν οἱ γεροντότεροι στοὺς νεώτερους ἐπέτρεπε καὶ ἔκανε ἀνεκτὸ ἀκόμη καὶ τὸν ξυλοδαρμό. Μιὰ παρόμοια ἔμμεση ἀναφορὰ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ γνωστὴ καὶ γενικὰ ἀποδεκτὴ συμπεριφορά. («Μὲ πονεῖ τὸ μέτωπον ὅτι μὲ ἐβάρεσε μία γερόντισσα μὲ τὴν γροθιὰν καὶ μοῦ ἔτρεξε πολὺ αἷμα ἀπὸ τὴν μύτην. Πῆρα τὸν ἰατρὸν καὶ μοῦ σταμάτησε τὸ αἷμα», στ. 391 - 400). Ἡ παραπάνω ὅμως διάσταση ποὺ ἀφήνεται νὰ διαφανεῖ στὸ κείμενο γενικὰ ἀνάμεσα στοὺς νέους καὶ τοὺς γέρους δὲν παρατηρεῖται ἀντίστοιχα καὶ στὶς σχέσεις τῶν ὥριμων στὴν ἡλικία μὲ τοὺς γεροντότερους ἢ τοὺς νεώτερους.

Ἄλλες κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ ὁ Δανιὴλ σημειώνει ὡς γενικὰ ἀποδεκτὲς καὶ ταυτόχρονα ὑποδεικνύει ὡς πρότυπα συμπεριφορᾶς εἶναι οἱ οἰκογενειακές, οἱ συγγενικὲς καὶ οἱ φιλικὲς σχέσεις. Μιὰ ὀνομαστικὴ γιορτή, ὁ θάνατος συγγενικοῦ προσώπου κ.λπ. εἶναι εὐκαιρία γιὰ κοινωνικὲς συναθροίσεις καὶ γλέντι, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ γιὰ μιὰ χειρονομία φιλανθρωπίας πρὸς τοὺς φτωχούς, τὶς χῆρες καὶ τοὺς ἀρρώστους. Στὶς κοινωνικὲς αὐτὲς σχέσεις ἐμπλέκονται καὶ οἱ συγγενικὲς («Ὁπόταν ἑορτάζῃς εἶναι καλὰ ... νὰ δώσῃς

---

1. Τὸ μοτίβο τῆς ὑπακοῆς τῶν νεωτέρων στοὺς γεροντότερους ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ βιβλία ποὺ ἀπευθύνονται σὲ νέους. Στὴ *Χρηστοήθεια* ὁ Κ. Δαπόντε περιορίζεται νὰ ὑποδείξει στοὺς νέους κάποιους καλοὺς τρόπους πρὸς τοὺς ἡλικιωμένους ἢ συχνότερα ἀναφέρει τὴν ἡλικία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀξίωμα (σελ. 13, 21, 24) τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶναι καθοριστικὸ στοιχεῖο στὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ συμπεριφορές.

εἰς τοὺς τυφλοὺς ψωμὶ καὶ φαγί. Καὶ νὰ βοηθῇς τοὺς πτωχοὺς μὲ ἐκεῖνο ὁποῦ ἠμπορεῖς. Καὶ ὁπόταν βάλῃς τὸ τραπέζι νὰ καλέσῃς τοὺς συγγενεῖς σου καὶ νὰ στείλῃς ζεστὸ φαγὶ εἰς τοὺς ἀῤῥώστους διὰ νὰ σοῦ συγχωροῦν τοὺς γονεῖς σου», στ. 214 - 34).

Ἡ συμμετοχὴ στὶς κοινωνικὲς συναθροίσεις, πανηγύρια («συμπόσια» καὶ «χοροί»), γάμοι κ.λπ. θεωρεῖται γενικὰ θετικὴ («καὶ μὲ τοὺς φίλους σου νὰ ἀγκαλιασθῇς καὶ νὰ χορεύῃς ἐσὺ ὁποῦ εἶσαι χαρούμενος», στ. 969 - 73), πρέπει ὅμως νὰ ἀποφεύγεται, ὅταν παρεμποδίζει τὴν ἐργασία («Εἶδὲ ἀγαπᾶς νὰ στρωθῇς εἰς τὴν τέχνην σου νὰ μὴ περιπατῇς εἰς τοὺς γάμους εἰς τοὺς χοροὺς εἰς τὰ συμπόσια εἰς τὰ τραγούδια. Ἀμὴ νὰ σκύψῃς τὸ κεφάλι σου κάτω καὶ νὰ τελειώνῃς ταῖς δουλιαῖς σου μοναχός σου», στ. 330 - 43). Ἡ πρωταρχικὴ σημασία ποὺ ἀποδίδει ὁ Δανιὴλ στὴν ἐργασία (βλ. πιὸ κάτω τὴ σχετικὴ κατηγορία) καὶ ἡ συμβουλή του νὰ τελειώνει κανεὶς τὶς δουλειές του «μοναχός του», δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα καὶ τὴν ἄρνηση τῆς συνεργασίας μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ἰδιαίτερα σὲ δύσκολες περιστάσεις. Ἀντίθετα ἡ συνεργατικότητα εἶναι σημάδι φρονιμάδας («Ὅμως θέλ νὰ ἐμβαίνω εἰς ἕνα καΐκι διὰ νὰ ἀπεράσω ἀπὸ τὴν ἄκραν ἕως ὁποῦ νὰ φθάσω τοὺς συντρόφους μου. Διὰ νὰ πλέωμεν μαζὺ καὶ νὰ γλυτώσωμεν ἀπὸ τὰ κύματα καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους. Ὁ φρόνιμος ἔτζη κάμνει καὶ γλυτώνει ἀπὸ ὅλα», στ. 352 - 66).

Ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς σχέσεις ποὺ θίγονται στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, περιλαμβάνονται καὶ οἱ σχέσεις τοῦ πληθυσμοῦ μὲ ἐχθρικὲς καὶ ληστρικὲς ὁμάδες ποὺ γενικὰ προκαλοῦν ἀνασφάλεια. Τὸ σχετικὸ χωρίο εἶναι σαφές: «οἱ κλέπται κλέπτουν τὴν νύκτα καὶ οἱ λησταὶ εὐγέννουν τὴν ἡμέρα καὶ πατοῦν τὰ καρβάνια» (στ. 494 - 99). Πρόκειται προφανῶς ἐδῶ γιὰ τὶς ληστρικὲς ὁμάδες ποὺ ἀποτελοῦσαν σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας συνεχὴ ἀπειλὴ γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες καὶ γιὰ τοὺς μόνιμους κατοίκους. Ἰδιαίτερα ἡ Μοσχόπολη, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, δεινοπάθησε γιὰ μιὰ μακρὰ περίοδο ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν μπορτζιλήδων, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ λεηλασία της τὸ 1769, παρὰ τὸ σύστημα «προστασίας» ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴν πόλη[1], γεγονὸς ποὺ εἶχε τεράστιες ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴ μεταγενέστερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων της. Ἡ ἀπειλὴ λοιπὸν αὐτὴ γιὰ τὸν μοσχοπολίτη Δανιὴλ τὰ χρόνια ποὺ ἔγραφε τὸ Λεξικὸ δὲν ἦταν ἁπλὰ ἕνα δυσάρεστο παρελθὸν ποὺ πιθανότατα εἶχε βιώσει,

1. Βλ. πιὸ πάνω σελ. 22 γιὰ τὸν Ναοὺμ Πεσχάρου καὶ τὴ συμφωνία του μὲ τὸν Μουσταφᾶ Κόρτζια μπουλιούκμπαση. Τὸ σύστημα «προστασίας» ἦταν ἕνας συνηθισμένος συλλογικὸς τρόπος ἄμυνας ἀπέναντι στὰ ληστρικὰ αὐτὰ σώματα ὡς σχετικὰ πρόσφατα, βλ. Ἀν. Τοπάλη, Τὰ χωριὰ Ἄνω καὶ κάτω Μπεάλα. Λιμνολεκάνη Στρούγας - Ἀχρίδος, *Μακεδονικὰ* 12(1972), σελ. 468.

ἀλλὰ ἕνα ἀπειλητικὸ παρόν[1]. Παρόλα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενό του σχετικὴ ἀναφορὰ γιὰ τοὺς τρόπους ἄμυνας σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις. Ἀντίθετα διαβάζοντας δύο χωρία, θὰ σχημάτιζε κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ὁπλοφορία, ὡς τρόπος ἄμυνας στὴ συγκεκριμένη ἀπειλὴ ἀλλὰ καὶ ὡς τρόπος ζωῆς γενικότερα στὰ πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, δὲν βρίσκει σύμφωνο τὸν Δανιήλ. Γράφει συγκεκριμένα: «Καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ ἔχουν εἰς τὴν ἀμασχάλην σφαῖραν καὶ εἰς τὸν κόρφον φίδι ἀχαμνὰ κάμνουν» (στ. 915 - 20) καὶ ἀλλοῦ «Καὶ τὸ κουρσσοῦμι (= σφαίρα) λαβώνει τὸ κορμὶ καὶ ὁ λόγος ὁ ἀχαμνὸς λυπεῖ τὸν ἄνθρωπον» (στ. 563 - 69)[2].

2. Ἐμφάνιση - ντύσιμο - τρόποι καλῆς συμπεριφορᾶς (στίχοι 92). Στὴ θεματικὴ κατηγορία Κοινωνία σὲ ἰδιαίτερη ὑποκατηγορία ἐντάξαμε ἐκεῖνες τὶς φράσεις τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο ἀναφέρεται στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκαλύπτονται ποικίλες πτυχὲς τῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἐπικρατοῦσαν καὶ παράλληλα μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσουμε τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῶν «ἀλλογλώσσων νέων». Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν εὐπρεπὴ κατάσταση τῆς ἐνδυμασίας καὶ ἡ καθαριότητα τοῦ σώματος εἶναι θέματα στὰ ὁποῖα ἀφιερώνονται ἀρκετοὶ στίχοι. «Μόνον νὰ πασχίσῃς διὰ νὰ ἐνδυθῇς μὲ ρούχα τιμημένα καὶ ἂν σχίζωνται πουθενᾶ νὰ τὰ μπαλώνῃς μὲ ράματα γερὰ» (στ. 597 - 603), σημειώνει ὁ Δανιήλ. Τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ὕφος τῆς φράσης (προτροπὴ γιὰ «τιμημένα - ταπεινὰ» ροῦχα) θυμίζει μιὰ ἀνάλογη φράση ποὺ διαβάζουμε σὲ μιὰ διδαχὴ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ[3]. Καὶ οἱ δύο φαίνεται νὰ ἀπευθύνονται στὸ ἴδιο ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη κοινό. Κατανέμοντας μάλιστα τὶς μέρες τῆς βδομάδας, δίνοντας δηλαδὴ ἕνα συμβολικὸ σύστημα ὀργάνωσης τοῦ ἑβδομαδιαίου χρόνου, ὁ Δανιὴλ προτείνει νὰ ἀφιερώνονται δύο μέρες στὸ ντύσιμο: «Καὶ τῇ τρίτῃ καὶ τῇ τετράδι νὰ ράψῃς διὰ νὰ εἶσαι ἐνδυμένος» (στ. 199 - 203). Καὶ πιὸ κάτω ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς ἐμφάνισης, «Ὅταν νὰ φτιάνῃς φορέματα νὰ προσέχῃς διὰ νὰ τὰ κάμῃς φαρδέα καὶ νὰ μὴν ἦναι κοντά. Ὅτι νὰ κάμῃς φαρδὺ φόρεμα βαστάει πολὺν καιρὸν Καὶ νὰ ράψῃς στενὸ καβάδι (= ἀμπάς, κάπα)

---

1. Μὲ τὴν ἀπειλὴ τῶν ἐπιθέσεων τῶν μπορτζιλήδων ζοῦσαν οἱ μοσχοπολίτες καὶ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα διάλειμμα ἠρεμίας μετὰ τὸ 1777. Στὸ μεταξὺ πουλοῦσαν τὴν ἀκίνητη περιουσία ὅσων εἶχαν μόνιμα ἐγκατασταθεῖ στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ κοινοτικὰ χρέη στοὺς μπορτζιλῆδες, Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 86.

2. Ἡ συμβουλὴ αὐτὴ τοῦ Δανιὴλ πιθανὸν νὰ σχετίζεται μὲ μιὰ ἀπαγόρευση τῆς ὁπλοφορίας ποὺ ἴσχυε καὶ γιὰ τὴ Μοσχόπολη, βλ. Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 274.

3. Ἰωάννου Β. Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές. Φιλολογικὴ μελέτη - Κείμενα*, διδ. διατριβή, Ἀθήνα (1979), σελ. 133, «καὶ νὰ εἶναι τὰ φορέματά σας ταπεινά».

ὀλίγωρα σχίζεται. Καὶ τὸ μακρὺ ὑποκάμισο σὲ κάμνει νὰ περδοκλώνησαι» (στ. 582 - 96).

Οἱ παραπάνω ἀναφορὲς γιὰ «τιμημένα» καὶ κυρίως γιὰ μπαλωμένα ροῦχα ἀποκτοῦν «ἀντικαταναλωτικὸ» περιεχόμενο. Τὸ ράψιμο μάλιστα τῶν ρούχων δὲν εἶναι ὑπόθεση τοῦ ράφτη, κάτι ποὺ θὰ μᾶς μετέφερε στὸ χῶρο τῆς πόλης, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου —προφανῶς τῆς γυναίκας, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν δηλώνεται τὸ φύλο. Γι' αὐτὸ δίνονται περισσότερες συμβουλὲς σχετικά: «*Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι νὰ πιάσης τὸ βελόνι καὶ τὴν ψαλλίδαν*» (στ. 321 - 24) ἢ ἀλλοῦ «Καὶ τὰ κουμπιὰ νὰ ἦναι ἀπὸ λαγάραν (= καθαρὸ μαλλί) φτιασμένα» (στ. 649 - 51). Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου μηνύματος γίνεται κατανοητό, ἂν τὸ συσχετίσουμε μὲ ἀντίστοιχες πρακτικὲς ὑποδείξεις ποὺ συναντᾶμε σὲ κείμενα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς ἢ τοῦ ἴδιου γεωγραφικοῦ χώρου[1]. Παράλληλα ἡ ἐπιθυμία τοῦ συγγραφέα νὰ ἀποτρέψει τοὺς ἀναγνῶστες του ἀπὸ τὸ νὰ ντύνονται μὲ στενὰ καὶ κοντὰ ροῦχα, τύπος ἐνδυμασίας ποὺ εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει στὴν Εὐρώπη[2], ἔχει καὶ μιὰ ἠθικὴ διάσταση, ὅσο κι ἂν τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει ἀφοροῦν τὰ οἰκονομικὰ μειονεκτήματα μιᾶς τέτοιας περιβολῆς («τὸ φαρδὺ φόρεμα βαστάει πολὺν καιρόν», «τὸ στενὸ καβάδι ὀλίγωρα σχίζεται»)[3]. Εἶναι φανερὸ πὼς μὲ τέτοιες ἀναφορὲς ὁ Δανιὴλ ἀντιτίθεται σ' ἕνα τύπο ἐνδυμασίας ποὺ θεωρήθηκε ἄσεμνος ἀκόμα καὶ στὴν Εὐρώπη, ὅταν πρωτοεμφανίστηκε, γιατὶ ὁδηγοῦσε στὴν ἀντικατάσταση τῆς ὁμοιόμορφης παραδοσιακῆς ἐνδυμασίας —μακρὺ καὶ φαρδὺ ροῦχο.

Στὶς παραπάνω ἀναφορὲς τοῦ κειμένου δὲν ὑπάρχουν νύξεις γιὰ τὸ ὕφασμα ἢ γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ρούχων. Αὐτὸ ποὺ εὔκολα διακρίνει κανεὶς εἶναι τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο. Ἡ ἐνδυμασία δὲν λειτουργεῖ ὡς μέσο κοινωνικῆς προβολῆς καὶ ἐπίδειξης πλούτου. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ πρότυπο ποὺ προβάλλει, ἐπομένως καὶ τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται ὁ Δανιήλ, ἀνήκει στὴν «κατώτερη» κοινωνικὴ τάξη. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὰ ροῦχα δὲν ἔχουν παρὰ μόνο ἕνα πρακτικὸ σκοπό, νὰ καλύπτουν τὸ σῶμα («τὰ βρακκιὰ σκεπάζουν τὰ κρέατα», στ. 819 - 20) καὶ νὰ τὸ προστατεύουν ἀπὸ

---

1. Πρβλ. τὶς συμβουλὲς τοῦ Νεκτάριου Τέρπου (ἀρχὲς 18ου αἰώνα). Σπ. Ἀσδραχάς, *Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες*, ὅ.π., κυρίως σελ. 102 - 4 καὶ *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἠλιού, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1976, σελ. 27.

2. Βλ. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme XVe - XVIIIe siècle*, τόμ. Α', *Les structures du quotidien : Le possible et l'impossible*, Armand Colin, Παρίσι 1979, σελ. 276, ὅλο τὸ σχετικὸ κεφάλαιο περιέχει χρήσιμες σκέψεις καὶ παρατηρήσεις.

3. Ἡ ἠθικὴ σημασία τῆς ἐνδυμασίας θίγεται ρητὰ σὲ ἕνα χωρίο τοῦ Ἀγάπιου Λάνδου, *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν σωτηρία*, ὅ.π., σελ. 45, «ἀπονέκρωνε ...τὴν σάρκαν μὲ τὴν ἀποχὴν τῶν ἡδέων βρωμάτων, μὴ φορῇς ἱμάτια μαλακά, μὴ κοιμᾶσαι εἰς κρεββάτια εὔμορφα· ἀλλὰ παίδευε τὴν σάρκαν...».

τὶς ἀντίξοες κλιματολογικὲς συνθῆκες («Καὶ ὅταν εἶναι παγωμένος ὁ τόπος νὰ περιπατῆς μὲ παπούτζια. Καὶ σὰν εἶναι πολλὲς λάσπαις νὰ ἔχῃς ὑποδήματα (= μπότες)», στ. 934 - 41) ἢ τὶς δύσκολες συνθῆκες ἐργασίας («Καὶ εἰς τὴν μέσην νὰ ἔχωμεν ἀπὸ ἕνα ζωνάρι μαλλήσιον», στ. 652 - 5).

Ἂν ὅμως ἡ ἐνδυμασία δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν συγγραφέα μέσο γιὰ κοινωνικὴ προβολή, λειτουργεῖ ὡστόσο ὡς δείκτης τῆς ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χωρία τοῦ κειμένου ὅπου ὁ Δανιὴλ θίγει τὸ θέμα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ζήτημα: «Τὸ κόκκινο ροῦχο κάμνει διὰ τοὺς νέους καὶ τὸ μαβῆ ροῦχο εἶναι διὰ τοὺς καλογήρους καὶ διὰ ταῖς καλόγρηαις καὶ τὸ γαλάζιο εἶναι διὰ ταῖς νύμφαις καὶ τὸ πράσινο διὰ τοὺς ἀγαρηνούς. Καὶ τὰ ἄλλα χρώματα ἁρμόζουν εἰς ὅλους. Ἀμὴ εἰς τὸ Πάσχα νὰ φορέσῃς ἄσπρα φορέματα» (στ. 985 - 1000). Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσει κανεὶς ποιὰ κοινωνικὰ σύνολα διαφοροποιοῦνται μὲ βάση τὸ χρῶμα τῆς φορεσιᾶς στὴν παραπάνω φράση : οἱ νέοι, οἱ καλόγεροι/καλόγριες, οἱ νύφες καὶ οἱ ἀγαρηνοί. Μιὰ ἀκόμα διάκριση γίνεται σὲ σχέση μὲ μιὰ συγκεκριμένη γιορτὴ τῆς χριστιανοσύνης, τὸ Πάσχα. Οἱ διαφοροποιήσεις δηλαδὴ ποὺ κάνει ὁ Δανιὴλ εἶναι μὲν ποικίλες —γίνονται σὲ σχέση μὲ τὴν ἡλικία, τὴν ἰδιότητα τοῦ/τῆς μοναχοῦ/ῆς, τὸ φύλο σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή, τὴ στιγμὴ τοῦ γάμου, καὶ τέλος σὲ σχέση μὲ μιὰ γιορτή, τὸ Πάσχα— ἀλλὰ ἀφοροῦν ὅλες τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Βαλκανικῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ὑπαρκτὲς ἐθνικὲς ἰδιαιτερότητες. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸ κόκκινο χρῶμα, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, προτιμοῦσαν ἰδιαίτερα οἱ μοσχοπολῖτες[1].

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δανιὴλ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὶς πολιτισμικὲς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς εἰδικότερα ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐνδυμασία δὲν σημαίνει μὲ κανένα τρόπο ὅτι παραγνωρίζει τὴν ἐθνικὴ ἰδιαιτερότητα. Ἀναλύοντας σὲ πρῶτο ἐπίπεδο τὸ παραπάνω χωρίο, θὰ λέγαμε πὼς περιορίζεται καταρχὴ νὰ τονίσει τὴν ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν κυρίαρχη πολιτικὰ ἐθνότητα («ἀγαρηνοί») καὶ σὲ ὅλες τὶς ὑπόδουλες[2]. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ προβάλει σιωπηρὰ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀντίληψή του γιὰ

---

1. «...Οἱ νέοι καὶ νέαι καὶ τὰ κοράσια εἶναι ὡραῖα. Τὰ φορέματά των τζόχινα καὶ ἀγαποῦν τὸ κόκκινο χρῶμα...», Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἀθ. Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου*, ὅ.π., σελ. 15.

2. Γιὰ τὴ διάκριση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας μέσα ἀπὸ τὴ φορεσιὰ ἐκτὸς τοῦ τουρκοκρατούμενου βαλκανικοῦ χώρου στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, βλ. Σταμάτη Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ὅ.π., σελ. 27, ὅπου ἡ ἀποδοχὴ «τῶν φράγκικων ρούχων» ἀπὸ τὸν Κοραῆ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν παραγιό του, Σταμάτη Πέτρου, ὡς τὸ ὕστατο δεῖγμα τῆς κατάντιας του βλ. καὶ σελ. κθ' κ.ἑ.

τὴν κοινότητα τῶν διαφόρων ὑπόδουλων ἐθνοτήτων, τῶν ἑλλήνων, βλάχων, βουλγάρων καὶ ἀλβανιτῶν. Μποροῦμε εὔκολα νὰ κατανοήσουμε μιὰ τέτοια ἀντίληψη, ἂν θυμηθοῦμε τοὺς στόχους τοῦ ἔργου του, ποὺ ἦταν ἡ διάδοση καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἡ ἐξαφάνιση τῶν γλωσσῶν ποὺ μιλοῦσαν οἱ παραπάνω ἐθνότητες μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πολιτιστική τους ἀφομοίωση καὶ τὸν ἐξελληνισμό τους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει νὰ τονίσει πρωταρχικὰ δὲν εἶναι οἱ διαφορὲς στὸ χρῶμα τῆς φορεσιᾶς ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἐθνότητες ἢ ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπαγγέλματα[1], ἀλλὰ στὸ χρῶμα ποὺ προτιμᾶται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὴν κυρίαρχη πολιτικὰ ἐθνότητα, τοὺς ὀθωμανούς, καὶ ποὺ ἀπαγορευόταν νὰ τὸ φοροῦν οἱ ὑπόδουλοι, δηλαδὴ τὸ πράσινο[2], καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόδουλους ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία κ.λπ. Παράλληλα ὅμως χρειάζεται νὰ τονίσουμε ὅτι μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸ κόκκινο χρῶμα δὲν παραπέμπει ἁπλῶς τοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» στὶς ἀντίστοιχες ἐνδυματολογικὲς προτιμήσεις καὶ πρακτικὲς τῶν μοσχοπολιτῶν, ἀλλὰ τὸ κυριότερο τὶς προβάλλει σ' αὐτοὺς ὡς πρότυπο.

Ἡ τακτικὴ καὶ φροντισμένη ἐμφάνιση συμπληρώνεται μὲ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος καὶ τῆς ἐνδυμασίας, θέμα ποὺ τονίζεται ἰδιαίτερα στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνέβαινε μὲ τὰ χωρία ποὺ ἀναφέρονταν στὴν ἐνδυμασία, ὅπου ἀναγνωρίσαμε ἕνα σύνολο παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων, στὴν περίπτωση τῶν φράσεων στὶς ὁποῖες θίγεται τὸ θέμα τῆς καθαριότητας ὁ Δανιὴλ εἰσάγει στὸ περιβάλλον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ του μιὰ νέα σχετικὰ ἀντίληψη γιὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν ἐμφάνιση. Ἡ φροντίδα γιὰ καθαριότητα γιὰ μιὰ μακρὰ περίοδο δύο καὶ πάνω αἰώνων εἶχε παραμεληθεῖ γιὰ πολλοὺς λόγους. Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ ὅμως τοῦ 18ου αἰώνα στὴν Εὐρώπη ἡ καθαριότητα ἀποτελεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ μιὰ ἀνάγκη ποὺ συνδυάζεται ὄχι μόνο μὲ τὴν καλὴ ἐμφάνιση ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ὑγεία[3]. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ αὐτὴ τὴν τάση οἱ συγγραφεῖς ποὺ γράφουν *Χρηστοήθειες* ἢ ἔργα μὲ

---

1. Ἡ διαφορὰ τῆς ἐνδυμασίας κατὰ ἐπάγγελμα τονίζεται στὴ *Χρηστοήθεια* τοῦ Κ. Δαπόντε, ὅ.π., σελ. 33, ποὺ ὅμως εἶναι ἕνα ἔργο συνδεδεμένο περισσότερο μὲ τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ περιβάλλον, «Τὰ ροῦχά σου συμμαζωχτά, νὰ εἶσαι τιμημένος. Ὅμως εἰς τὰ φορέματα τοὺς πλειὸ καλήτερούς μας. Συμφέρει νὰ μιμούμεσθεν μᾶλλον τοὺς ὁμοιούς μας. Διότι ὅσοι τὸ αὐτὸ ἐπάγγελμα κρατοῦσι, Πρέπει καὶ τὰ φορέματα τὰ ἴδια νὰ φοροῦσι. . .». Γιὰ τὶς διαφορετικὲς φορεσιὲς κατὰ ἐπαγγέλματα στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο, βλ. Gabriel Baer, Οἱ διοικητικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς λειτουργίες τῶν τουρκικῶν συντεχνιῶν, *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν* ὅ.π., σελ. 588.

2. Wayne S. Vucinich, Some aspects of the Ottoman Legacy, *The Balkans in transition. Essays on the Development of Balkan Life and politics since the 18th century*, Ch. καὶ B. Jelavich (ἐκδ.), Archon Books 1974², σελ. 112.

3. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, τόμ. Α', ὅ.π., σελ. 286 - 7.

παρόμοιο περιεχόμενο, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονται στὸ κοινὸ τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου, τονίζουν ἐπανειλημμένα αὐτὴ τὴν ἀνάγκη[1]. Ὁ Δημ. Δάρβαρις λ.χ. θὰ γράψει μερικὰ χρόνια ἀργότερα γιὰ τὴν καθαριότητα «...εἶναι μία ἀναγκαία ἰδιότης τῆς εὐκοσμίας καὶ συμβάλλει ὁμοῦ εἰς τὴν ὑγείαν»[2]. Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ ὅμως τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ δὲν θίγεται μόνο τὸ γενικὸ αἴτημα γιὰ τὴν τήρηση τῆς καθαριότητας ἀλλὰ δίνονται καὶ ρητὲς ὁδηγίες, δηλαδὴ ὑποδεικνύονται συγκεκριμένα ἐπίπεδα ὑλοποίησής του. Γράφει λοιπὸν ὁ Δανιήλ: «Καὶ καθημερούσιον νὰ κτενίσωμεν τὰ μαλλιά μας μὲ κτένι στενὸ διὰ νὰ μὴ πιάσῃ ψύραις τὸ κεφάλι μας» (στ. 656 - 62)[3] καὶ ἀλλοῦ «Οἱ γέροντες ὁποῦ ἔχουν μεγάλην γενειάδαν ὅταν σφουγγίζουν ταῖς μύξαις των καὶ τὰ σιάλια των νὰ κοιτάζουν καλὰ διὰ νὰ μὴ τοὺς πέσῃ τίποτε εἰς ταῖς τρίχες» (στ. 901 - 8). Ἀπὸ τὶς παραπάνω φράσεις εἶναι δυνατὸ νὰ σχηματίσουμε ἐπίσης μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε ἔτσι τὴν προσπάθεια ποὺ κάνει ὁ Δανιὴλ γιὰ νὰ τὴ βελτιώσει. Θὰ ἐπανέλθουμε στὸ ζήτημα τῆς καθαριότητας, καθὼς συσχετίζεται καὶ μὲ τὸ θέμα τῆς ὑγείας.

Συγκεκριμένοι κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς ὑπάρχουν ἐλάχιστοι στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Διακρίνουμε μόνο τὴ φράση «μὲ τὸ ζερβὸ νὰ κρατᾶς τὸ ποτῆρι διὰ νὰ κεράσῃς κρασὶ καὶ ρακὴν» (στ. 325 - 29). Ἡ ἀπουσία φράσεων μὲ παρόμοιο περιεχόμενο δὲν μειώνει ὡστόσο τὴ σημασία τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἠθικοδιδακτικῆς του λειτουργίας, γιατὶ βρίθουν, ὅπως ἀναφέραμε, φράσεις ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦν νουθεσίες γιὰ ποικίλα ἄλλα θέματα. Ἡ ἀπουσία ἑνὸς ὑπολογίσιμου ἀριθμοῦ κανόνων καλῆς συμπεριφορᾶς, ἑνὸς δηλαδὴ εἴδους savoir-vivre, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε χωρὶς σημασία. Ὁ Δανιὴλ φαίνεται πὼς δὲν θεώ-

---

1. Βλ. π.χ. τὴ *Χρηστοήθεια* τοῦ Κ. Δαπόντε, ὅ.π., σελ. 31 - 33, καὶ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως, *Χρηστομάθεια ἁπλοελληνικὴ εἰς χρῆσιν τῆς Νεολαίας τοῦ γένους συλλεχθεῖσα ὑπὸ... καὶ ἐκδοθεῖσα τὸ δεύτερον Φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς τιμίας τῶν ἐν Βιέννῃ Γραικῶν καὶ Βλάχων Κοινότητος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀντωνίου Βένκο 1838*, σελ. 309 - 10. Βλ. καὶ Ε. Βακούση, Χρηστοήθειες, ὅ.π., σελ. 292.

2. *Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν ἤτοι ἐγχειρίδιον ἠθικὸν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἠθῶν τῶν νέων, καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων πάνυ λυσιτελὲς μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως εἰς χρῆσιν τῶν κοινῶν Σχολείων τοῦ Γένους τύποις δὲ τὸ δεύτερον ἐκδοθὲν φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς ἐν Βιέννῃ τῶν Γραικῶν καὶ Βλάχων τιμίας Κοινότητος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου Βένκο 1839*, σελ. 57.

3. Οἱ ψύρες μαζὶ μὲ τὴν ἀπλησιὰ τοῦ σώματος ἦταν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ συνέβαλαν στὴ διάδοση τῆς πανώκλας, βλ. Tr. Stoianovich, Theoretical Implications of Braudel's *Civilisation matérielle*, *Journal of Modern History*, 41_1 (1969), σελ. 75.

ρησε σκόπιμο νὰ ἐπιβαρύνει τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ μὲ φράσεις ποὺ δὲν εἶχαν ταυτόχρονα κοινωνικὴ καὶ γνωστικὴ χρησιμότητα. Ὅσες φορὲς συμπεριέλαβε τέτοιες ἀναφορὲς περιορίστηκε σὲ στοιχειώδεις ἀρχὲς καὶ σὲ ζωτικοὺς τομεῖς, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν καλὴ καὶ ἐπιμελημένη ἐμφάνιση καὶ κυρίως τὴν καθαριότητα (ροῦχα καθαρὰ καὶ φροντισμένα, καθαριότητα στὸ σῶμα, στὸ σπίτι, τὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης). Πέρα ἀπὸ τὶς στοιχειώδεις αὐτὲς συμβουλές, ἡ παράθεση περισσότερων κανόνων καλῆς συμπεριφορᾶς, ἡ γνώση δηλαδὴ ἑνὸς πιὸ ἐπεξεργασμένου κώδικα ἐπικοινωνίας, ξέφευγε ἀπὸ τὸ στόχο του, καθὼς δὲν ἀποτελοῦσε ἄμεση ἀνάγκη γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Ἀντίθετα οἱ συγγραφεῖς τῶν *Χρηστοηθειῶν*, καθὼς ἔχουν ὡς πρωταρχικὸ στόχο νὰ μυήσουν νέους, συνήθως ἀνερχόμενων ἢ καὶ ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, σ' ἕνα τρόπο συμπεριφορᾶς περισσότερο «ἐκλεπτυσμένο», παραθέτουν πλῆθος ἀπὸ σχετικὲς φράσεις μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες θίγονται πολλοὶ καὶ ποικίλοι τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς[1].

3. Κοινωνικὲς ἀρετὲς (στίχοι 81). Μεγάλο ἀριθμὸ στίχων αὐτῆς τῆς κατηγορίας καταλαμβάνουν οἱ φράσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ τύπους-πρότυπα καὶ ἰδιότητες γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδὸν ὅλες διατυπώνονται ὡς προτροπὲς εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ διδακτικὸ καὶ παραινετικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου τοῦ Λεξικοῦ τόσο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὅσο καὶ γιὰ τὴ διάδοση μιᾶς συγκεκριμένης ἰδεολογίας. Τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν φράσεων συμπυκνώνεται στὴν προβολὴ ὁρισμένων βασικῶν ἀρετῶν[2]. Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς ἐπανέρχονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου μέσα σὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ νοηματικὸ πλαίσιο.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὁ Δανιὴλ τόνισε τὴν ἀνάγκη γιὰ καθαριότητα τοῦ σώματος, ἐπανέρχεται καὶ στὴν καθαριότητα τῶν ἀντικειμένων τῆς οἰκοσκευῆς. Ἔτσι λοιπὸν συμβουλεύει: «Ἀμὴ τὰ ἀπλάδια καὶ τὰ μαχαίρια καὶ τὰ πηρούνια νὰ ἦναι παστρικὰ ὀμπροστά σου» (στ. 706 - 10). Σὲ μιὰ μάλιστα περίπτωση ἡ προτροπὴ γιὰ καθαριότητα συνδυάζεται μὲ τὴν τάξη:

---

1. Στὴ *Χρηστοήθεια* τοῦ Κ. Δαπόντε, ἔργο ποὺ μεταφράστηκε ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ καὶ δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία τὸ 1770, βρίσκουμε φράσεις μὲ τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς ποὺ συνηθίζονται ἀνάμεσα σὲ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, τοὺς «εὐγενεῖς». Βλ. καὶ πιὸ πάνω σελ. 71, σημ. 1.

2. Πρβλ. Δημ. Δάρβαρις, *Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν*, ὅ.π., σελ. 24 κ.έ. *Περὶ τῆς Χρηστοηθείας, ἢ καλοκἀγαθίας τοῦ ἀνθρώπου ἐνταῖς διαθέσεσιν, πράξεσί τε καὶ πολιτείᾳ* αὐτοῦ ὅπου ἀναλύονται διάφορες ἀρετὲς *πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τοὺς ἄλλους* καὶ *εἰς ἑαυτούς*: *ἡ καλοκἀγαθία, ἡ φιλοτιμία, ἡ ἡσυχία, ἡ φιλομαθεία, ἡ φιλαλήθεια, ἡ φιλοφροσύνη, ἡ εἰρηνοφιλία, ἡ φιλυπουργία, ἡ εἰλικρίνεια, ἡ πιστότης, ἡ τιμή, ἡ τάξις, ἡ φιλοπονία, ἡ αὐτάρκεια, ἡ μετριοεξοδία* κ.λπ. Βλ. καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὅ.π., σελ. 75.

«Τὰ χουλιάρια τὰ πινάκια νὰ τὰ κρατῇς πλυμένα καλά. Καὶ τὰ ἀγγεῖα σου νὰ τὰ ἔχῃς εἰς τὸν τόπον των διὰ νὰ τὰ γυρεύῃς καὶ νὰ τὰ εὕρῃς» (στ. 689-97).

Ἡ προνοητικότητα εἶναι μιὰ ἀκόμα ἀρετὴ ποὺ τονίζεται ἄμεσα σὲ δύο φράσεις τοῦ κειμένου. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὴν παρομοίωση τοῦ μυρμηγκιοῦ ποὺ μαζεύει ὅλο τὸ καλοκαίρι τροφὴ γιὰ νὰ ἐπιβιώσει τὸ χειμώνα, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα κείμενα προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα («Ὁ μύρμηκας πολλὰ κοπιάζει καὶ μαζώνει ψυχία διὰ νὰ τρέφηται ὅταν ἦναι κρυάδα καὶ ψύχρα», στ. 183 - 88)[1]. Ἡ δεύτερη εἶναι μία προτροπὴ γιὰ προμήθεια τροφίμων ἑνὸς μήνα («καὶ τῇ πέμπτῃ καὶ τῇ παρασκευῇ καὶ τῷ σαββάτῳ νὰ μαζώνῃς ζαχεραῖν (= προμήθειες) διὰ ὅλον τὸν μῆνα. Καὶ ἔτζη εἶσαι πάντοτε πλούσιος καὶ παντοῦ τιμημένος καὶ ὄχι ἐντροπιασμένος», στ. 204 - 13). Στὴν τελευταία αὐτὴ φράση μπορεῖ κανεὶς νὰ σχολιάσει δύο διαφορετικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ δύο ἐξίσου ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἀξία τῆς προνοητικότητας -ἀρετὴ ζωτικῆς σημασίας σὲ μιὰ κοινωνία ὅπως αὐτὴ τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ ἐκτεθειμένη σὲ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες, οἱ ὁποῖες ἀλυσιδωτὰ προκαλοῦσαν λιμοὺς κι αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους εὐνοοῦσαν τὴν ἐξάπλωση τῶν ἐπιδημιῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀνίσχυρη στὶς ἐπιθέσεις τῶν ληστρικῶν ὁμάδων καὶ στὸν κατακτητή, ποὺ ἀπομυζοῦσε μέσω κυρίως τῆς φορολογίας μεγάλο μέρος τοῦ προϊόντος. Ὁ συγγραφέας, δηλαδὴ κατανέμοντας συμβολικὰ τὸν ἑβδομαδιαῖο χρόνο, προτρέπει νὰ ἀφιερώνεται στὴ συγκέντρωση προμηθειῶν ὁ μισὸς ἀκριβῶς ἐργάσιμος χρόνος —τρεῖς ἀπὸ τὶς ἕξι ἐργάσιμες μέρες τῆς βδομάδας. Μιὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη κοινωνία ἡ προνοητικότητα ἀποκτάει λειτουργικὴ σημασία, εἶναι ἑπόμενο μιὰ τέτοια πρακτικὴ νὰ προσλαμβάνει ἀξιολογικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο. Νοεῖται συνεπῶς ὡς ἀρετή. Μ' αὐτὴ τὴ λογικὴ αὐτὸς ποὺ προνοεῖ καὶ κάνει προμήθειες δὲν εἶναι μόνο «πλούσιος», ἀλλὰ κάτι παραπάνω, «παντοῦ τιμημένος καὶ ὄχι ἐντροπιασμένος».

Ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἐλεημοσύνη πρὸς τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ἀρρώστους τονίζεται ρητὰ καὶ μάλιστα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἔμμεση ἀναφορὰ σὲ καθήκοντα πρὸς τοὺς νεκροὺς («Καὶ νὰ δώσῃς εἰς τοὺς τυφλοὺς ψωμὶ καὶ φαγί. Καὶ νὰ βοηθῇς τοὺς πτωχοὺς μὲ ἐκεῖνο ὁποῦ ἠμπορεῖς. Καὶ ὁπόταν βάλῃς τὸ τραπέζι νὰ καλέσῃς τοὺς συγγενεῖς σου καὶ νὰ στείλῃς ζεστὸ φαγὶ εἰς τοὺς ἀῤῥώστους διὰ νὰ σοῦ συγχωροῦν τοὺς γονεῖς σου», στ. 218 - 34 πρβλ. καὶ στ. 880 - 900).

---

1. Βλ. π.χ. τὴν *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ ...Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου*, ὅ.π., σελ. 73 «Ὁ μύρμηγκας εἶναι σοφώτερος ἀπὸ τὸν ὀκνηρὸν» καὶ Δημ. Ν. Δαρβάρεως, *Χρηστομάθεια ἁπλοελληνική*, ὅ.π., σελ. 49 «Τὸ καλοκαίρι συνάγουσι (οἱ μύρμηκες) πλῆθος κόκκων σίτου, διὰ νὰ ἔχωσιν τὴν ἄνοιξιν, ὅταν ἐξυπνίσων, πόθεν νὰ ζῶσι, καὶ κάμνουσι πολλὰ ἄλλα πράγματα, τὰ ὁποῖα ἠμποροῦν νὰ ἦναι καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους παράδειγμα τῆς φιλοπονίας καὶ ὁμονοίας».

Παράλληλα τονίζεται ἡ ἐγκράτεια στὰ ποτὰ (στ. 295 - 98)[1] καὶ ἡ σεμνότητα τῶν νέων, ἡ ὁποία μάλιστα κατ' ἐπέκταση θεωρεῖται ἐχέγγυο γιὰ τὴ μελλοντική τους πρόοδο («Ὅταν ἰδῆς κανένα παιδὶ ὅτι ἐντρέπεται καὶ κοκκινίζει εἰς τὸ μάγουλον θέλει προκόψη, στ. 957 - 62). Τέλος ἡ φρονιμάδα καὶ ἡ σωφροσύνη («γνώση») συνδυάζεται μὲ τὴν ἐργατικότητα ἢ μὲ τὴν ἀλληλεγγύη: «Αὐτοὶ ὁποῦ ἔχουν νοῦν καὶ γνῶσιν δὲν κάθονται ἀργοί. Ἀμὴ παίρνουν τὰ βόδια καὶ πηγαίνουν διὰ νὰ ὀργώσουν καὶ νὰ σπείρουν» (στ. 121 - 29) καὶ ἀλλοῦ «Ὅμως θέλ νὰ ἐμπαίνω εἰς ἕνα καΐκι διὰ νὰ ἀπεράσω ἀπὸ τὴν ἄκραν ἕως ὁποῦ νὰ φθάσω τοὺς συντρόφους μου. Διὰ νὰ πλέωμεν μαζὺ καὶ νὰ γλυτώσωμεν ἀπὸ τὰ κύματα καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους. Ὁ φρόνιμος ἔτζη κάμνει καὶ γλυτώνει ἀπὸ ὅλα» (στ. 352 - 66).

II. ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΕΡΓΑΣΙΑ (στίχοι 227) : Μετὰ τὴ θεματικὴ κατηγορία Κοινωνία δεύτερη σὲ ἀριθμὸ στίχων ἔρχεται ἡ κατηγορία Ἀπασχόληση - Ἐργασία. Ἀναφερθήκαμε κιόλας στὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς κατηγορίας καὶ στὸ στόχο τοῦ Δανιὴλ νὰ ὑποδείξει στοὺς νεαροὺς ἀναγνῶστες του μέσα ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐπάγγελμα τῶν γονιῶν τους. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες φράσεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας καὶ κυρίως τῆς πρώτης ὑποκατηγορίας ἐκφέρονται μὲ προστακτική.

1. Σ υ μ β ο υ λ έ ς (στίχοι 112). Οἱ συμβουλὲς ποὺ δίνονται μὲ τὶς φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας δὲν εἶναι οἱ μόνες στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό. Αὐτὸ ποὺ τὶς διακρίνει ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες εἶναι ὅτι ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ σὲ συγκεκριμένες ἐργασίες στὸ σπίτι, στὸ χωράφι κ.λπ. Πρόκειται γιὰ δραστηριότητες οἱ ὁποῖες μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις μᾶς μεταφέρουν στὸν ἀγροτικὸ χῶρο. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς σχέτικὲς φράσεις: «Βροντᾶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἀστράπτει ὅτι θέλει βρέξη καὶ εἰς τὸ ἁλῶνι νὰ μὴ βάλης τὰ δέματα ἀπὸ στάχυας ὅτι σήπονται ἀμὴ νὰ ἀφήσης διὰ ἄλλην φορὰν νὰ ἁλωνίσης καὶ σὰν τελειώσης νὰ σηκωθῆς τὸ ταχὺ καὶ μὲ τὸ φτυάρι νὰ ἀνεμίσης τὸ γέννημα ὅταν φυσᾶ ὁ ἄνεμος τότε διαλέγεται τὸ σπυρὶ μοναχὸ καὶ ὅταν πέση τὸ ἀστροπελέκι νὰ μὴ σκιασθῆς» (στ. 774 - 96) ἢ ἡ φράση «Καὶ ὅταν φτιάνης ἀχυρῶνα νὰ βάλης στύλους γεροὺς καὶ νὰ ρίξης ἄμμον. Ὅτι ἂν σείεται ἡ γῆ δὲν κρημνίζεται» (στ. 926 - 33). Ἀπὸ τὶς λίγες

---

1. Πρβλ. τὶς νουθεσίες τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα «Διαβολικὸν κούρμπανο εἶναι νὰ πάρης ἕνα πρόβατο, νὰ τὸ μαγειρέψης καὶ νὰ κράξης τοὺς φίλους σου, τοὺς συγγενεῖς σου, νὰ τρώγετε, νὰ πίνετε, νὰ μεθᾶτε, νὰ ξερνᾶτε ὡσὰν τοὺς σκύλους», *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714 - 79)*, πρόλογος - σημειώσεις Αὐγουστίνου Ν. Καντιώτου, Ἀθῆναι 1977[5], σελ. 245. Πρβλ. Κωνσταντίνου Δαπόντε, *Χρηστοήθεια*, ὅ.π., σελ. 56 καὶ Ἀγαπίου Λάνδου, *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία*, ὅ.π., σελ. 61.

συμβουλὲς ποὺ θὰ χρησίμευαν καὶ στοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ἀναφέρουμε τὴ φράση «Καὶ τὸ σπῆτι σου ἂν στάζῃ νὰ τὸ σκεπάζῃς. Διότι ἡ σταλαγματιαῖς κρημνίζουν τὸν τοῖχον» (στ. 619 - 24).

Οἱ περισσότερες συμβουλὲς αὐτῆς τῆς κατηγορίας φαίνεται νὰ ἀπευθύνονται σὲ ὅλους ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο.

Γιὰ ὁρισμένες μόνο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἀφοροῦσαν τὶς γυναῖκες, καθώς, κάνουν λόγο γιὰ τὴ «γυναικεία» ἀπασχόληση π.χ. «Ἂν θέλῃς νὰ ἀνάψῃς τὸν φοῦρνον νὰ ρίξῃς μέσα στεγνὰ ξύλα. Ὅτι τὰ χλωρὰ καπνίζουν» (στ. 613 - 18). Ὅμοια καὶ ἡ φράση «Καὶ ὅταν βράσῃς εἰς τὸ τζουκάλι καὶ εἰς τὸν τέντζερην κανένα φαγὶ νὰ ἦσαι κοντᾶ καὶ νὰ τὸ ἔχῃς εἰς ἔγνοιαν διὰ νὰ γένῃ νόστιμο» (στ. 698 - 705). Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ δύο συγκεκριμένες ἀναφορὲς γιὰ τὶς γυναῖκες: «Ἡ γυναῖκες καὶ ἡ νύμφαις καὶ τὰ κορήτζια ἂς γνέθουν μὲ τὴν ρόκαν μὲ τὸ ἀδράκτι. Καὶ τὸ μετάξι καὶ τὸ βαμβάκι ἂς τὸ ὑφαίνουν» (στ. 485 - 93) καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο «Ἡ γυναῖκα ὁποῦ ἔχει δακτυλίδια δὲν πρέπει νὰ ζυμώνῃ νὰ πλύνῃ εἰς τὸ λαγκάδι εἰς τὸ πηγάδι εἰς τὴν βρύσην ἀμὴ νὰ κεντήσῃ μανδήλια» (στ. 809 - 18). Ἐδῶ τὸ περιβάλλον ποὺ σκιαγραφεῖται, χωρὶς νὰ μᾶς ἀπομακρύνει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ τομεῖς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ σχετικὰ εὔπορες οἰκογένειες τῆς πόλης.

Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες φράσεις παρουσιάζονται ἱεραρχικὰ μὲ ὅρους ποὺ δηλώνουν τὴν ἡλικία (γυναῖκες - κορήτζια) καὶ τὴ συγγένεια (νύμφες) τρεῖς διαφορετικὲς γενιὲς γυναικῶν μιᾶς εὐρείας οἰκογένειας νὰ γνέθουν καὶ νὰ ὑφαίνουν μεταξωτὰ καὶ βαμβακερά. Εἶναι φανερὸ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Δανιὴλ περιγράφει μιὰ πραγματικότητα ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ πρὶν ἀπὸ πολλὲς δεκαετίες στὴ Μοσχόπολη, δηλαδὴ τὰ οἰκογενειακὰ ἐργαστήρια ὑφαντουργίας, ποὺ ἦταν φημισμένα στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ καὶ εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ συνέβαλαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Μοσχόπολης κυρίως πρὶν τὴν καταστροφή της (1769) ἀλλὰ καὶ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε. Καὶ ἡ δεύτερη ὡστόσο φράση φαίνεται νὰ ἀντικατοπτρίζει κι αὐτὴ μιὰ μοσχοπολίτικη πραγματικότητα. Προφανῶς γράφοντάς τη ὁ συγγραφέας περιέγραφε τὸν τύπο τῆς πλούσιας μοσχοπολίτισσας, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε τὴ φήμη ὅτι στολιζόταν μὲ πολλὰ καὶ πλούσια κοσμήματα[1].

Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὅλες σχεδὸν οἱ ἀναφορὲς στὸ γυναικεῖο φύλο ποὺ περιέχονται στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες σχετικὲς μὲ τὴν ἐμφάνισή τους (στ. 645 - 8, 991 - 2) συγκεντρώνονται στὴν κατηγορία Ἀπασχόληση - Ἐργασία. Δὲν πρόκειται μᾶλλον γιὰ τυχαία ἐπιλογή.

---

1. Ἡ σχετικὴ φράση τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ἀπηχεῖ μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος στηλίτευε τὶς γυναῖκες ποὺ φοροῦσαν κοσμήματα, βλ. Κ.Σ. Κώνστα, *Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, ὅ.π., σελ. 63.

Στόχος τοῦ Δανιήλ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀναφορὲς - προτροπές, εἶναι νὰ προβάλλει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τὸ πρότυπο τῆς ἐργατικῆς γυναίκας. Γι' αὐτὸ εἴτε ρητὰ εἴτε ἔμμεσα ἀναφέρεται καὶ σὲ «γυναικεῖες» ἀποκλειστικὰ δουλειές, γνέσιμο, ὑφαντική, ζύμωμα, μαγείρεμα κ.λπ. Πράγματι ἡ ἐργατικότητα παραμένει τὸ μοναδικὸ μήνυμα ποὺ προσλαμβάνει κανεὶς ἀπὸ τὶς σχετικὲς φράσεις. Θέματα ἠθικῆς καὶ θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀξιολογήσεις, ποὺ ἀπεναντίας συναντᾶμε σὲ προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα κείμενα (Ἀγάπιου Λάνδου, Καβαλλιώτη, Βηλαρᾶ κ.ἄ.)[1], ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ.

2. Ἀναφορὰ σὲ δραστηριότητες (στίχοι 56). Οἱ φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας εἶναι ἁπλὲς ἀναφορὲς σὲ διάφορες δραστηριότητες. Ἡ διαφορά τους ἀπὸ τὶς προηγούμενες εἶναι ὅτι ἐκφέρονται ὡς διαπιστώσεις καὶ ὄχι ὡς προτροπές. Ἀπὸ τὶς τέσσερις ἀναφορὲς ἡ μία σχετίζεται μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ψάρεμα (στ. 344 - 51), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μὲ διάφορες ἀγροτικὲς ἐργασίες: «Ἔχομεν δύο ἀμπέλια καὶ εἶναι γεμάτα ἀπὸ σταφύλια. Μόνον ἀκόμα δὲν ἔφθασαν καὶ θέλ νὰ καρτερῶ καμπόσου καιρὸν ἕως νὰ φθάσουν καλά. Καὶ τότε σὰν γλυκανθοῦν θέλ' νὰ μουσκεύω τὴν καρούταν καὶ τὰ βαένια διὰ νὰ τὰ γεμίσω ἕως ἀπάνω. Καὶ ἀφ' οὗ βράσουν σαράντα ἡμέραις θέλ νὰ ῥίξω τὸ πρῶτον κρασὶ εἰς ἕνα βαένι» (στ. 256 - 77). Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀμπελιῶν καὶ ἡ μικρὴ ποσότητα τοῦ κρασιοῦ δείχνει ὅτι τὸ κρασὶ προορίζεται γιὰ αὐτοκατανάλωση.

Ρητὰ καὶ τὰ δύο φύλα ἀναφέρονται σὲ μία μόνο φράση αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας: «Καὶ ὁ πετεινὸς ὁπόταν φωνάζῃ τὰ μεσάνυκτα συκώνει τοὺς ἄνδρας καὶ ταῖς γυναῖκες διὰ νὰ πιασθοῦν ἀπὸ δουλίαν» (στ. 113 - 20). Ἡ μέρα λοιπὸν ἀρχίζει μὲ τὸ χάραμα. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ τρόπος ὀργάνωσης τοῦ χρόνου τῆς ἐργάσιμης μέρας παραπέμπει στὸν ἀγροτικὸ χῶρο. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἑπόμενη φράση ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ φύλαγμα τοῦ κοπαδιοῦ: «Ἡ γάτα διώχνει τὰ ποντήκια καὶ τὰ τρώγει εὐθὺς ὁποῦ εὐγαίνουν ἀπὸ τὴν τρύπαν. ἔτζη καὶ ὁ ποιστικὸς φυλάγει τὸ κοπάδι ἀπὸ λύκους. Καὶ εἰς τὸ

---

1. «Φαρμάκι εἶναι ἡ κακὴ γυναῖκα» καὶ «Ἡ Γυναῖκα ὁποῦ δὲν ἔχει ἐντροπήν, ψωμὶ δὲν θέλει ἔχῃ νὰ φάγει», *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ ...Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτη*, ὅ.π., σελ. 72 καὶ 73. Ἀγάπιος Λάνδος, *Βιβλίον ὡραιότατον καλούμενον Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία*, ὅ.π., σελ. 51. «Ἡ Γυναῖκα, ἡ φωτιὰ καὶ ἡ θάλασσα εἶναι τρία κακά. τῆς Γυναικὸς τὰ δάκρυα μὴ τὰ πιστεύεις, στὴν Γυναῖκα μὴ φανερώνεις τὸ μυστικόν...», Τίτου Γιοχάλα, *Στοιχεῖα ἑλληνο-ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ ἑλληνο - ἀλβανικοὶ διάλογοι*, ὅ.π., σελ. 89. Οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Βηλαρᾶ δὲν γράφτηκαν τυχαῖα σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο, ἀποτελοῦν προσωπικές του ἀπόψεις τὶς ὁποῖες μάλιστα ἔχει διατυπώσει καὶ ἀλλοῦ, βλ. *Ἅπαντα Ἰωάννου Βηλαρᾶ*, ἐπιμ. Γεωργίου Ἀχιλ. Βαβαρέτου, ἐκδ. οἶκος Δημητράκου, Ἀθῆναι χ.χ., σελ. 158 - 72 «Κατὰ γυναικῶν».

μανδρὶ κάθηται μὲ μάτια ἀνοικτά. Διὰ νὰ ἔλθῃ ὁ καιρὸς νὰ τὰ ἀμέλγῃ τὰ πρόβατα καὶ τὸ γάλα νὰ τὸ πήξῃ τυρί» (στ. 839 - 56).

3. Ἐργασιακὲς σχέσεις (στίχοι 13). Σ' αὐτὴ τὴν ὑποκατηγορία μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν δύο φράσεις στὶς ὁποῖες ὅμως δὲν ἀναγνωρίζουμε τὶς κυρίαρχες στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ κοινωνία σχέσεις παραγωγῆς. Στὴν πρώτη φράση ἀναφέρονται γενικὰ καὶ ἀόριστα «μαστόροι» («Τώρα ἔβαλα δύο μαστόρους διὰ νὰ σκάψουν δύο αὐλάκια διὰ νὰ ἔρχηται πολὺ νερὸ καὶ νὰ ποτίζηται ὁ κῆπος», στ. 383 - 90). Στὴ δεύτερη φράση περιγράφεται μιὰ ἐξίσου περιθωριακὴ σχέση ἐργασίας, καθὼς ὁ δοῦλος, ἕνας δηλαδὴ ὑπηρέτης, εἶναι ἐνταγμένος σὲ ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον καὶ ὄχι σὲ παραγωγικὸ χῶρο. («Ὅμως πρῶτα νὰ βάλῃς κανένα δοῦλον διὰ νὰ φουκαλίσει (= σκουπίσει) ὅλες ταῖς γωνίαις (τῆς ἐκκλησίας)», στ. 461 - 65)[1]. Ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ κείμενο ἀναφορῶν σὲ ἄλλο τύπο ἐργασιακῶν σχέσεων θὰ φαινόταν παράδοξη στὸν ἀναγνώστη ποὺ θὰ περίμενε νὰ βρεῖ ἀνάλογες φράσεις σὲ ἕνα κείμενο ποὺ μυεῖ κατὰ κάποιο τρόπο, μέσα ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, νέους ἀνθρώπους σὲ κάποια ἐπαγγέλματα.

Ὁ Δανιὴλ ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι στόχευε μέσα ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ νὰ κάνει γνωστὸ κάποιο συγκεκριμένο χῶρο ἐργασίας, στὸν ὁποῖο ἐνδεχομένως οἱ νέοι θὰ ἐντάσσονταν ἀργότερα, καὶ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν σ' αὐτόν. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἐπιμένει κυρίως στὸ νὰ τοὺς δώσει κάποιες γενικὲς πρακτικὲς συμβουλὲς καὶ τὸ κυριότερο νὰ τοὺς ὑποβάλει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικότητας («Αὐτοὶ ὁποῦ ἔχουν νοῦν καὶ γνῶσιν δὲν κάθονται ἀργοί», στ. 121 - 24). Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς βιβλίων μὲ παρόμοιο περιεχόμενο, ὅπως π.χ. ὁ Νεκτάριος Τέρπος, ὁ Θ. Καβαλλιώτης, ὁ Δ.Ν. Δάρβαρις, ὁ συγγραφέας τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν* κ.ἄ. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἡ ἐργατικότητα δὲν τονίζεται ἀφηρημένα ὡς ἠθικὴ ἀρετή. Ἡ ἐξειδικευμένη καὶ πολλαπλὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ φαίνεται νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιὰ ἐπιτακτικὴ θὰ λέγαμε κοινωνικὴ ἀνάγκη. Στὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες καὶ ἰδιαίτερα σὲ ὑπόδουλες κοινωνίες ἡ μέγιστη ἀνθρώπινη ἀπόδοση ἦταν ὁ μόνος τρόπος γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς μέγιστης ἀποδοτικότητας στὴ γεωργία καὶ τὴν κτηνοτροφία. Κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της ἐξασφάλιζε καλύτερο βιοτικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ κυρίως καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὴ δυνατότητα καταβολῆς τοῦ φόρου, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς ὑπόστασης τῶν ὑπόδουλων καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου τῆς ἐνσωμάτωσής τους ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἐθνότητα (ἐκμουσουλμανισμοί, καταχρέωση τῶν κοινοτήτων,

---

1. Γιὰ τὸ ἐμπόριο δούλων, βλ. τὸ λῆμμα «ἀνδράποδα», *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος, ἤτοι ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία συγγραφεῖσα παρὰ Νικολάου Παπαδοπούλου...*, ἐν Βενετίᾳ 1815, σελ. 47 - 8. Μιὰ περίπτωση ἀγορᾶς σκλάβου στὴ Μοσχόπολη τὸ 1788 βλ. Ι. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 89 - 91.

τσιφλικοποίηση τῶν χωριῶν κ.λπ.). Μέσα σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ ἡ «ἀδουλία» γιὰ νὰ λειτουργήσει ἀποτελεσματικὰ ὡς ἀναγκαία ἰδεολογικὴ συνιστῶσα, χρειάζεται νὰ προσλάβει ἠθικὸ περιεχόμενο καὶ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὸ πεδίο τῆς θρησκείας καὶ τῆς μεταφυσικῆς. Εἶναι πραγματικὰ ἐνδεικτικό, παρόλο ποὺ δὲν διαφαίνεται στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, ὅτι σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας ἡ τεμπελιὰ συμπεριλαμβάνεται ἀνάμεσα στὶς ἁμαρτίες. «Ἡ ὀκνηρία εἶναι ἁμαρτία», ὑποστηρίζει ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης ἢ ἡ ἀργία εἶναι αἰτία πολλῶν ἀσθενειῶν», γράφει ὁ Ἀγάπιος Λάνδος[1].

III. ΦΥΣΗ (στίχοι 136) : Οἱ φράσεις τοῦ Λεξικοῦ ποὺ ἀναφέρονται σὲ φυσικὰ μεγέθη μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ τρεῖς ὑποκατηγορίες: 1. Ζῶα, 2. Φυτά, 3. Καιρικὲς συνθῆκες. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς φράσεις ποὺ ἐντάξαμε σ' αὐτὴ τὴ θεματικὴ κατηγορία εἶναι παρατακτικὰ διατυπωμένες, ἔχουν περιγραφικὸ χαρακτήρα καὶ φαίνεται νὰ γράφτηκαν μ' αὐτὸ τὸν ἁπλὸ τρόπο γιὰ νὰ μεταδώσουν κάποιες βασικὲς καὶ χρήσιμες γνώσεις. Σ' αὐτὲς τὶς παραπάνω ὑποκατηγορίες δὲν ἐπισημάναμε προτροπές.

1. Ζ ῶ α (στίχοι 116). Σὲ γενικὲς γραμμὲς μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δύο ὁμάδες ζώων στὶς φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας. Αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦν ἀπειλὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐκεῖνα ποὺ τὰ ἐκτρέφει εἴτε γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει βασικὰ προϊόντα γιὰ τὴ διατροφὴ καὶ τὴν ἔνδυσή του εἴτε γιατὶ «δουλεύουν διὰ τὴν χρείαν του» (στ. 50 - 51). Σημειώνουμε λίγα ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: «Τὸ λεοντάρι, ὁ λύκος, ἡ ἀρκούδα, ὁ δράκων, ἡ ἀλωποῦ ὅταν εὐγαίνουν ἀπὸ τὴν φωλεὰν ἔχουν θυμὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ γυρεύουν καιρὸν διὰ νὰ τὸν χαλάσουν ἀμὴ ὁ θεὸς τὸν φυλάγει» (στ. 52 - 65). «Τὰ κριάρια τὰ πρόβατα τὰ γήδια τὰ ἀρνία τὰ κατζήκια εἶναι καλὰ ὅταν δίδουν γάλα καὶ μαλλί. Καὶ ἀπὸ ἐτοῦτα γίνεται βούτυρο καὶ τυρὶ μυζῆθρα καὶ ξυνόγαλο» (στ. 66 - 78). «Τὰ ἄλογα αἱ φοράδες τὰ γαϊδούρια τὰ μουλάρια χρησιμεύουν δυνατᾶ. Ὅτι φέρουν ἀπὸ μακρυᾶ γέννημα σιτάρι βρίζαν ῥαποσίτι. Καὶ κουβαλοῦν πέτραις πλάκες χῶμα ἀσβέστην σίδηρον καρφιὰ καὶ χωρὶς ἀπὸ ἐτοῦτα δὲν ζῶμεν» (στ. 87 - 107). Ἀρκετὲς φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας ἀναφέρονται σὲ πτηνὰ καὶ ζωΰφια. Ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες εἶναι κι αὐτὲς περιγραφικές: «Ὁ κοῦκκος μόνον τρεῖς μῆνες ἔχει φωνὴν καὶ ὕστερα παύει» (στ. 135-9). «Τὰ περιστέρια εἶναι καθαρὰ καὶ γεννοῦν πολλαῖς φοραῖς τὸν χρόνον» (στ. 140 - 44). «Ἀμὴ ὁ κάνθαρος καὶ τὸ φαλάγγιον καὶ ἡ μεῖγα ὁποῦ

1. Σπ. Ἀσδραχάς, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, ὅ.π., σελ. 96 καὶ 107. Πρβλ. Ἀγάπιου Λάνδου, *Γεωπονικὸν περιέχον ἑρμηνείας τινὰς ὠφελιμωτάτας τῆς τε γεωργίας καὶ ἰατρικῆς*..., ἐν Βενετίᾳ 1850, ἀνατύπωση ἐκδ. Κουλτούρα, Ἀθήνα 1979, σελ. 45.

ἐμβαίνουν ζημίαν κάμνουν» (στ. 178 - 82). «Ἡ κουτζιπίδα (= σκόρος) τρώγει τὰ ροῦχα καὶ τὰ φορέματα» (στ. 189 - 92)[1].

Θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι οἱ παραπάνω στίχοι, καθὼς δὲν βρίσκονται διάσπαροι στὸ κείμενο ἀλλὰ συγκεντρώνονται στὸ πρῶτο σχεδὸν μέρος του, χωρὶς νὰ παρεμβάλλονται ἀνάμεσά τους ἄλλοι μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο, συγκροτοῦν μιὰ στοιχειώδη «ζωολογία», ἡ ὁποία μάλιστα ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο συνέχεια τῆς Κοσμογονίας μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ (στ. 1-51).

2. Φυτὰ (στίχοι 11). Οἱ φράσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ φυτὰ εἶναι λιγότερες, συγκριτικὰ μὲ τὶς φράσεις τῆς προηγούμενης ὑποκατηγορίας, καὶ ἐπιπλέον δὲν συγκροτοῦν ἀντίστοιχα μιὰ στοιχειώδη «φυτολογία». Ἂν ἐξαιρέσουμε λοιπὸν τὴ φράση γιὰ τὴν τριανταφυλλιὰ καὶ τὸ λινάρι (στ. 538 - 48) ποὺ ἐντάξαμε στὴ θεματικὴ κατηγορία Κοινωνία, ἀπομένουν δύο μόνο φράσεις σχετικὲς μὲ τὰ φυτά, οἱ παρακάτω. «Πέρσι καὶ φέτο τὰ πωρικὰ ἐγίνηκαν παντοῦ εἰς ὅλα τὰ μέρη» (στ. 235 - 39). Ἡ ἐπάρκεια τῶν ὀπωρικῶν ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ φράση αὐτὴ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔλλειψη σιτηρῶν («γέννημα») καὶ τὴν ὑψηλὴ τιμή τους, θέματα ζωτικὰ ποὺ θίγονται στὴν ἀμέσως ἑπόμενη φράση τοῦ Λεξικοῦ (στ. 240 - 55, βλ. στὴ θεματικὴ κατηγορία Οἰκονομία). Ἡ δεύτερη φράση: «Ἔχω εἰς τὸν κῆπον μου μίαν συκῆν μίαν καρυδιὰν μίαν ἀπυδιὰν μίαν μηλέα μίαν κερασιάν» (στ. 367 - 72). Θὰ μποροῦσε κι αὐτὴ νὰ σχολιαστεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑποκατηγορία Φυτά, γιατὶ ὅπως καὶ σὲ ἄλλα χωρία τοῦ Λεξικοῦ διαφαίνεται κι ἐδῶ ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικότερους τομεῖς τῆς οἰκονομίας τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου, ἡ αὐτοκατανάλωση (βλ. καὶ τὴν κατηγορία Οἰκονομία). Τέλος σὲ ἄλλα χωρία ἀναφέρονται ὁρισμένα φυτὰ ἀνάλογα μὲ τὶς φαρμακευτικὲς ἰδιότητές τους. Τὶς τελευταῖες αὐτὲς φράσεις ἐντάξαμε στὴ θεματικὴ κατηγορία Ὑγεία.

3. Καιρικὲς συνθῆκες (στίχοι 9). Ἀπὸ τὶς δύο φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας ἡ μία ἀναφέρεται σὲ καιρικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπηρεάζουν θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ τὶς διάφορες καλλιέργειες, αὐτὲς δηλαδὴ ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν παραγωγή. Δίνονται χρήσιμες συμβουλὲς γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζεται ἀποτελεσματικότερα ὁ παράγοντας φύση. («Τὸ χαλάζι ἡ πάχνη ὅπου νὰ πέση χαλνάει τὰ φύλλα καὶ τὸν καρπόν. Ἀμὴ ἡ δροσιὰ δίδει δύναμιν καὶ ἐμβαίνει εἰς τὴν ρίζαν διὰ νὰ μὴ ξηρανθῆ», στ. 604 - 12)[2]. Στὴ δεύτερη φράση οἱ

---

1. «Ἡ Κοτζιπίδα τρώγει τὸ ξύλον. Ἡ λύπη χαλνᾶ τὴν καρδίαν», γράφει ὁ Θ. Καβαλλιώτης, *Πρωτοπειρία*, ὅ.π., σελ. 77.

2. Οἱ στίχοι αὐτοὶ θυμίζουν γεωπονικὰ κείμενα ποὺ κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα τὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὸ *Γεωπονικὸν* π.χ. τοῦ Ἀγάπιου Λάνδου ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφει ὁ Δανιὴλ εἶχε κυκλοφορήσει σὲ 15 ἐκδόσεις (α' ἔκδ. 1643).

δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες συσχετίζονται μὲ ἕνα μεταφορικὸ μέσο καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ συνεπάγεται ἡ χρησιμοποίησή του. («Ἀνέβηκα εἰς ἕνα ἁμάξι καὶ πάλιν κατέβηκα. Ὅτι οἱ τροχοὶ τοῦ ἁμαξίου ἦταν τζακισμένοι. Καὶ φοβήθηκα νὰ μὴ γλυστρώσω ἀπάνω εἰς τὸν πάγον», στ. 733 - 41).

IV. ΘΡΗΣΚΕΙΑ (*στίχοι 123*) : *Ἂν καὶ περιορισμένη σὲ ἀριθμὸ στίχων*, ἡ θεματικὴ αὐτὴ κατηγορία κατέχει ὡστόσο στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ βαρύνουσα θέση καὶ σημασία. Διακρίνουμε τὶς σχετικὲς φράσεις σὲ δύο ὑποκατηγορίες.

1. Κ ο σ μ ο γ ο ν ί α (στίχοι 47). Ὁ Δανιὴλ ἀκολουθώντας μιὰ κλασικὴ χριστιανικὴ τακτική[1] —«Ἀρχὴ ἁπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν», ἔγραφε ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός— ἀρχίζει μὲ τὴ λέξη Θεὸς γιὰ νὰ διηγηθεῖ σὲ 51 στίχους τὴν Κοσμογονία: «Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸν οὐρανὸν τὴν γῆν τὸν ἥλιον τὸ φεγγάρι τὰ ἄστρα. Καὶ ὕστερα ἐπρόσταξε τὴν θάλασσαν ταῖς λίμναις τὰ ποτάμια καὶ εὔγαλαν τὰ ὀψάρια τὰ χέλια. Πάλιν εἶπε καὶ εὐγῆκαν ἀπάνω εἰς τὴν γῆν ὅλα τὰ δένδρα. Καὶ εἶναι ἡ γῆ γεμάτη ἀπὸ ξύλα δρύινα, ἀπὸ ὀξειὰν ἀπὸ ἰτέαν ἀπὸ λεῦκον ἀπὸ κυπαρίσσι ἀπὸ πεύκου. Καὶ ἄλλα εὑρίσκονται εἰς τὸν λόγγον. Ἄλλα εἶναι εἰς τὰ βουνὰ εἰς τὸν κάμπον καὶ εἰς ἄλλους τόπους. Πάλιν ἐφύτρωσαν τὰ λουλούδια τὰ χόρτα τὰ λάχανα τὰ τζουκνήδια. Καὶ ὅλα ἐγίνηκαν διὰ τὸν ἄνθρωπον. Μετὰ ταῦτα ἐγίνηκαν τὰ ζῶα τὰ θηρία. Καὶ ἀπὸ ἐτοῦτα μερικὰ τρώγονται καὶ μερικὰ δουλεύουν διὰ τὴν χρείαν μας» (στ. 1 - 51).

2. Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ὰ κ α θ ή κ ο ν τ α - δ ο ξ α σ ί ε ς (στίχοι 76). Τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ τελειώνει μὲ μιὰ προτροπὴ πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες του σὲ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο νὰ γονατίσουν καὶ νὰ προσευχηθοῦν γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν: «Τώρα ἐλᾶτε νὰ κρατῶμεν τὰ κωμπολόγια καὶ νὰ γονατίσωμεν εἰς τὸν Θεὸν καὶ νὰ τὸν παρακαλοῦμεν διὰ νὰ πάρωμεν ἀπὸ αὐτὸν τὴν συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ νὰ ἀποκτήσωμεν τὸν παράδεισον ἀμήν» (στ. 1060 - 72).

---

1. Πρβλ. καὶ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, σελ. 38. Δὲν χρειάζεται ἴσως νὰ αἰτιολογήσουμε τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ τοῦ Δανιήλ, καὶ ἐκκλησιαστικὸ πρόσωπο ἦταν καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς του κινιόταν. Μὲ τὴν ἴδια φράση, «Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν», ἀρχίζει καὶ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς *Πρωτοπειρίας* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, σελ. 62. Πρβλ. Κ. Δαπόντε, *Χρηστοήθεια*, ὅ.π., σελ. 1, Χρηστοήθεια περιέχουσα τοὺς τρόπους Δι' ὧν ἀποκτῶνται τὰ καλὰ ἤθη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ *σώματος*. *Μέρος Α'. Κεφάλαιον Α'*. Περὶ τῆς εἰς τὰ Θεῖα εὐλαβίας. Δὲν εἶναι μόνο εὐσεβές, κατὰ τὸν Θεολόγον Ἀπὸ Θεοῦ νἀρχίζωμεν τὸ ἔργον ἢ τὸν λόγον, Καὶ νἀποτελειώνωμεν πάλιν εἰς τὸν Θεόν μας, καθὸ αὐτὸς εἶναι ἀρχὴ καὶ τέλος ἐδικόν μας».

Τέλος καὶ σὲ διάφορα σκόρπια σημεῖα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου θίγονται θρησκευτικὰ ζητήματα, ὅπως π.χ. καθήκοντα πρὸς τὸν θεὸ («Ὅποιος ἀγαπᾷ νὰ συχνάζῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν πρέπει νὰ ἔχῃ τὸν φόβον τοῦ θεοῦ καὶ νὰ μὴ πηγαίνῃ ἄδειος ἀμὴ νὰ πάρῃ κηρὶ καὶ νὰ τὸ ἀνάψῃ ὀμπρὸς τοῦ ἁγίου καὶ νὰ φέρῃ εἰς τὸν παπὰν προσφοραῖς διὰ νὰ παρακαλῇ εἰς τὸν Θεὸν διὰ ταῖς ἁμαρτίαις του καὶ νὰ πάρῃ ἀντίδωρον καὶ ὕψωμα», στ. 432 - 50) ἢ πρὸς τοὺς πεθαμένους («Ἀφ' οὗ ἀποθάνῃ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τὸν βάλῃς ἀπάνω εἰς τὴν ψάθαν καὶ νὰ σταθῇ εἴκοσι τέσσεραις ὥραις. Καὶ ἔτζη νὰ τὸν θάψῃς εἰς μνημόρι καινούργιο καὶ νὰ μοιράσῃς ψωμὶ καὶ μικρὰ κολούρια καὶ νὰ δώσῃς εἰς ταῖς χήραις. Καὶ εἰς τοὺς τρεῖς χρόνους νὰ ἀνοίξῃς τὸ μνῆμα διὰ νὰ τὸν ἰδῇς πῶς εἶναι ἀκέραιος ἢ λυωμένος», στ. 880 - 900)[1]. Καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἐθίμων τῆς ταφῆς ὁ Δανιὴλ μᾶς δίνει στοιχεῖα ἀπὸ τὴ μοσχοπολίτικη πραγματικότητα. Πράγματι γνωρίζουμε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Μοσχόπολη, ὅταν πέθαινε κάποιος, μοίραζαν μικρὰ ψωμάκια, τοὺς καΐδες[2]. Συμβουλὲς γιὰ νηστεία μία ἑβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴ γιορτὴ καὶ στὶς σαρακοστὲς καθὼς καὶ γιὰ προσευχὴ κάθε Κυριακὴ δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ (στ. 193 - 95, 214 - 17). Ἀκόμα ὁ Δανιὴλ συμβουλεύει τοὺς ἀναγνῶστες του νὰ χρησιμοποιοῦν ὁρισμένα φυτὰ ἐναντίον τῆς βασκανίας, τὴν ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, τὴ δέχεται ἡ χριστιανικὴ παράδοση («Ἀμὴ ἐσὺ διὰ νὰ μὴ πάθῃς τίποτε καὶ νὰ μὴ βασκανθῇς νὰ κολλήσῃς εἰς τὸ ἀνῶφλι καὶ εἰς τὸ κατῶφλι ἀπὸ ἕνα κλωνάρι ἀπὸ δάφνην καὶ ἀπὸ κέδρου διὰ νὰ διώξῃς ὅλα τὰ κακά», στ. 570 - 81).

Μιὰ ἄλλη φράση αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας εἶναι ἀποκαλυπτικὴ ὄχι μόνο γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἀντανακλᾶ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ποὺ ἀφήνει νὰ διαφανεῖ: «Τὸ σήμανδρον νὰ τὸ κτυπᾷς μὲ σφυρία καινούργια διὰ νὰ μαζωχθοῦν ὅλοι εἰς τὴν στέγην. καὶ ὕστερα ἂς ἐμβαίνουν εἰς τὰ στασίδια διὰ νὰ προσευχηθοῦν» (στ. 451 - 60). Ἡ εἰκόνα τοῦ σήμαντρου μὲ τὶς μεταλλικὲς ράβδους («σφυρία») μπορεῖ νὰ σχολιαστεῖ ἀπὸ δύο ἀπόψεις. Καταρχὴ σηματοδοτεῖ ἕνα χαμηλότερο βιοτικὸ ἐπίπεδο. Εἶναι γνωστὸ δηλαδὴ ὅτι χρησιμοποιεῖται ὣς τὸ 18ο αἰώνα, ὁπότε ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν καμπάνα, ἡ ὁποία εἶναι μιὰ ἔνδειξη εὐημερίας γιὰ μιὰ πόλη καὶ ταυτόχρονα ἕνα σύμβολο τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπαγορευμένο ἀπὸ τοὺς κατακτητές, κυρίως τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς κατάκτησης. Ἐπιπλέον ἡ καμπάνα,

1. Τὸ ἴδιο προτείνει καὶ ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Καὶ πόσες ἡμέρες τὸν φυλάγετε (τὸ νεκρό) ; —Δύο τρεῖς ὧρες.— Τόσην ἀγάπην ἔχετε εἰς τὸν ταλαίπωρον ; Ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ὕστερα νὰ μὴν τὸν θάπτετε, ἀλλὰ νὰ τὸν φυλάγετε εἰκοσιτέσσαρες ὧρες», Ἰωάννου Β. Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές*, ὅ.π., σελ. 131.

2. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, ἔκδ. συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, Ἀθῆναι 1975, σελ. 117.

ὅπως ἔχει εὔστοχα ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Tr. Stoianovich, εἶναι ἕνα στοιχεῖο «μοντέρνο» ἑνὸς πολιτισμικοῦ συνόλου ποὺ συναπαρτίζεται ἀπὸ τὸ κανόνι καὶ τὸ τυπογραφεῖο καὶ τὸ ὁποῖο εἰσβάλλει ξανὰ στὰ Βαλκάνια στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρὰ περίοδο ἀπαγόρευσης[1]. Κατὰ δεύτερο λόγο δὲν θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολὴ νὰ διαβλέψει κανεὶς μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐλλειπτικὴ φράση ἕναν ὑπαινιγμὸ στὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ὁποιοδήποτε μήνυμα ποὺ μεταδίδει, διερωτᾶται κανεὶς ἂν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ Δανιὴλ περιγράφει τὴ μοσχοπολίτικη πραγματικότητα. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ κώδικα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου πληροφορούμαστε ὅτι στὸ μοναστήρι τοποθετήθηκε μία καμπάνα, τὸ ἔτος ἀκριβῶς ποὺ ὁ Δανιὴλ ἔγραφε τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ (Ἰανουάριος 1793)[2]. Μὲ βάση λοιπὸν αὐτὴ τὴ μαρτυρία μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Δανιὴλ προτίμησε νὰ δώσει στοὺς ἀναγνῶστες του ὄχι τὸ νέο αὐτὸ στοιχεῖο τῆς μοσχοπολίτικης πραγματικότητας, ἀλλὰ τὴν οἰκεία σ' αὐτοὺς εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ σήμαντρο.

Στὶς φράσεις ποὺ ἐντάξαμε στὴν κατηγορία Θρησκεία ὁ Θεὸς ἀναφέρεται ἔξι φορὲς σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ κειμένου. Κάθε φορὰ παρουσιάζεται μὲ μιὰ διαφορετικὴ ἰδιότητα : Θεὸς δημιουργὸς τοῦ κόσμου, φύλακας τοῦ ἀνθρώπου, πηγὴ φόβου, τιμωρὸς κ.λπ.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ θεματικὴ κατηγορία Θρησκεία, ἐνῶ ποσοτικὰ καταλαμβάνει ἕνα σχετικὰ μικρὸ τμῆμα τοῦ Λεξικοῦ, ἀντίθετα ὡς πρὸς τὴ σημασία καὶ τὴ βαρύτητα ποὺ ἀποκτᾶ τὸ περιεχόμενο τῶν σχετικῶν φράσεων εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική, γιατὶ δίνει σ' ὁλόκληρο τὸ κείμενο ἕνα συγκεκριμένο τόνο. Βέβαια θέματα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία δὲν λείπουν ἀπὸ κανένα σχεδὸν ἔργο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τὸ ὁποῖο προορίζεται γιὰ ἐκμάθηση τρόπων καλῆς συμπεριφορᾶς (*Χρηστοήθειες*, μέθοδοι κ.λπ.). Στὸ Λεξικὸ ὅμως εἶναι φανερὸ πὼς τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο ἀποκτᾶ μιὰ ἐπιπλέον διάσταση, γιατὶ ἀποτελεῖ τὸ κοινὸ σημεῖο ἀνάμεσα στοὺς«ἀλλο-

---

1. Traian Stoianovich, Material Foundations of preindustrial civilization in the Balkans, *Journal of Social History* 4₃(1971), σελ. 250. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ μελετᾶμε εἶναι τὸ λῆμμα «κώδωνες» στὸ ἔργο *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 340, «... Μεγαλήτεροι κώδωνες εἶναι οἱ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐμβάντες εἰς χρῆσιν μετὰ τὴν ὀγδόην Ἑκατονταετηρίδα, ἀντὶ τῶν σημάντρων· εἰς τὴν Τουρκίαν δὲν εἶναι συγχωρημένοι, ὅπου συγκατοικοῦν Τοῦρκοι μὲ Χριστιανούς, καὶ διὰ τοῦτο δὲν κατασκευάζονται εἰς τὸν τόπον, ἀλλὰ μεταφέρονται ἀπὸ τὴν Δακίαν, καὶ Εὐρώπην διὰ τὰ Μοναστήρια, καὶ Ἐκκλησίας τῶν Χριστιανικῶν Χωρίων...».

2. Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαί*, ὅ.π., σελ. 93. Στὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο του *Πρωτοπειρία*, ἀναφέρεται ἡ λέξη καμπάνα βλ. Armin Hetzer, Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, ὅ.π., σελ. 152.

γλώσσους νέους» καὶ ταυτόχρονα τὸ διακριτικὸ γνώρισμα ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων ἀπὸ τὴν κυρίαρχη πολιτικὰ ὁμάδα, τοὺς ὀθωμανούς. Ἔχοντας αὐτὴ τὴ διάσταση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ὑπόψη, μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὸ περιεχόμενο ὁλόκληρου τοῦ Λεξικοῦ.

V. ΥΓΕΙΑ (στίχοι 134): Οἱ φράσεις ποὺ συγκεντρώσαμε σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία βρίσκονται στὸ μέσο περίπου τοῦ κειμένου χωρὶς ἰδιαίτερη συνοχὴ μεταξύ τους. Δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ἁπλότητά τους, ὅπως οἱ φράσεις τῆς προηγούμενης κατηγορίας, καὶ ἐκφέρονται συχνὰ ὡς προτροπὴ ἢ ἀποτροπὴ καὶ τὶς περισσότερες φορὲς μὲ ἔμμεσο τρόπο. Χωρίσαμε τὶς σχετικὲς φράσεις σὲ δύο ὑποκατηγορίες.

1. Ὑ γ ε ί α - σ υ ν τ α γ ὲ ς (στίχοι 118). Οἱ περισσότερες φράσεις περιγράφουν συνταγὲς καὶ γιατροσόφια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες δίνουν γενικὲς συμβουλὲς γιὰ τὴ διατήρηση τῆς καλῆς ὑγείας. Τὶς ἐντάξαμε ὅλες στὴν ἴδια ὑποκατηγορία, μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ συμβουλὲς οἱ ὁποῖες ρητὰ ἢ ἔμμεσα διατυπωμένες συνδέονται μὲ τὴν καλὴ κατάσταση τῆς ὑγείας ἢ μὲ τὴν ἀποκατάστασή της. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ὁρισμένες: «Ὁ ἄρρωστος ἂν ἀγαπᾷ νὰ ἰατρευθῇ νὰ μὴ τρώγῃ καρύδια καὶ λευτοκάρια. Ἀμὴ νὰ φάγῃ ἀμύγδαλα ἀπύδια καὶ μῆλα καὶ νὰ φυλαχθῇ ἀπὸ κάστανα ἀπὸ ἀγγούρια ἀπὸ πεπόνια ἀπὸ καρπούζια. Ὅτι ὅλα ἐτοῦτα κάμνουν ἀχαμνά» (στ. 299 - 314). «Τὰ κρομύδια τὰ πράσα ἀπαλύνουν τὸν λάρυγκα καὶ ζεσταίνουν τὸ κορμί» (στ. 315 - 20). «Ἂν μασήσῃς τὸ φαγὶ εἰς τὰ δόντια πολλὰ ψιλὰ τὸ καταπίεις δυνατὰ γλυκᾶ» (στ. 857 - 61). «Καὶ ὅταν ἀχαμνοθῇς νὰ φᾶς βρασμένο πουλὶ καὶ ψημένο κρέας» (στ. 876 - 79).

Στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάξαμε τὴ φράση «Ὅταν ἀνατείλῃ ὁ ἥλιος νὰ ἀνοίγῃς ταῖς θύραις σου μὲ τὸν σύρτην καὶ ἔτζη δὲν παθαίνεις τίποτε» (στ. 517 - 23). Ἡ προτροπὴ νὰ ἀερίζεται τὸ σπίτι θυμίζει τὶς φράσεις γιὰ καθαριότητα ποὺ ἀναλύσαμε πιὸ πάνω, ἀλλὰ ἐδῶ ὁ ἐξαερισμὸς συνδέεται ρητὰ μὲ τὴ διατήρηση τῆς καλῆς ὑγείας.

Τέλος ἡ ὑγεία τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας παρουσιάζεται ὡς πηγὴ ἱκανοποίησης: «Ἀμὴ νὰ χαίρησαι διατὶ ηὗρες τὸ σπίτι σου ἀκέραιο ἀπὸ τὴν ἀστράκαν ἀπὸ τὴν εὐλογίαν» (στ. 477 - 84). Καθὼς μάλιστα ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὴ φράση «Νὰ μὴ λυπηθῇς διατὶ δὲν ἐκέρδησες αὐτὴν τὴν στράταν. Ὅτι τὸ κέρδος καὶ ἡ ζημία περιπατοῦν μαζί» (στ. 471 - 76, βλ. κατηγορία Οἰκονομία), τὸ μήνυμα ποὺ δέχεται ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὅτι ἡ ὑγεία πρέπει νὰ θεωρεῖται πολυτιμότερο ἀγαθὸ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ γενικότερα τὶς ὑλικὲς ἀπολαύσεις[1].

1. «Καλλίτερος εἶναι ὁ πτωχὸς μὲ τὴν ὑγίαν, παρὰ ὁ πλούσιος μὲ τὴν ἀῤῥωστίαν», γράφει ὁ Θ. Καβαλλιώτης, *Πρωτοπειρία*, ὅ.π., σελ. 77.

2. Φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (στίχοι 16). Ἡ ὑποκατηγορία αὐτὴ θὰ μποροῦσε θεωρητικὰ νὰ ἀποτελέσει μιὰ ξεχωριστὴ θεματικὴ κατηγορία, ἂν δὲν ἦταν ἔμμεσα συνδεδεμένη μὲ τὸ θέμα ὑγεία καὶ ἂν ἡ ἔκτασή της ἦταν κάπως μεγαλύτερη. Πράγματι ἀπὸ τὶς τρεῖς φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας οἱ δύο ὑπαινίσσονται τὴν καλὴ ἢ τὴν κακὴ κατάσταση τῆς ὑγείας. «Ὅταν τὸ συκότι ἦναι γερὸ καὶ ὄχι σάπιον τὰ νεφρὰ ἔχουν ἀξίγγι» (στ. 825 - 29). «Ἡ φλέβες εἶναι δυναταῖς καὶ ἡ πλευρὰ εὔκολα τζακίζεται. Καὶ τὸ κατασάγουνον στέκεται συμμᾶ εἰς τὸ πηγοῦνι» (στ. 832 - 38).

Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ στὸ θέμα τῆς ὑγείας ὁ Δανιὴλ ἀκολουθεῖ μιὰ γενικότερη τάση. Προσπαθεῖ μέσα στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ νὰ συμπεριλάβει μία ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερη ποικιλία θεμάτων. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θεματικὴ δὲν μποροῦσε νὰ λείπει ἡ ὑγεία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ δὲν λείπει οὔτε π.χ. ἀπὸ τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ Ἀγάπιου Λάνδου. Πρέπει ὡστόσο νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ κι ἕναν ἐπιπρόσθετο λόγο: Ὅταν ὁ Δανιὴλ ἔγραφε τὸ 1793 τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται, κυρίως μέσα ἀπὸ τὶς *Χρηστοήθειες* καὶ ἀργότερα καὶ μέσα ἀπὸ πιὸ ἐξειδικευμένα βιβλία, μία τάση γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ φροντίδα τοῦ σώματος καὶ τὴ διαφύλαξη τῆς ὑγείας[1]. Ἔτσι μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων ποὺ ἐντάξαμε στὴν κατηγορία Ὑγεία δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ συγκεκριμένα βιβλία ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἂν δὲν πρόσφεραν στὸν Δανιὴλ ὑλικὸ γιὰ τὴ συγγραφὴ αὐτῶν τῶν στίχων, τὸν ἐπηρέασαν τουλάχιστον ἔμμεσα στὴν ἐπιλογή του νὰ συμπεριλάβει στὸ Λεξικό του ἕνα παρόμοιο θέμα καὶ μάλιστα σὲ τέτοια ἔκταση.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν παραπάνω φράσεων διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Δανιὴλ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα περιλαμβάνει ἕνα εἶδος «συνταγολόγιου» καὶ ἐλάχιστες ἁπλὲς γνώσεις φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Οἱ τρόποι θεραπείας ποὺ προτείνει συνδέονται περισσότερο μὲ τὴ διατροφὴ καὶ λιγότερο μὲ ἄλλα γιατροσόφια, ἀλοιφὲς κ.λπ. ποὺ κι αὐτὰ ὅμως παρασκευάζονται πάντα ἀπὸ φυτά, ἐκτὸς ἀπὸ μία φορὰ ποὺ χρησιμοποιεῖται στάχτη («Καὶ ἡ ψώρα διώχνεται μὲ τὴν στάκτην μόνον ὅταν βασιλεύσῃ ὁ ἥλιος», στ. 534 - 39)[2]. Ἀνακύπτουν ἔτσι κάποια γενικότερα ἐρωτήματα γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, ὅπως πόσο ἐκσυγχρονισμένες γνώσεις προσφέρονται στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ἢ ποιὰ εἶναι ἡ γενικότερη ἀντίληψη ποὺ διαπερνᾶ τὸ κείμενο σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ τὸ θέμα τῆς ὑγείας. Εἶναι σαφὲς ὅτι τὸ «συνταγολόγιο» τοῦ Λεξικοῦ ἀναπαράγει κάποιες παραδοσιακὲς γνώσεις. Μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ περισσότερο μὲ τὰ χειρόγραφα συνταγολόγια ποὺ κυκλοφοροῦσαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς

---

1. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὅ.π., σελ. 253 - 4.
2. Γιὰ τὴν ψώρα πρβλ. Ἀγάπιου Λάνδου, *Γεωπονικόν*, ὅ.π., σελ. 120.

τουρκοκρατίας καὶ ἰδιαίτερα στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα[1], ἢ μὲ ἔντυπα ὅπως τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ Ἀγάπιου Λάνδου, καὶ λιγότερο ἢ καθόλου μὲ ἔντυπα ἰατρικὰ βιβλία, μεταφράσεις δηλαδὴ στὰ ἑλληνικὰ δυτικοευρωπαϊκῶν ἔργων ποὺ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο ἀπὸ τὸ 1780 περίπου[2]. Ὁ Δανιὴλ ἢ δὲν κατεῖχε σύγχρονες γνώσεις ἰατρικῆς ἢ κι ἂν ἀκόμη ἦταν ὡς κάποιο βαθμὸ ἐνημερωμένος, δὲν θεώρησε χρήσιμο μὲ τὸ δοσμένο ἐπίπεδο τῶν ἀναγνωστῶν του παρὰ μονάχα νὰ ἀναφέρει ἐνδεικτικὰ κάποιους παραδοσιακοὺς τρόπους ἀντιμετώπισης ὁρισμένων ἐλαφρῶν ἀσθενειῶν. Ἂν μάλιστα συσχετίσουμε τὴν ἀντίληψη ποὺ διατυπώνει ὁ συγγραφέας σχετικὰ μὲ τὴν αἰτία τῶν ἀσθενειῶν, δηλαδὴ ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν ἔκφραση τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ καὶ ἕνα εἶδος τιμωρίας ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς ἀνθρώπους ἐξαιτίας τῆς ἐκμετάλλευσης ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ ὁρισμένους[3] (στ. 500 - 16 βλ. στὴν κατηγορία Κοινωνία), μποροῦμε τότε νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὰ εὐρύτερα παραδοσιακὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ὁ Δανιὴλ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὸ ἀναγνωστικό του κοινό. Ἡ ἰσχνὴ παρουσία τῆς ὑποκατηγορίας Φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος συνηγορεῖ κι αὐτὴ γιὰ τὸ παραδοσιακὸ περιεχόμενο τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν, τὴ διάσταση δηλαδὴ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀντίληψη τοῦ Δανιὴλ γιὰ τὸ σῶμα καὶ σ᾽ ἐκείνη ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ποὺ ἔχει ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή της στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο.

VI. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (στίχοι 87): Οἱ φράσεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀποτελοῦν δύο εὐδιάκριτες ὑποκατηγορίες. Ἡ πρώτη, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ Ἀ ρ ί θ μ η σ η, περιλαμβάνει τοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ «ἕνα... ἕως εἰς τὰ μιλιούνια» (στ. 1005 - 54). Ἡ ἁπλὴ παράθεση ἀριθμῶν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει μιὰ ξεχωριστὴ θεματικὴ κατηγορία. Προτιμήσαμε ὡστόσο νὰ τὴ θεωρήσουμε ὑποκατηγορία τῆς Οἰκονομίας, μιὰ καὶ γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ Λεξικοῦ ἡ γνώση αὐτὴ δὲν εἶναι θεωρητικὴ καὶ ἀφηρημένη, ἀλλὰ συνδεδεμένη ρητὰ μὲ ἀριθμητικὲς πράξεις ποὺ προϋποθέτουν καθημερινὲς οἰκονομικὲς συναλλαγές. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Δανιήλ, ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* προσφέρει στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» ἕνα βοήθημα γιὰ «νὰ μάθουν... ὀλίγους λογαριασμοὺς διὰ νὰ ἐξακολουθήσουν τὴν πραγματείαν ἢ τὴν τέχνην τῶν γονέων των» (σελ. 38). Οἱ γνώσεις τῆς ἀριθμητικῆς ποὺ δί-

---

1. Γιάννης Καρᾶς, *Ἡ ἐπιστημονικὴ - φιλοσοφικὴ σκέψη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ περίπτωση τῶν φυσικῶν - θετικῶν ἐπιστημῶν*, διδ. διατριβή, Ἀθήνα 1983, σελ. 125 κ.ἑ. καὶ 434 κ.ἑ. α' καὶ β' μέρος ἀντίστοιχα.

2. Βλ. *στὸ ἴδιο*, μέρος β' Συνοπτικὸς κατάλογος ἔργων, ὅ.π., σελ. 438 κ.ἑ.

3. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. *στὸ ἴδιο*, μέρος α', σελ. 125 κ.ἑ. καὶ Joan-Nöel Biraben, *Les hommes et la Peste en France et dans les pays européens et Mediterranéens*, Mouton, Παρίσι 1976, τόμ. Β', σελ. 7 - 9.

νονται στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ εἶναι περιορισμένες καὶ στοιχειώδεις: Παρατίθενται ὅλοι οἱ ἀριθμοὶ ὣς τὸ δέκα καὶ ἀκολουθοῦν οἱ δεκάδες καὶ οἱ ἑκατοντάδες ὣς τὸ χίλια. Ἀποτελοῦν δηλαδὴ τὶς εἰσαγωγικὲς γνώσεις ποὺ συμπληρώνονται σὲ ἕνα ἄλλο τμῆμα τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* (σελ. 60 - 71) ὅπου ὁ Δανιὴλ «διαλαμβάνει ἐν περιλήψει περὶ τῶν τεσσάρων εἰδῶν τῆς ἀριθμητικῆς» (βλ. πιὸ πάνω σελ. 56-7).

2. Οἰκονομικὰ μεγέθη (στίχοι 37). Στὴν ὑποκατηγορία αὐτὴ ἐντάξαμε τέσσερις συνολικὰ φράσεις, διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ μηνύματος ποὺ περιέχει ἡ κάθε μιά. Ἡ πρώτη: «Ἔχω καὶ μελίσσια πολλὰ καὶ κάμνω πολὺ μέλι καὶ ἁγιοκαῖρι. Καὶ πωλῶ τὸν χρόνον ἀπὸ μίαν κερέαν καὶ φυλάγω καὶ διὰ λόγου μου» (στ. 373 - 82). Στὴν παραπάνω φράση διακρίνουμε τρία οἰκονομικὰ μεγέθη, τὴν παραγωγή, τὴν πώληση καὶ τὴν αὐτοκατανάλωση. Παράγονται δύο προϊόντα, μέλι καὶ κερί, καὶ πουλιέται κάθε χρόνο, σὲ τακτὰ δηλαδὴ διαστήματα, μέρος τοῦ ἑνὸς μόνο προϊόντος, τοῦ κεριοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐκτροφὴ μελισσῶν ἐπιβαρύνεται στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία μὲ φόρο ποὺ πληρώνεται σὲ χρῆμα[1]. Ἀπὸ τὴν παραπάνω λοιπὸν ἀναφορά, ἡ ὁποία βέβαια δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ φανερώνει μιὰ συνηθισμένη πρακτική, φαίνεται ὅτι ἡ περιοδικὴ πώληση μέρους τοῦ προϊόντος ποὺ ὑπόκειται στὴ φορολογία ἀποβλέπει καὶ προφανῶς ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν πληρωμὴ αὐτοῦ τοῦ φόρου. Ἔτσι μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ ἡ ἐξασφάλιση τροφίμων γιὰ αὐτοκατανάλωση ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ὁ ἐκχρηματισμὸς τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων[2]. Ἀποκαλύπτεται ἐδῶ ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς μηχανισμοὺς τῆς οἰκονομίας τοῦ τουρκοκρατούμενου βαλκανικοῦ χώρου.

Στὶς δύο ἀπὸ τὶς τέσσερις φράσεις αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας ἀναφέρονται τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη ἀγορά, ἀκρίβεια καὶ κέρδος - ζημία: «(πέρσυ καὶ φέτω) Ὅμως ἀκρίβεια στάθηκε εἰς τὸ γέννημα καὶ κλαίουν μικροὶ καὶ μεγάλοι ὅτι πεινοῦν καὶ δὲν ἔχουν μὲ τί νὰ ἀγοράσουν. Καὶ τὰ μικρὰ παιδία φωνάζουν ἕως εἰς τὸν οὐρανὸν ὅτι γυρεύουν τροφὴ καὶ δὲν τοὺς δίνει οὐδεκανένας» (στ. 240 - 55). Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Δανιὴλ μᾶς δίνει μιὰ παραστατική, ἂν καὶ ὄχι πλήρη, εἰκόνα τοῦ βιολογικοῦ κύκλου ποὺ διήρκεσε ὅλο τὸ μεσαίωνα ὣς τὸ 18ο αἰώνα[3]. Ἡ ἀστάθεια τῆς τιμῆς τῶν δημητριακῶν καὶ ἡ ἀσυνήθιστη αὔξησή της σὲ κάποιες χρονικὲς περιόδους εἶναι ἕνα ζήτημα γνωστὸ στοὺς

---

1. Σπ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας*, ὅ.π., σελ. 46.

2. Ἡ ἴδια διαδικασία, παραγωγή, αὐτοκατανάλωση καὶ ἐκχρηματισμὸς μέρους τοῦ προϊόντος γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων, διαγράφεται ξεκάθαρα καὶ σὲ ἄλλες μὴ οἰκονομικὲς πηγὲς βλ. Σπ. Ἀσδραχάς, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, ὅ.π., σελ. 95.

3. Βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, τόμ. Α΄, ὅ.π., σελ. 52 κ.ἑ. Περιγραφὴ ἑνὸς λιμοῦ βλ. Ν.Γ. Πολίτου, Περὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ λιμοῦ ἐν ἔτει 1740, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 1 (1883), σελ. 266 - 73.

ἐρευνητὲς τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς περιόδου[1]. Ἡ «ἀκρίβεια» μ' ἄλλα λόγια, ποὺ κυρίως ἔπληττε τὶς κατώτερες τάξεις καὶ τὶς μικρὲς ἡλικίες, ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἕναν ἀπὸ τοὺς κρίκους μιᾶς ἁλυσίδας ποὺ δύσκολα ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς κλιματολογικὲς συνθῆκες (σύντομη περίοδος παγετώνων), ποὺ συνήθως προηγοῦνται, καὶ τὶς ἐπιδημίες, ποὺ ἀκολουθοῦν. Ὁ βιολογικὸς αὐτὸς κύκλος γίνεται πληρέστερα κατανοητός, ἂν συνυπολογίσουμε τὸ δοσμένο σύστημα καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ κατανομῆς τοῦ ὑπερπροϊόντος.

Τὸ περιεχόμενο τῶν ὑπόλοιπων φράσεων μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο στὸ χῶρο τῆς πόλης, ὅπου σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γίνονται οἱ οἰκονομικὲς συναλλαγὲς καὶ ὁ ἐχρηματισμὸς τῶν ἀγροτικῶν καὶ τῶν ἄλλων προϊόντων. «Νὰ μὴ λυπηθῇς διατὶ δὲν ἐκέρδησες αὐτὴν τὴν στράταν. Ὅτι τὸ κέρδος καὶ ἡ ζημία περιπατοῦν μαζύ» (στ. 471 - 76). Ἐδῶ τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη, κέρδος - ζημία, ἀναφέρονται χωρὶς καμιὰ ἠθικὴ ἢ ἄλλη ἰδεολογικὴ ἐπένδυση, γεγονὸς ἀντίθετα ποὺ παρατηρεῖται σὲ κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς[2]. Αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ μόνο ποὺ θέλει νὰ τονίσει ὁ Δανιὴλ στὸ παραπάνω χωρίο εἶναι μᾶλλον ἡ ἔλλειψη σιγουριᾶς ποὺ συνεπάγεται γενικὰ ἡ ἀσχολία μὲ τὸ ἐμπόριο.

Τέλος ἡ τέταρτη φράση αὐτῆς τῆς ὑποκατηγορίας, «Εὐγῆκα εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ ἴδα πολὺ πλῆθος ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ἐσιάστησα» (στ. 278 - 82), συμπληρώνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν προηγούμενη. Καὶ ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀγορὰ δὲν ἀναφέρεται μὲ κάποιο ἠθικὸ ἢ ἀξιολογικὸ περιεχόμενο, θετικὸ ἢ ἀρνητικό. Περιγράφεται μονολεκτικὰ χωρὶς νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διαδικασία ποὺ ἐπιτελεῖται σ' αὐτή. Ἐπειδὴ ὅμως συγκεντρώνει «πολὺ πλῆθος ἀπὸ ἀνθρώπους» προκαλεῖ «σάστισμα». Θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολικὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ ἀντιοικονομικὴ στάση τοῦ Δανιήλ. Τὸ παραπάνω χωρίο παραπέμπει μᾶλλον σὲ μιὰ κλειστὴ οἰκονομία. Οἱ σχετικὲς ἐξάλλου νύξεις καὶ ἀναφορὲς στὴν παραγωγὴ καὶ τὴν αὐτοκατανάλωση ποὺ ἀναλύσαμε πιὸ πάνω συμπληρώνουν κι αὐτὲς μιὰ παρόμοια εἰκόνα τῆς ἀγορᾶς.

VII. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (*στίχοι 29*): Τελευταία ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στίχων ἔρχεται ἡ κατηγορία Οἰκογένεια. Οἱ σχετικὲς φράσεις εἶναι μόνο τρεῖς. Πρόκειται γιὰ γενικὲς ἀναφορὲς στὴν οἰκογένεια καὶ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις.

1. Οἰκογενειακὴ μέριμνα (στίχοι 19). Κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο φράσεις ποὺ ἐντάξαμε σ' αὐτὴ τὴν ὑποκατηγορία θίγει διαφορετικοὺς τομεῖς

1. Βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, τόμ. Α', ὅ.π., σελ. 85 κ.ἑ.
2. Σπ. Ἀσδραχάς, *Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες*, ὅ.π., σελ. 105 ὅπου σχετικὲς ἀναφορὲς στὸν Νεκτάριο Τέρπο καὶ τὸν Ἀργύρη Φιλιππίδη.

οἰκογενειακῆς μέριμνας. Ἡ πρώτη, «τώρα θέλ' νὰ ἀγοράσω μίαν ἁρμάθαν ἀπὸ σῦκα νωπὰ διὰ νὰ τὰ πηγαίνω εἰς τὴν φαμιλίαν μου καὶ νὰ τρώγουν καὶ νὰ πάρω λάδι καὶ ἐλαῖς καὶ φακὴν καὶ ρεβίθι καὶ φασοῦλι γερὸ διὰ νὰ τὰ ἔχω διὰ ταῖς σαρακοσταῖς» (στ. 283 - 94), φανερώνει ἕνα εἶδος προνοητικότητας γιὰ τὴ διατροφὴ τῆς οἰκογένειας. Ἀναφέρονται μὲ μία μόνο ἐξαίρεση, τρόφιμα ποὺ ἀποθηκεύονται, λάδι, ἐλιὲς καὶ ὄσπρια. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σ' αὐτὴ τὴ φράση μεταδίδεται καὶ ἕνα δεύτερο μήνυμα, ἡ νηστεία στὴ διάρκεια τῆς σαρακοστῆς, ἡ ὁποία παρουσιάζεται, χωρὶς νὰ δηλώνεται ρητά, ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ. Ἡ κατάταξη αὐτῆς τῆς φράσης στὴ θεματικὴ κατηγορία Οἰκογένεια δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι τὸ δεύτερο αὐτὸ μήνυμα εἶναι ἀμελητέο. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ γιὰ τοὺς ἀναγνῶστες τοῦ Λεξικοῦ αὐτὴ νὰ ἦταν καὶ ἡ σημαντικότερη.

Ἡ δεύτερη φράση τῆς ἴδιας ὑποκατηγορίας ἀναφέρεται στὴ φροντίδα τῶν γονιῶν γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἠθικῆς ὑπόστασης καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν παιδιῶν, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ προγαμιαῖες σεξουαλικὲς σχέσεις: «Ὅποιος ἔχει υἱοὺς καὶ θυγατέρες ἂς τοὺς ἀρραβωνιάση εἰς τὸν καιρὸν ὅτι σὰν τρανεύουν ἠμποροῦν νὰ πέσουν εἰς πορνείαν» (στ. 754 - 60). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ πορνεία ἀφορᾶ ἐδῶ καὶ τὰ δύο φύλα. Τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Δανιὴλ νὰ ἀποτρέψει τοὺς νέους ἀλλὰ καὶ τοὺς ὥριμους στὴν ἡλικία ἀπὸ τὸ νὰ συνάπτουν σχέσεις πρὶν ἢ ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου τὴ συναντήσαμε καὶ πιὸ πάνω, ὅταν κάναμε λόγο γιὰ κοινωνικὲς σχέσεις (βλ. σελ. 76-7). Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἠθικὴ ὑπόσταση τῶν παιδιῶν ἀνατίθεται στοὺς γονεῖς. Αὐτοὶ πρέπει νὰ προφυλάξουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ προγαμιαῖες σεξουαλικὲς σχέσεις ὄχι ἁπλῶς μὲ τὸ νὰ τὰ προσέχουν, ὅπως θὰ μποροῦσε κάποιος ἄλλος νὰ προτείνει, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τὰ ἀρραβωνιάζουν[1]. Εἶναι γνωστὸ βέβαια ὅτι στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ οἱ γάμοι μικρῆς ἡλικίας ἦταν μιὰ συνηθισμένη πρακτική, παρόλο ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἀντίθετη σ' αὐτό. Ὁ ἔλεγχος ὅμως ποὺ ἀσκοῦσε τὸ Πατριαρχεῖο στοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς, ἂν ἐξαιρέσουμε ὁρισμένες προσπάθειες ὅπως τὸ νομοκριτήριο τοῦ

1. Γιὰ τὴ σχέση ποὺ ἔχουν οἱ γάμοι μικρῆς ἡλικίας μὲ τὴν εὐρεῖα οἰκογένεια κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της μὲ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματοποίησης τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων βλ. Traian Stoianovich, The balkan domestic Family: Geography, Commerce, Demography, *Revue des Études sud-est européennes* 14_3(1976), σελ. 465 - 75. Καὶ τοῦ ἴδιου, Ἀγρότες καὶ γαιοκτήμονες τῶν Βαλκανίων καὶ Ὀθωμανικὸ κράτος: Οἰκογενειακὴ οἰκονομία, οἰκονομία ἀγορᾶς καὶ ἐκσυγχρονισμός, *Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ Βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰώνα*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1980, σελ. 164. Πρβλ. ὁρισμένα δημογραφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ βιλαέτι τοῦ Δούναβη γιὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχή, Ν. Τόντοροφ, *Ἡ Βαλκανικὴ πόλη 15ος - 19ος αἰώνας*, τόμ. Β', Θεμέλιο, Ἀθήνα 1986, σελ. 498.

17ου αἰώνα, πού καθόριζε τήν καθαίρεση τοῦ ἱερέα πού θά εὐλογοῦσε γάμο κάτω ἀπό τά 13 χρόνια, γενικά ἦταν χαλαρός. Γι' αὐτό ὑπερίσχυαν συχνά τά δεδομένα καί οἱ συνήθειες τοῦ συγκεκριμένου κάθε φορά τόπου[1]. Στήν περίπτωσή μας ὁ Δανιήλ, πού εἶναι βέβαιο ὅτι ἤξερε τή στάση τοῦ Πατριαρχείου καί τά σχετικά κείμενα, ἀποφεύγει νά ὁρίσει τήν ἡλικία καί ἐπιπλέον προτιμᾶ νά μιλάει γιά ἀρραβώνα καί ὄχι γιά γάμο. Ἐπειδή ὅμως ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀποφυγή πειρασμῶν πού θά ἔθεταν σέ δοκιμασία τήν ἠθική ὑπόσταση τῶν νέων, δέν μπορεῖ παρά νά θίξει κι αὐτό τό θέμα. Ἔτσι βρίσκει πιό φρόνιμο νά ἀναφέρει τήν ἀόριστη φράση «εἰς τόν καιρόν», ἀφήνοντας τούς ἴδιους τούς γονεῖς νά κρίνουν. Μποροῦμε ὡστόσο νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Δανιήλ δέν παροτρύνει τούς γονεῖς νά ἀρραβωνιάζουν μικρά τά παιδιά τους μόνο γιά λόγους ἠθικῆς. Τό θέμα αὐτό εἶναι πολύ πιό σύνθετο καί φωτίζεται πληρέστερα, ὅπως ἔδειξαν πρόσφατα σχετικές μελέτες, ἄν συνυπολογίσει κανείς κι ἄλλους παράγοντες, δημογραφικούς, οἰκονομικούς, κοινωνικούς κ.λπ.[2]

2. Οἰκογενειακές σχέσεις (στίχοι 10). Ἡ δεύτερη αὐτή ὑποκατηγορία περιλαμβάνει μία μόνο φράση, ἰδιαίτερα ὅμως χαρακτηριστική γιά τίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στά μέλη τῶν πατριαρχικῶν οἰκογενειῶν τοῦ βαλκανικοῦ χώρου στή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας: «Ὁ πενθερός καί ἡ πενθερά καλλίτερα ἀγαποῦν τόν γαμβρόν παρά τόν υἱόν. Ἀμή ὁ συμπεθερός καί ἡ συμπεθερά περισσότερον θέλουν τήν θυγατέρα των παρά τήν νύμφην» (στ. 711 - 20). Στή φράση αὐτή διατυπώνεται ἕνα πλέγμα σχέσεων ἀνάμεσα στά μέλη τῶν οἰκογενειῶν πού ἔρχονται σέ γάμο, νύφη ἤ γαμπρός, μέ τούς γονεῖς τῆς μιᾶς ἤ τοῦ ἄλλου, πεθερός - πεθερά/συμπέθερος - συμπεθέρα. Κι αὐτές οἱ σχέσεις, πού ἀφοροῦν τούς δεσμούς ἀνάμεσα σέ δύο «σόγια», προβάλλονται συγκριτικά μέ τίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στό γιό ἤ τήν κόρη ἀντίστοιχα. Ἄν ἤθελε κανείς νά τίς ἑρμηνεύσει, καθώς μάλιστα εἶναι κυρίαρχες σέ ἀγροτικά ἰδίως περιβάλλοντα ὅπου ἐπιβιώνει ἡ εὐρεία οἰκογένεια, θά μποροῦσε νά ἐντοπίσει σ' αὐτές μιά βασική ἀντίθεση, δηλαδή τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς συγγενεῖς ἐξ αἵματος καί ἐξ ἀγχιστείας[3]. Ἀλλά τότε, ἐνῶ θά κατανοούσαμε εὔκολα τήν προτίμηση τῆς κόρης ἀπό τή νύφη, δέν θά μπορούσαμε μέ τόν ἴδιο τρόπο νά ἐξηγήσουμε τήν ἀγάπη τῶν γονιῶν στό γαμπρό παρά στό γιό. Γιά τό λόγο αὐτό νομί-

1. Γιά τή θέση τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρός τό θέμα τῶν γάμων μικρῆς ἡλικίας βλ. Γιῶργος Θανάτσης, *Ἀρραβῶνες καί γάμοι μικρῆς ἡλικίας, Λαογραφική ἐξέταση*, Ἀθήνα 1983, διδ. διατριβή, σελ. 34 κ.έ. ὅπου ὅμως γίνεται ἰσχνότατη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος.

2. Βλ. πιό πάνω σελ. 100, σημ. 1.

3. Claude Levi-Strauss, *Les structures élementaires de la parenté*, Παρίσι 1949, σελ. 138.

ζουμε ὅτι τὸ πλέγμα αὐτῶν τῶν σχέσεων στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ κοινωνία κατανοεῖται καλύτερα, ὅταν φωτιστεῖ παράλληλα ἡ θέση καὶ τῆς γυναίκας στὴν παραγωγὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν αὔξηση τῶν ἐργατικῶν χεριῶν τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν ἔλευσή της ὡς νύφης. Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐπίσης προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ θέματος θὰ ἀποκάλυπτε μιὰ ἀκόμα πτυχή του.

Στὴν ὑποκατηγορία αὐτὴ χρειάζεται ἐπίσης νὰ θυμίσουμε τὴ φράση σχετικὰ μὲ τὰ ἐργαστήρια ὑφαντικῆς ποὺ ἦταν ὀργανωμένα σὲ οἰκογενειακὴ βάση (βλ. τὴν κατηγορία Ἀπασχόληση - Ἐργασία, στ. 485 - 93). Καὶ οἱ δύο φράσεις ὑπονοοῦν τὸν τύπο τῆς εὐρείας οἰκογένειας. Ἀντίθετα ἡ φράση ποὺ ἐντάξαμε στὴν ὑποκατηγορία Οἰκογενειακὴ μέριμνα (στ. 283 - 94) καὶ ἰδιαίτερα ὁ ὅρος «φαμιλία» ὑπονοεῖ τὴν ὕπαρξη τῆς πυρηνικῆς οἰκογένειας, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μ' αὐτὴ τὴ σημασία ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Βαλκανικῆς[1].

Ἡ παραπάνω ποσοτικὴ ἀνάλυση περιεχομένου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκιαγραφήσουμε τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας ἔτσι ὅπως ἀντικατοπτρίζεται μέσα στὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Μ' ἄλλα λόγια νὰ δώσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς ὄχι τόσο τὶς προσωπικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιὴλ —αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατό, ἂν διαθέταμε ἄλλου τύπου κείμενο, π.χ. ἀπομνημονεύματα, αὐτοβιογραφικὲς σημειώσεις κ.λπ.— ὅσο τὶς γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀξίες τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζεῖ ὁ Δανιὴλ καὶ τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκει νὰ μεταδώσει στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους». Ἡ κοινωνικὴ λοιπὸν διαστρωμάτωση, καθὼς θίγεται ἢ ὑποδηλώνεται μὲ ὅρους ὅπως «πτωχοί» (στ. 222 καὶ 507) ἀπὸ τὴ μιά, «κρηταί, πασσάδες» (στ. 500 - 1) καὶ «ἄρχοντες» (στ. 504) ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑποδεικνύει ἕνα σχῆμα διαρθρωμένο σὲ δύο ἐπίπεδα : τὶς κυρίαρχες ὀθωμανικὲς καὶ χριστιανικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ὅλες τὶς ἄλλες κοινωνικὰ ὑποταγμένες ὁμάδες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ κάθε μία παρουσιάζεται συμπαγὴς καὶ ἑνιαία, καθὼς ὁριοθετοῦνται ὡς πρὸς τὶς κυρίαρχες σχέσεις ἐκμετάλλευσης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δανιὴλ θίγει τὸ καίριο αὐτὸ ζήτημα καὶ κυρίως ὅτι προτάσσει ὡς σπουδαιότερο κριτήριο γιὰ τὶς διαπροσωπικὲς σχέσεις καὶ τὴ σύναψη φιλίας, τὴ γνώση καὶ τὴ φρόνηση καὶ ὄχι τὴν εὐγενὴ καταγωγὴ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε δύο βασικὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς *Χρηστοηθειῶν*, μεθόδων κ.λπ., ὅπως τὸν Δαπόντε, τὸν *Δάρβαρι κ.ἄ.*, οἱ ὁποῖοι ἀπευθύνονται σὲ γόνους οἰκογενειῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις. Ἡ ἀνάλυση δηλαδὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ Λεξικοῦ μᾶς βοηθάει νὰ διακρίνουμε, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ διαμεσολάβηση ἑνὸς διανοούμενου, τοῦ Δανιήλ, ἀφήνει τέτοιου εἴδους περιθώρια,

---

1. Eugene A. Hammel, *Alternative social structures and ritual relations in the Balkans*, Engewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall 1968, σελ. 27.

ἀντιλήψεις, ἀξίες καὶ συμπεριφορὲς «κατώτερων» κοινωνικῶν στρωμάτων («ἀπὸ κακὴ γενεά», στ. 550). Στὶς ἀξίες αὐτὲς οἱ «ἀλλόγλωσσοι νέοι» ἀναγνωρίζουν, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Δανιήλ[1], τὸ δικό τους τρόπο ζωῆς καὶ σκέψης. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ σταθμίσουμε τὸ χαμηλὸ μορφωτικό τους ἐπίπεδο.

Ἡ ταπεινὴ καταγωγὴ ἑνὸς ἀτόμου ἀντισταθμίζεται ἀπὸ τὴν ἐργατικότητα καὶ τὴ σωφροσύνη, γι' αὐτὸ μὲ ποικίλους τρόπους ὁ Δανιὴλ τονίζει τὶς ἀρετὲς αὐτές. Οἱ ἐργασιακὲς σχέσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο δὲν εἶναι ἀντιπροσωπευτικές, μιὰ καὶ δὲν πρόκειται γιὰ τὶς κυρίαρχες σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ἐπικρατοῦν τὴν περίοδο αὐτὴ στὸν ἀγροτικὸ χῶρο ἢ στὶς συντεχνίες. Μόνο ἡ ἀναφορὰ στὴν κοινωνικὴ ἐκμετάλλευση, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀναλύσαμε πιὸ πάνω, μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις στὸν ἀγροτικὸ κυρίως χῶρο στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τῶν τσιφλικιῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἔμμεση μνεία ἐργαστηρίου ὑφαντικῆς σὲ οἰκογενειακὴ βάση θίγει κι' αὐτὴ ἕνα σημαντικὸ τομέα οἰκονομικῆς δραστηριότητας στὴ Μοσχόπολη. Ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ αὐτοκατανάλωση ἐπανέρχονται συχνὰ στὸ κείμενο μὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ τρόπο. Παρόλο ποὺ ἡ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ δὲν ἐπενδύεται μὲ ἀρνητικὸ ἠθικὸ περιεχόμενο —τὸ «κέρδος» καὶ ἡ «ζημία» ἀναφέρονται ὡς οὐδέτερα μεγέθη— στὸ κείμενο δίνεται τελικὰ ἡ εἰκόνα μιᾶς κλειστῆς κατὰ βάση οἰκονομίας. Ἡ διακίνηση ἐμπορευμάτων ποὺ γίνεται διὰ ξηρᾶς μὲ τὸ γνωστὸ παραδοσιακὸ τρόπο (καραβάνια, ἄλογα, φοράδες, γαϊδούρια, μουλάρια) καὶ γενικὰ οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς συνιστοῦν μιὰ ριψοκίνδυνη ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα[2]. Ἡ κτηνοτροφία καὶ ἡ γεωργία φαίνεται νὰ εἶναι οἱ σπουδαιότεροι παραγωγικοὶ τομεῖς. Ἀντίθετα ἡ βιοτεχνία, δηλαδὴ ἡ οἰκογενειακὴ βιοτεχνικὴ μονάδα, ἀναφέρεται μία μόνο φορά.

Μέσα στὶς κοινωνικὲς σχέσεις ἐντάσσονται καὶ οἱ οἰκογενειακές. Ἡ εὐρεία οἰκογένεια, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφὴ ὀργάνωσης τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ ἀπουσιάζει ἐντελῶς καὶ ὁ τύπος τῆς πυρηνικῆς οἰκογένειας, παρουσιάζεται ὡς μία ἑνότητα ποὺ ἐπιτελεῖ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ταυτόχρονα λειτουργία. Οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις, ποὺ δὲν εἶναι πάντα ἁρμονικές, εἶναι σχέσεις ὑπακοῆς, σεξουαλικῆς ἐγκράτειας καὶ πίστης, καθὼς καὶ σχέσεις ἐργασιακοῦ χαρακτήρα. Ἡ ὑπακοὴ καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν μικρότερων πρὸς τοὺς μεγαλύτερους, ἡ διατήρηση στενῶν σχέσεων μὲ τοὺς συγγενεῖς, ἡ εὐθύνη ποὺ βαραίνει τοὺς γονεῖς γιὰ τὴ διατροφὴ τῶν παιδιῶν καθὼς καὶ γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἠθικῆς τους ἀκεραιότητας καὶ τῆς οἰκογενεια-

---

1. Βλ. πιὸ κάτω σελ. 114.

2. Παρόμοια ἡ διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς βλ. Σπ. Ἀσδραχάς, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, ὅ.π., σελ. 92 καὶ 98.

κῆς τους ἀποκατάστασης «εἰς τὸν καιρόν», συμπληρώνουν τὸ πλέγμα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων ποὺ προβάλλονται στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ. Ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀναφορὲς σὲ τελετουργίες πού, ὅπως εἶναι γνωστό, συνηθίζονταν ἀπὸ ἀλβανικοὺς καὶ σλαβικοὺς πληθυσμούς[1]. Τέλος ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἀλληλεγγύη θεωροῦνται κι αὐτὲς βασικὲς κοινωνικὲς ἀρετές, εὔκολα κατανοητὲς στὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης.

Στὸν καμβὰ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἐμπλέκεται ἡ θρησκεία. Ὁ Θεός, δημιουργὸς τοῦ σύμπαντος, προστάτης τῶν ἀνθρώπων καὶ τιμωρός, ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ κείμενο. Οἱ θρησκευτικὲς γιορτές, οἱ νηστεῖες, ὁ τακτικὸς ἐκκλησιασμός, οἱ ὑποχρεώσεις πρὸς τοὺς νεκρούς, ἡ προσευχή, δὲν ἀποτελοῦν ἁπλὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα. Συνδέονται ἄρρηκτα μὲ βασικὲς βιολογικές, ψυχολογικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες, καταλήγουν νὰ εἶναι ὄψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὸν Δανιὴλ καὶ γιὰ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό του. Ἀκόμη περισσότερο ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔχει μιὰ διπλὴ λειτουργικὴ χρησιμότητα. Εἶναι ὁ δεσμὸς ποὺ ἑνώνει τὶς τέσσερις ἐθνότητες, ἕλληνες, βλάχους, ἀλβανοὺς καὶ βούλγαρους, καὶ ταυτόχρονα αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐθνικὲς ὁμάδες ἀπὸ τὸν μωαμεθανὸ κατακτητή.

Ὅπως ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ μιὰ καθημερινὴ πρακτικὴ κοινὴ καὶ γιὰ τὶς τέσσερις ἐθνότητες, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ πραγματικότητα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης συνυφαίνεται στὸ φόντο αὐτοῦ τοῦ ἴδιου καμβά. Μὲ ἄμεσο καὶ ἔμμεσο τρόπο τονίζονται στὸ κείμενο οἱ δεσμοὶ ποὺ ἑνώνουν τοὺς βαλκάνιους (θρησκεία, χρῶμα ρούχων, κοινὰ ἤθη καὶ ἔθιμα) καὶ ποὺ ταυτόχρονα ἀποτελοῦν διακριτικὰ γνωρίσματα ὡς πρὸς τὸν κατακτητή. Ἡ ἀντίθεση μάλιστα πρὸς αὐτὸν ἐκφράζεται καὶ μὲ ἕναν ἄλλο ἀρκετὰ πρωτότυπο τρόπο. Ὁ συγγραφέας σὲ 20 στίχους διηγεῖται ὅσα διαδραματίζονται στὴ σφαίρα ἑνὸς ἐφιαλτικοῦ ὀνείρου ποὺ φέρεται νὰ εἶδε ὁ ἴδιος. Ἡ συναισθηματικὴ φόρτιση αὐτοῦ τοῦ χωρίου μᾶς ἀπομακρύνει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπόλοιπου κειμένου: «Ἀπόψε ἶδα ἕνα ὄνειρο ἀχαμνὸν ὡσὰν μάτι ἤμουν δεμένος μὲ σκηνιὰ καὶ μὲ λουριά. Καὶ μὲ τραβοῦσαν ἀπὸ ὀπίσω καὶ ἀπὸ ὀμπροστᾶ δύο ἀράπηδες. Διὰ νὰ μὲ ρίξουν εἰς ἕνα λάκκον. Καὶ ἐγὼ μετὰ βίας ἐγλύτωσα. Ὅμως τώρα ὁποὺ ἐσυκώθηκα ἀπὸ τὸν ὕπνον ἀνατριχιάζει τὸ κορμί μου καὶ μὲ πῆρε ἡ θερμασία (= πυρετός)» (στ. 668 - 88). Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν συγγραφέα καὶ τοὺς «δύο ἀράπηδες» μπορεῖ εὔκολα νὰ ἑρμηνευτεῖ συμβολικὰ ὡς ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ χριστιανικὸ καὶ τὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμό. Ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο διαδραματίζεται τὸ ὄνειρο —θυμίζει τὸ λάκκο τῶν λεόντων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης— πέρα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἐκ-

---

1. Tr. Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, ὅ.π., σελ. 40 - 1.

φράζει καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ κοινωνικὰ σύνολα. Ὁ Δανιὴλ βρῆκε ἕνα ἔμμεσο ἀλλὰ πολὺ εὔγλωττο τρόπο νὰ ἐκφράσει τὰ αἰσθήματα ἑνὸς ὑπόδουλου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ὅπως καὶ σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα[1], ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ φορτισμένο συναισθηματικὰ ὄνειρο τοῦ Δανιὴλ παίζει ἕναν ἀπελευθερωτικὸ καὶ ἀνακουφιστικὸ ταυτόχρονα ρόλο.

Ἡ ἀντίθεσή του ὅμως μὲ τὸν κατακτητὴ δὲν ὁδηγεῖ τὸν Δανιὴλ στὸ νὰ προτρέψει τοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγό. Οἱ σχετικὲς ἔμμεσες νύξεις ποὺ ἀναλύσαμε γιὰ τὴν ὁπλοφορία, στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ συνηγοροῦν μᾶλλον γιὰ τὸ ἀντίθετο. Αὐτὸ ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ διαιώνιση τοῦ status quo. Κι αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται, ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ κατακτημένοι ἀποχτήσουν συνείδηση αὐτῆς τῆς διάκρισης καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπομακρύνουν ἀρχικὰ τοὺς κινδύνους τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτισμικῆς τους ἀφομοίωσης ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ὀθωμανικὴ δύναμη. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Δανιὴλ γιὰ τὸ θέμα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἀντίληψη τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ Νεκτάριου Τέρπου. Στὰ κείμενα τῶν δύο τελευταίων μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια τὴν ἴδια στάση ἀπέναντι στὸν κατακτητή. Πρόκειται γιὰ στάση ποὺ στόχευε ὄχι τόσο «στὸν καθησυχασμὸ τῶν μαζῶν γιὰ νὰ διαιωνιστεῖ ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία» ὅσο «στὸ νὰ μείνουν σαφῆ τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὶς δύο κοινωνίες ἀνάμεσα στὶς δύο θρησκεῖες». Ἔτσι τελικὰ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Σπ. Ἀσδραχὰ ὅτι «βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕνα ἀρχαϊκὸ «ἀντιστασιακὸ» κίνημα»[2]. Ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς τοῦ Δανιὴλ μὲ προγενέστερους ἢ σύγχρονούς του λόγιους, ὅπως τὸν Ν. Τέρπο καὶ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, φωτίζει περισσότερο τὴ στάση του, τόσο ἀπέναντι στὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση ὅσο καὶ στὶς ἐνδεχόμενες ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν ὑπόδουλων τῆς Βαλκανικῆς καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῶν βλάχων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν πιὸ πάνω. Μποροῦμε ἔτσι τελικὰ νὰ κατανοήσουμε καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὴ συνολικὴ προσωπικότητα τοῦ Δανιὴλ ὡς διανοουμένου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ φυσικὸς χῶρος στὸν ὁποῖο τοποθετοῦνται καὶ ὁριοθετοῦνται οἱ δραστηριότητες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὁ ἀγροτικός. Τὸ γεωφυσικὸ τοπίο ποὺ διαγράφεται φέρνει στὸ νοῦ μας περισ-

---

1. Μὲ βάση τὴν προβληματικὴ τῆς διεπιστημονικῆς προσέγγισης τῆς ἱστορίας γίνονται τελευταῖα μελέτες καὶ γιὰ θέματα ὅπως τὰ ὄνειρα, βλ. Jacques Le Goff, Les rêves dans la culture et la psychologie collective de l'Occident médiéval, *Pour un autre Moyen age. Temps, travail et culture en Occident : 18 essais*, Gallimard, Παρίσι 1977, σελ. 299 - 306.

2. Σπ. Ἀσδραχάς, Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες, ὅ.π., σελ. 121.

σότερο εἰκόνες μὴ κατοικημένου χώρου καὶ λιγότερο τμήματα οἰκιστικῶν συνόλων. Οἱ ὅροι ποὺ δηλώνουν τὸ ἀνάγλυφο ἀφοροῦν τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἐπέμβει ὁ ἄνθρωπος (βουνά, λόγγος, λαγκάδια, κάμποι, λειβάδι, αἰγιαλός, θάλασσα, λίμνη, ποτάμια). Δὲν εἶναι τυχαῖο μάλιστα ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς ὅρους βρίσκονται στοὺς στίχους ὅπου περιγράφεται ἡ Κοσμογονία. Ὁ κῆπος, τὸ σπίτι, τὸ ἁλώνι εἶναι ἴσως οἱ μόνοι ὅροι στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀπεικονίζουν τὸ φυσικὸ περιβάλλον ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οἰκιστικὲς καὶ τὶς ἄλλες ἀνάγκες του.

Σ' αὐτὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ὁ γεωργὸς καὶ ὁ κτηνοτρόφος ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν διάφορους φυσικοὺς κινδύνους καὶ ἀπειλές. Μερικὲς ἀναφορὲς στὶς δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες (χαλάζι, πάχνη, παγωνιὰ κ.λπ.) μᾶς δίνουν μιὰ ἔμμεση ἰδέα γιὰ τὴ σύντομη περίοδο τῶν παγετώνων τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ποὺ κάλυψε ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὶς δυσμενεῖς κλιματολογικὲς συνθῆκες τῆς Βαλκανικῆς. Οἱ πολὺ χαμηλὲς θερμοκρασίες τὸ χειμώνα προκαλοῦσαν τὴν καταστροφὴ τῆς σοδειᾶς. Στὴ συγκεκριμένη κοινωνία ὁ μόνος τρόπος ἀντιμετώπισης αὐτῶν τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ἐναπόκειται στὴν ἀτομικὴ προσπάθεια. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ κείμενο τονίζεται ἐπίμονα ἡ προνοητικότητα καὶ ὅτι ἀπὸ τὶς ἕξι ἐργάσιμες μέρες οἱ τρεῖς ἀφιερώνονται στὴν προμήθεια τροφῆς. Ἔτσι συχνὰ οἱ φυσικὲς αὐτὲς συνθῆκες προκαλοῦσαν μιὰ ἁλυσιδωτὴ σειρὰ καταστροφῶν ποὺ ἀναπόφευκτα ὁδηγοῦσε στὴν ἔλλειψη ἄρα καὶ στὸ ὑψηλὸ κόστος βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς (δημητριακὰ) καὶ τέλος στὸ λιμὸ μὲ θύματα τὶς «κατώτερες» κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὶς μικρὲς ἡλικίες. Ὅλες οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς συνθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ βιολογικοῦ κύκλου τῶν προκαπιταλιστικῶν κοινωνιῶν, αὐτοῦ δηλαδὴ ποὺ ὁ F. Braudel ὀνόμασε παλαιὸ βιολογικὸ καθεστὼς (ancien régime biologique)[1].

Ὁ φυσικὸς κόσμος παρουσιάζεται μ' ἕνα διττὸ περιεχόμενο. Στὸ φυσικὸ περιβάλλον ἐνυπάρχουν καὶ οἱ κίνδυνοι καὶ οἱ πηγὲς ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ ὁ ἄνθρωπος τοὺς ἀπαραίτητους πόρους γιὰ τὴ διαβίωσή του. Ὅλα ὅμως καὶ τὰ ἀρνητικὰ καὶ τὰ θετικὰ εἶναι ὑποταγμένα στὸ θεῖο. Ἡ Κοσμογονία μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει τὸ κείμενο ἀλλὰ κυρίως ἡ ὅλη διάταξη τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ οἱ μεταφυσικὲς ἀναφορὲς σ' αὐτό—ζῶα ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸ φόβο τοῦ ἀνθρώπου, ἀσθένειες ὡς θεϊκὴ τιμωρία, «τὰ κακὰ» ποὺ διώχνονται μὲ εἰδικὰ φυτά—ὅλα αὐτὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς κοσμοαντίληψης ἐλάχιστα ἐξορθολογισμένης καὶ ἀπελευθερωμένης ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὸν τρόπο σκέψης ποὺ ἐπέβαλε ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἑπόμενο νὰ παρουσιάζεται ἀνυπεράσπιστος μπροστὰ στὰ φυσικὰ φαινόμενα.

1. Βλ. πιὸ πάνω σελ. 99, σημ. 1.

Γι' αὐτὸ ὁ Δανιὴλ κρίνει ἀπαραίτητο νὰ ἐφοδιάσει τὸ ἀναγνωστικό του κοινὸ μὲ πρακτικὲς γνώσεις γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη ἀντιμετώπιση τῶν δυσμενῶν φυσικῶν συνθηκῶν καὶ ταυτόχρονα νὰ προβάλει τὸ πρότυπο τοῦ προνοητικοῦ καὶ ἐργατικοῦ ὡς γενικὰ ἀποδεκτὸ πρότυπο. Ἡ ἀνάδειξη αὐτῶν τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἀξιῶν θὰ λέγαμε πὼς ἀποτελεῖ μιὰ εὔγλωττη ἔκφραση τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Ἡ ἀνασφάλεια καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ὑλικῶν ὅρων διαβίωσης, ἀποτέλεσμα ἑνὸς συγκεκριμένου τρόπου ὀργάνωσης καὶ ἀνάπτυξης τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας, ὁδηγεῖ σ' ἕναν ὁρισμένο τρόπο ἀντιμετώπισης τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἐπομένως στὴν κατασκευὴ ἀνάλογων κοινωνικῶν προτύπων.

Ὁ χρόνος μὲ βάση τὸν ὁποῖο ὀργανώνεται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ φυσικὸς χρόνος, αὐτὸς τὸν ὁποῖο ἐπιβάλλει ἡ ἐναλλαγὴ τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας καὶ τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Ἡ ἡμέρα ἀρχίζει μὲ τὸ λάλημα τοῦ πετεινοῦ, δηλαδὴ τὰ ξημερώματα, καὶ τελειώνει μὲ τὴ δύση τοῦ ἡλίου. Μιὰ ἔμμεση ἀναφορὰ γιὰ παραγωγὴ καὶ αὐτοκατανάλωση κεριοῦ (στ. 377), προφανῶς στὸ σπίτι ὡς μέσο φωτισμοῦ, δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὰ περιορισμένα μέσα παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μετὰ τὴ δύση τοῦ ἡλίου τὴν ἐποχὴ αὐτή[1]. Δὲν εἶναι τυχαῖο π.χ. ποὺ στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ δὲν ἀναφέρεται τὸ ρολόι, τὸ ὁποῖο σηματοδοτεῖ ἕνα προηγμένο ἐπίπεδο τεχνολογίας καὶ κυρίως ἀντανακλᾶ μιὰ διαφορετικὴ κοινωνικὴ ὀργάνωση τοῦ χρόνου[2]. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία μπορεῖ νὰ ἑρμηνευτεῖ προφανῶς ὄχι γιατὶ στὰ Βαλκάνια ἦταν ἄγνωστο τὸ ρολόι —τὰ Σκόπια διέθεταν ἕνα ἤδη ἀπὸ τὸ 1566[3]—, ἀλλὰ γιατὶ ἡ λογικὴ ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση οἱ σχέσεις παραγωγῆς ποὺ ὑπονοοῦνται πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀργάνωση, ὅπως μποροῦμε νὰ τὶς ἐπισημάνουμε ἔμμεσα καὶ στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, καθιστοῦν περιττὴ κοινωνικὰ τὴν ὕπαρξη ρολογιοῦ.

Ὁ φυσικὸς χρόνος καλύπτεται μὲ ὁρισμένες δραστηριότητες. Κάθε ἐποχὴ τοῦ ἔτους εἶναι κατάλληλη γιὰ συγκεκριμένες παραγωγικὲς δραστηριότητες ἢ καλύτερα τὶς ἐπιβάλλει. Μιὰ δεύτερη διάσταση τοῦ χρόνου ποὺ συνδυάζεται ἁρμονικὰ μὲ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία εἶναι ἡ ἰδεολογική. Ἐδῶ ἡ

---

1. Tr. Stoianovich, Material Foundations, *ὅ.π.*, σελ. 228.

2. Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ μεσαιωνική, θρησκευτικὴ κατὰ βάση, ἀντίληψη τοῦ χρόνου καὶ τὴ νεωτερικὴ καθοριστικὸς παράγοντας τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἔμπορος βλ. Jacques Le Goff, Au moyen age : Temps de l'Église et temps du Marchand, *Annales E.S.C.* (1960), σελ. 417 - 33 καὶ στὸ *Pour un autre Moyen age*, ὅ.π., σελ. 46 - 65. Τοῦ *ἴδιου*, Le temps du travail dans la «crise» du XIVe siècle : du temps médiévale au temps moderne, στὸ *ἴδιο*, σελ. 66 - 79.

3. Tr. Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, ὅ.π., σελ. 186.

χριστιανική θρησκεία παίζει τὸν καθοριστικὸ ρόλο στὸ ἐπίπεδο καὶ τοῦ ἑβδομαδιαίου καὶ τοῦ ἐτήσιου χρόνου: «Τῇ κυριακῇ πρέπει νὰ προσευχηθῇς» (στ. 193 - 95) καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου «Ἀμὴ εἰς τὸ Πάσχα νὰ φορέσῃς ἄσπρα φορέματα» (στ. 998 - 1000).

Μέσα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὴν τροφή, τὸ μαγείρεμα, τὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, τὰ ἐργαλεῖα, τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικὰ σχηματίζουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, τὴν τεχνολογία καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ὑλικῆς ζωῆς γενικά, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἀντανακλᾶται στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ. Ἀνάμεσα στὰ προϊόντα διατροφῆς ποὺ ἀναφέρονται, συχνότερα μνημονεύονται τὰ φυτικά. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ δημητριακὰ ἀναφέρονται ἡ «βρίζα» (= σίκαλη), τὸ καλαμπόκι καὶ τὸ σιτάρι. Τὸ ψωμὶ καὶ τὰ κουλούρια εἶναι τὰ μόνα παράγωγα τῶν δημητριακῶν ποὺ σημειώνονται. Τὰ δύο πρῶτα εἴδη δημητριακῶν, σύμφωνα μὲ σύγχρονες πηγές, καταναλώνονται ἀπὸ τὶς φτωχότερες κοινωνικὲς τάξεις: «Τὸ ψωμὶ τῆς βρύζης δὲν ἐγκρίνεται διὰ τὰς τραπέζας τῶν πλουσίων», ὅσο γιὰ τὸ καλαμπόκι κι αὐτὸ «τρώγεται παρὰ τῶν πτωχῶν»[1].

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ψωμιοῦ ὡς βασικοῦ εἴδους διατροφῆς, ποὺ εἶναι βέβαια γνωστή, ἐξαίρεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴ χριστιανικὴ λατρεία. Ἕνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ ποὺ τονίζονται στὸ κείμενο εἶναι νὰ πάει «προσφορὲς» στὴν ἐκκλησία καὶ στὸ τέλος τῆς λειτουργίας «νὰ πάρῃ ἀντίδωρον καὶ ὕψωμα». Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ σημασία ποὺ ἀποκτᾶ τὸ ψωμί, εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ φαγώσιμα εἴδη ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, τὰ δημητριακά, τουλάχιστον οἱ μεγαλύτερες ποσότητες, εἶναι τὰ μόνα ποὺ μεταφέρονται «ἀπὸ μακρυᾶ» μὲ ἄλογα, φοράδες, γαϊδούρια καὶ μουλάρια. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ ρητὴ ἀναφορὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἔμμεση ποὺ ἀναλύσαμε στὴν κατηγορία Οἰκονομία σχετικὰ μὲ τὴν «ἀκρίβεια στὸ γέννημα», φαίνεται ὅτι ὁ πληθυσμὸς ποὺ ἔχει ὑπόψη του ὁ Δανιὴλ τρεφόταν κατὰ βάση μὲ δημητριακά, τὰ ὁποῖα ἀγόραζε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει, ἂν συνδυάσει τὶς ἀναφορὲς στὸ ἁλώνισμα (στ. 774 - 90 καὶ 942 - 50) καὶ μιὰ ἀναφορὰ στὸ μύλο ὅπου ὁ καθένας πηγαίνει τὸ σιτάρι του γιὰ ἄλεσμα (στ. 797 - 808).

Ἀπὸ τὰ δημητριακὰ αὐτὸ ποὺ ἔχει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία εἶναι τὸ καλαμπόκι. Ἡ μεταφορά του στὴν Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα στὰ Βαλκάνια μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ νέου κόσμου, οἱ συνθῆκες μέσα στὶς ὁποῖες καλλιεργήθηκε καὶ ἀποτέλεσε κυρίως γιὰ τοὺς «πτωχοὺς» βασικὸ προϊὸν διατροφῆς καὶ συνακόλουθα ἡ θέση τοῦ σταριοῦ ὡς ἐμπορεύσιμο προϊὸν καὶ ὡς εἶδος διατροφῆς γιὰ τοὺς εὔπορους, ζητήματα δηλαδὴ ποὺ ἀγγίζουν μιὰ ὁρισμένη δημογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἰσορροπία ποὺ ἀρχίζει νὰ μετατοπίζεται ἀπὸ

---

1. *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 124 καὶ 57 ἀντίστοιχα.

τὸ 18ο αἰώνα, ἔχουν τὰ τελευταῖα χρόνια διερευνηθεῖ ἱκανοποιητικά. Εἶναι δηλαδὴ γνωστὸ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ καλαμποκιοῦ καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς καλλιέργειάς του στὰ Βαλκάνια καὶ εἰδικότερα στὴν εὐρύτερη περιοχή, ὅπου γράφτηκε τὸ Λεξικό, χρονολογεῖται στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 1716, ὁπότε μαρτυροῦνται ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὸ Δυρράχιο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ θέματός μας εἶναι διαφωτιστικὸ νὰ ἀναφέρουμε ἀκόμα ὅτι ἡ μονοκαλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικιοῦ, γεγονὸς ποὺ φωτίζει τοὺς κοινωνικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς ὅρους ποὺ συνοδεύουν τὶς ἀναφορὲς στὸ καλαμπόκι ὡς βασικὸ εἶδος διατροφῆς[1].

Μιὰ καὶ μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ τὸ καλαμπόκι, εἶναι χρήσιμο νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὶς λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες δηλώνεται στὶς τρεῖς ὑπόλοιπες γλῶσσες τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, μιὰ καὶ οἱ ὀνομασίες ποὺ τοῦ δόθηκαν ἀποτελοῦν κι αὐτὲς χρήσιμες ἐνδείξεις γιὰ τὸ δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ὥσπου νὰ φτάσει στὰ Βαλκάνια καθὼς καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἀπόχτησε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εἴδη διατροφῆς. Τὸ καλαμπόκι λοιπὸν —«αραποσίτι» εἶναι ὁ ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ ἑλληνικὸ κείμενο— ὀνομάζεται στὸ βλαχικὸ καὶ τὸ ἀλβανικὸ κείμενο «μίσουρου» καὶ «μίσαρ» ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὸ βουλγαρικὸ «πτζένκα». Ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι γνωστός. Ὁ Tr. Stoianovich σημειώνει ἀκριβῶς τὴ λέξη pčenka μὲ τὴν ὁποία ὀνομαζόταν τὸ καλαμπόκι σὲ μιὰ περιορισμένη περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα[2], στὴν ὁποία ἀκριβῶς κατοικοῦσε ὁ παπὰς στὸν ὁποῖο ὁ Δανιὴλ ἔστειλε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ γιὰ νὰ τὸ μεταφράσει στὰ βουλγάρικα (βλ. παραπάνω). Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ ὅρο, ὁ βλάχικος καὶ ὁ ἀλβανικός, ποὺ φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη μισίρ, δὲν ἔχει, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, καταγραφεῖ στὶς σχετικὲς μελέτες[3].

Τὰ ὑπόλοιπα φυτικὰ προϊόντα ποὺ συμπληρώνουν τὴ διατροφὴ τῶν πληθυσμῶν τοὺς ὁποίους ἔχει ὑπόψη του ὁ Δανιὴλ εἶναι τὰ ὄσπρια (ρεβίθια, φακή, φασόλια), τὰ φροῦτα (σταφύλια, κεράσια, πεπόνια, καρπούζια, μῆλα, σῦκα) καὶ οἱ ξηροὶ καρποὶ (ἀμύγδαλα, καρύδια, λευτοκάρια (= φουντούκια), κάστανα). Οἱ ἐλιὲς καὶ τὸ λάδι, τὰ σκόρδα, κρεμύδια, πράσα, λάχανα (=

1. Tr. Stoianovich, Le maïs arrive dans les Balkans. A. Dans les pays dinariques, *Annales E.S.C.* 17_1(1962), σελ. 84 - 7. Τοῦ ἰδίου, Le maïs dans les Balkans, στὸ *ἴδιο* 21_5(1966), σελ. 1026 - 40. Τοῦ ἰδίου, Land tenure and related sectors of the Balkan Economy, 1600 - 1800, *ὅ.π.*, σελ. 404 κ.ἑ.

2. Βλ. τὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων μὲ τὶς διαφορετικὲς ὀνομασίες τοῦ καλαμποκιοῦ στὶς ἀντίστοιχες περιοχὲς Tr. Stoianovich, Le maïs dans le Balkans, *ὅ.π.*, σελ. 1031 καὶ Vucinich Wayne S., Some Aspects of the Ottoman Legacy, *ὅ.π.*, σελ. 105.

3. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 57, «Ὠνομάσθη Ἀραβοσίταρον ἀπὸ τὸ Τουρκικὸν Μισίρ Βογδὰ ἤτοι Αἰγυπτοσίταρον...». Τὸ καλαμπόκι δὲν ἀναφέρεται στὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Θ. Καβαλλιώτη ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο του *Πρωτοπειρία* (1770).

χόρτα), άγγούρια καὶ (ὀ)πωρικὰ εἶναι τὰ ὑπόλοιπα ὁμοειδῆ προϊόντα διατροφῆς φυτικῆς προέλευσης. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸ καλαμπόκι κανένα ἄλλο καλλιεργήσιμο προϊὸν ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ νέο κόσμο δὲν μνημονεύεται στὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, ὅπως π.χ. ἡ ζάχαρη, στὴν ὁποία ἀντίθετα γίνεται ἀναφορὰ στὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Θ. Καβαλλιώτη (1770)[1].

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ προϊόντα ζωικῆς προέλευσης ἀναφέρονται λιγότερες φορές, φαίνεται ὡστόσο ὅτι διατηροῦν μιὰ βασικὴ θέση στὸ διαιτολόγιο αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν τὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὰ γαλακτερὰ εἴδη (γάλα, ξυνόγαλο, τυρὶ μιζῆθρα, βούτυρο) καὶ μάλιστα αὐτὰ ποὺ παράγονται ἀπὸ ἀγελάδα καὶ βουβάλα, φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν τὸ καθημερινὸ «προσφάγιον» (στ. 82). Καὶ στὴν περίπτωση τῶν γαλακτερῶν, ὅπως καὶ στὰ δημητριακά, μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν σύγχρονες πηγὲς ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἔχει στὸ νοῦ του ὁ Δανιήλ, ὅταν γράφει τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Εἰδικὰ γιὰ τὸ γάλα τῆς βουβάλας εἶναι γνωστὸ ὅτι «εἶναι πολὺ κατώτερον ἀπὸ τὸ ἀγελαδινὸν καὶ σχεδὸν ἄχρηστον, καθὼς καὶ τὸ κρέας, ἀλλὰ διὰ μόνους τοὺς πτωχούς»[2]. Ἀντίθετα τὸ κρέας καὶ τὸ κοτόπουλο («πουλί»), ψημένο τὸ πρῶτο, βρασμένο τὸ δεύτερο, εἶναι κατάλληλο γιὰ εἰδικὲς περιπτώσεις, ὅπως π.χ. γιὰ ἀρρώστους (στ. 876 - 79). Τὸ κυνήγι—λαγοὶ καὶ σπουργίτια μόνο μνημονεύονται—καὶ τὰ ψάρια[3] συμπληρώνουν τὶς ζωικὲς τροφές. Δὲν λείπει ἐπίσης ἀπὸ τὸ Λεξικὸ ἡ ἀναφορὰ στὴν ἐκτροφὴ μελισσῶν καὶ τὴν παραγωγὴ μελιοῦ.

Ἀπὸ τὰ ποτὰ ἀναφέρονται τὸ κρασί, ἡ ρακὴ καὶ τὸ μοσχοκάρι χτυπημένο στὸ γουδὶ καὶ ἀνακατεμένο σὲ χλιαρὸ νερό. Τὰ δύο πρῶτα, ἀλκοολοῦχα ποτά, δηλώνεται ὅτι παρασκευάζονται σὲ οἰκιακὴ βάση καὶ προορίζονται γιὰ αὐτοκατανάλωση. Τὸ τελευταῖο συνιστᾶται σὲ ὅσους ἔχουν «κρυώσει» (στ. 867 - 75)[4]. Γιὰ τὴν κατανάλωση σὲ ἀλκοὸλ ἐνδεικτικὴ εἶναι μιὰ συμβουλὴ

---

1. A. Heizer, Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, *ὅ.π.*, σελ. 222. Γιὰ τὴ ζάχαρη βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, τόμ. Α', σελ. 191 κ.ἑ. καὶ *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 180.

2. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 118.

3. Σχετικὰ μὲ τὰ ψάρια στὸ κατάστιχο τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχόπολης (1779) διαβάζουμε «ἀνίσως εὑρεθῇ κανένας ὁποῦ νὰ κάμη συντροφίαν (= συντεχνία) μὲ τοῦρκον κάντε διὰ ὀψάρια ἀλατισμένα, κάντε διὰ φασοῦλι, κάντε διά τι ἄλλο τι, νὰ εἶναι ἔξω τοῦ ρουφετίου», Ν.Α. Βέη, Ἐκ τοῦ Καταστίχου τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως, *Byzantinische Neugriechische Jahrbuch* 7(1928 - 29), σελ. 527 - 8.

4. *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 50, «Ἀπὸ αὐτὸ (τὸ μοσχοκάρυον) οἱ Φαρμακοποιοὶ ἐκβάλλουν ἔλαιον χρήσιμον εἰς πολλὰ πάθη».

πού σημειώνεται στό κείμενο «Καί είς ταΐς έορταΐς νά μή πίωμεν πολύ κρασί μέ τούς φίλους» (στ. 295 - 98)[1].

Ἡ ἀναφορά στόν «τέντζερη» καί τό «τζουκάλι» καθώς καί ἡ ὕπαρξη φούρνου ἐνσωματωμένου στό χῶρο τοῦ σπιτιοῦ ἀφήνουν νά ἐννοηθοῦν δύο τουλάχιστον τρόποι μαγειρέματος, τό ψήσιμο καί τό βράσιμο. Οἱ ἀναφορές σέ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης πού ἔχουν σχέση μέ τό φαγητό δέν εἶναι λίγες, στοιχεῖο κάπως παράδοξο γιά ἀγροτικά περιβάλλοντα. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται πηρούνια, χουλιάρια (= κουτάλια), μαχαίρια —τό μικρό μαχαίρι χρησιμεύει καί γιά τό κόψιμο τῶν νυχιῶν (στ. 625 - 36)—, ποτήρια, ἀπλάδια (= πιάτα), πινάκια καί ἀγγεῖα. Οἱ ἀναφορές γενικά στά ἐργαλεῖα εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες. Τά ἀντικείμενα πού ἀναφέρονται ἔχουν μιά συγκεκριμένη χρήση καί εἶναι τόσα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιά νά ἐκπληρώνονται συγκεκριμένες ἀνάγκες μέσα στό σπίτι καί ἔξω ἀπό αὐτό, στό χωράφι, τό ἀμπέλι κ.λπ.

Μέσα στήν ἴδια λογική ἡ ἀναφορά στόν οἰκιακό ἐξοπλισμό καί εἰδικά τά ἔπιπλα εἶναι πολύ περιορισμένη. Πράγματι, ὅπως εἶναι γνωστό, στήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἔπιπλα διέθεταν κυρίως οἱ εὔποροι κάτοικοι τῶν πόλεων, περισσότερα οἱ μουσουλμάνοι καί λιγότερα οἱ χριστιανοί, καί στόν ἀγροτικό χῶρο κάποιοι γαιοκτήμονες ἤ οἱ προύχοντες. Ἀντίθετα σ' ἕνα ἀγροτικό σπίτι δέν εὕρισκε κανείς παρά μόνο ἕνα χαμηλό στρογγυλό τραπέζι, τό σοφρά ἤ τήν τάβλα. Καρέκλες καί ἄλλα ἔπιπλα ἀπουσίαζαν ἐντελῶς. Ὅσο γιά τά κρεβάτια, αὐτά δέν ὑπῆρχαν οὔτε σέ εὔπορα σπίτια ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα[2]. Ἔτσι ἡ εἰκόνα πού μπορεῖ κανείς νά σχηματίσει ἀπό τίς σχετικές ἀναφορές τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, παραπέμπει σέ ἕνα τυπικό ἀγροτικό νοικοκυριό. Ἡ λέξη τραπέζι ἀναφέρεται μιά φορά στό κείμενο (στ. 226) ὡστόσο στή συγκεκριμένη φράση «Καί ὁπόταν βάλης τραπέζι...» δέν φαίνεται νά σημαίνει τό ψηλό μέ τά τέσσερα πόδια ἔπιπλο, ἡ «τράπεζα» δηλαδή πού μνημονεύεται στό τρίγλωσσο λεξικό τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καί πού σηματοδοτοῦσε ἕνα ὑψηλό οἰκονομικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο. Ἡ χρήση τῆς λέξης στήν παραπάνω φράση δέν ἀποκλείει νά πρόκειται γιά τό χαμηλό τραπέζι. Ὅσο γιά τά στρώματα, ἀπό τή μετάφραση στά βουλγαρικά τῆς ἑλληνικῆς λέξης στρῶμα (= postelja) μπορεῖ κανείς νά συμπεράνει πώς πρόκειται γιά τά ἀχυρένια στρώματα πού συνηθίζονταν κι αὐτά στόν τουρκοκρατούμενο χῶρο ἀνάμεσα στούς ἀγροτικούς πληθυσμούς[3].

---

1. Γιά τό ἀλκοόλ καί τή γενίκευση τῆς χρήσης του στή Δυτική Εὐρώπη ἀπό τό 18ο αἰώνα βλ. F. Braudel, *Civilisation matérielle*, ὅ.π., σελ. 206 - 11. Ὁ Θ. Καβαλλιώτης ἀναφέρει σχετικά μέ τό κρασί, «Ὅποιος ἀγαπᾶ τό κρασί, καί τό λάδι, ποτέ δέν θέλει πλουτήσει», *Πρωτοπειρία*, ὅ.π., σελ. 76.

2. Tr. Stoianovich, Material Foundations, *ὅ.π.*, σελ. 242.

3. Στό ἴδιο καί *Ἑρμῆς ὁ Κερδῷος*, ὅ.π., σελ. 86, τό ἄχυρο χρησιμοποιοῦσαν «εἰς τό γέμισμα πολλῶν ἐπίπλων διά τούς πτωχούς, ὡς στρωμάτων, σκαμνίων κ.τ.λ.».

Τέλος ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικὰ ἀναφέρονται τὰ στοιχειώδη, πέτρες, πλάκες, χῶμα, ἀσβέστης, σίδηρος, καὶ καρφιά, τὰ ὁποῖα μάλιστα μεταφέρονται μὲ ζῶα (στ. 99 - 105). Πιὸ συγκεκριμένα ὅμως τὸ εἶδος τοῦ οἰκήματος ἀλλὰ καὶ τῶν κατασκευῶν φαίνεται ἀπὸ τρεῖς ἀναφορὲς στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ: «Καὶ ὅταν φτιάνῃς ἀχυρῶνα νὰ βάλῃς στύλους γερούς καὶ νὰ ρίξῃς ἄμμον. Ὅτι ἂν σείηται ἡ γῆ δὲν κρημνίζεται» (στ. 926 - 33), σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου «Καὶ τὰ παράθυρα νὰ τὰ κολλήσῃς μὲ ζουμὶ ἀπὸ πίτυρα διὰ νὰ μὴ ξεκολλήσουν» (στ. 466 - 70) καὶ «Τὸ σπῆτι σου ἂν στάξῃ νὰ τὸ σκεπάζῃς. Διότι ἡ σταλαματιαῖς κρημνίζουν τὸν τοῖχον» (στ. 619 - 24). Πρόκειται γιὰ εὔθραυστες κατασκευές, οἱ ὁποῖες γιὰ νὰ ἀντέξουν στὴ φθορὰ ποὺ προκαλεῖ ὁ χρόνος ἢ οἱ φυσικὲς αἰτίες, ὅπως οἱ σεισμοί, ἀπαιτοῦν μιὰ συνεχὴ φροντίδα. Οἱ πρακτικὲς γνώσεις ποὺ χρειάζεται νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς ἀνάγκες εἶναι στοιχειώδεις καὶ πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἐξειδικευμένη ἐργασία τὴν ὁποία μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν τὰ διάφορα μέλη μιᾶς συντεχνίας χτιστάδων.

Μὲ βάση τὴν ἀνάλυση τῶν φράσεων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὑλικὴ ζωὴ θὰ μπορούσαμε νὰ σκιαγραφήσουμε τὸ εἶδος τῆς οἰκονομίας, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται ἔμμεσα στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ. Βασικὸς τομέας τῆς οἰκονομίας ἀποδεικνύεται ἡ κτηνοτροφία, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον ἀφήνουν νὰ φανεῖ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὴν ὕπαρξη κοπαδιῶν καὶ στὴ διατροφή. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ παραγωγὴ διαφόρων προϊόντων —ἐνμέρει δημητριακὰ καὶ κυρίως φρούτα, ξηροὶ καρποί, ὄσπρια— ποὺ φαίνεται νὰ γίνεται ἐπὶ τόπου, ἀποφέρει κάποιες ποσότητες γιὰ αὐτοκατανάλωση καθὼς καὶ γιὰ τὴ διατροφὴ τῶν ζώων («τώρα ἐλᾶτε νὰ φέρωμεν ἄχυρα καὶ χορτάρι εἰς τὰ βόδια διὰ νὰ τρώγουν. Καὶ σὰν χορτάσουν ἂς τὰ ἀπολύκωμεν νὰ βόσκουν ὅπου τοὺς ἀρέσῃ διὰ νὰ παχύνουν ὅλα ἀντάμα», στ. 742 - 53, βλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ σὲ ἀχυρώνα ἐνταγμένο σὲ οἰκιακὸ συγκρότημα, στ. 926 - 33) καὶ λιγότερες γιὰ πώληση. Ἡ παραγωγὴ μάλλινων, βαμβακερῶν καὶ μεταξωτῶν ὑφασμάτων ἀναφέρεται κι αυτὴ στὸ κείμενο. Τὰ δεδομένα αὐτά, ἂν θεωρήσουμε πὼς ἀντανακλοῦν μὲ κάποια πληρότητα τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα στὴν ὁποία ζοῦν οἱ ἀναγνῶστες τοῦ Λεξικοῦ, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε τὴν εἰκόνα μιᾶς συμπληρωματικῆς οἰκονομίας, αὐτῆς δηλαδὴ ποὺ μὲ κάποιες παραλλαγὲς ἐπικρατεῖ γενικὰ στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο[1]. Πρόκειται γενικὰ γιὰ ἕνα εἶδος οἰκονομίας τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σχεδὸν ἀμετάβλητο, γιατὶ ἐξασφαλίζει τὴν παραγωγὴ βασικῶν προϊόντων διατροφῆς, ὅπως τὰ κτηνοτροφικά, καθὼς καὶ τὴ δυνατότητα ἀγορᾶς σιτηρῶν, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς περιόδους «τῆς ἀκρίβειας».

1. Σπ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας*, ὅ.π.

Ἂν συγκροτήσουμε συνολικὰ τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας, ὅπως ἐπιχειρήσαμε τμηματικὰ νὰ τὴν ἀνιχνεύσουμε στὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ, δύσκολα θὰ ἀναγνωρίζαμε τὴν κοινωνία τῆς Μοσχόπολης τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, αὐτὴ δηλαδὴ στὴν ὁποία ζεῖ καὶ γράφει ὁ Δανιήλ, ἀκόμα κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ πόλη δὲν εἶχε πιὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια καὶ τὴν πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία ποὺ τὴ διέκρινε πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή της τὸ 1769. Τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ μᾶς μεταφέρει σ' ἕνα ἀγροτικὸ περιβάλλον : τὰ περισσότερα ἐπαγγέλματα, οἱ καθημερινὲς ἀσχολίες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ὁ τύπος τῆς οἰκονομίας, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ χρόνου, μὲ μιὰ λέξη ὁ φυσικὸς χῶρος, τὸ τοπίο, μᾶς μεταφέρουν στὸν ἀγροτικὸ χῶρο, τὸ χωριό. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ ἀξίες ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὲς καὶ τὰ πρότυπα ποὺ προβάλλονται στὸ κείμενο, οἱ γνώσεις τέλος γύρω ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ οἱ ἑρμηνεῖες ποὺ δίνονται γιὰ τὶς ἐπιδημίες ἀντανακλοῦν ἕναν παραδοσιακὸ τρόπο σκέψης. Ἡ θρησκεία συνυφασμένη μὲ τοὺς ρυθμοὺς τῆς καθημερινῆς ζωῆς σφραγίζει τὶς νοοτροπίες καὶ συμπεριφορὲς καὶ βοηθάει νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἄνθρωπος ὅ,τι μὲ τὴ λογικὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἑρμηνεύσει.

Θὰ ἦταν ὅμως ὑπερβολικὸ νὰ ὑπερτονίσουμε τὸν ἀγροτικὸ καὶ παραδοσιακὸ χαρακτήρα τοῦ περιεχομένου τοῦ Λεξικοῦ καὶ νὰ ἀγνοήσουμε ὁρισμένα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ ταυτόχρονα μιὰ διαφορετικὴ κοσμοαντίληψη. Ἡ ἀξιοπρεπὴς καὶ φροντισμένη ἐμφάνιση, ἡ εὐγένεια, ἡ μετάδοση ἔστω ἐλάχιστων τρόπων καλῆς συμπεριφορᾶς καὶ κυρίως οἱ προτροπὲς γιὰ τὴν καθαριότητα στὸ σῶμα, τὸ σπίτι καὶ τὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, θέματα στὰ ὁποῖα ἐπιμένει ἰδιαίτερα ὁ Δανιήλ, ἀκολουθώντας, ὅπως σημειώσαμε, μιὰ σύγχρονή του τάση ποὺ ἐμφανίστηκε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴ συνέχεια καὶ στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα εἰσάγει τοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» σ' ἕνα διαφορετικὸ τρόπο κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Τὰ κοσμήματα ἐπίσης ποὺ ἀναφέρονται ὡς ἐξαρτήματα τῆς γυναικείας ἐνδυμασίας («σκολαρίκια», «δακτυλίδια») ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔλλειψη πολυτέλειας στὴν περιγραφὴ τῆς ἐνδυμασίας τῶν δύο φύλων. Ἡ εἰκόνα τῆς πλούσιας μοσχοπολίτισσας φαίνεται ὅτι ἦταν τόσο οἰκεία καὶ ἔντονη ὥστε εἰσχώρησε σ' ἕνα κείμενο μὲ κυρίαρχες παραδοσιακὲς καὶ ἀγροτικὲς ἀντιλήψεις. Ἡ ὑπόδειξη ἀκόμα τῆς κόκκινης ἐνδυμασίας γιὰ τοὺς νέους, στοιχεῖο καθοριστικὸ γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν «ἀλλογλώσσων νέων» στὴ μοσχοπολίτικη κοινωνία ὅπως καὶ ἡ ἀναφορὰ ὁρισμένων ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῆς Μοσχόπολης εἶναι τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο.

Ὅλα τὰ παραπάνω δεδομένα δὲν εἶναι ἴσως ἀρκετὰ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς διαγράφεται μιὰ νεωτερικὴ ἀντίληψη γιὰ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις ἢ ὅτι ὁρισμένα τμήματα τοῦ κειμένου μᾶς μεταφέρουν στὴν πόλη. Νέοι ὅροι

πού ἀναφέρονται σὲ παραπλήσια ἔργα, ὅπως μόδα, ρολόι, καθρέφτης, ζάχαρη, ἀκόμη περισσότερο ἔθνος, ἱστορία[1] κ.τ.δ., πού θὰ μᾶς ἔφερναν πιὸ κοντὰ στὶς σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκὲς πραγματικότητες, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ. Ἀναφορὲς ἐπίσης πού θὰ σήμαιναν προτροπὴ γιὰ πιὸ ἀνοιχτὲς διαπροσωπικὲς σχέσεις ἢ ἀπουσιάζουν ἢ ἀποχτοῦν σαφῶς ἀρνητικὸ περιεχόμενο μέσα στὸ ἴδιο κείμενο[2]. Ἔτσι π.χ. ἡ φράση «Καὶ μὲ τοὺς φίλους νὰ ἀγκαλιασθῇς καὶ νὰ χορεύῃς ἐσὺ ὁποῦ εἶσαι χαρούμενος» (στ. 969 - 73) ἀναιρεῖται ρητὰ ἀπὸ τὴν ἑπόμενη «Εἰ δὲ ἀγαπᾷς νὰ στρωθῇς εἰς τὴν τέχνην σου νὰ μὴ περιπατῇς εἰς τοὺς γάμους εἰς τοὺς χοροὺς εἰς τὰ συμπόσια εἰς τὰ τραγούδια. Ἀμὴ νὰ σκύψῃς τὸ κεφάλι σου κάτω καὶ νὰ τελειώνῃς ταῖς δουλιαῖς σου μοναχός σου» (στ. 330 - 43).

Ἡ ἀπόπειρα νὰ συλλάβουμε τὴ διπλὴ λειτουργικότητα τοῦ Λεξικοῦ ὡς μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ὡς μέσο γιὰ τὴ μετάδοση ὁρισμένων ἀντιλήψεων μᾶς ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ διερεύνηση τῆς κοινωνικῆς θέσης τοῦ δυνάμει ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τὸ κείμενο τοῦ Δανιὴλ πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ καὶ τὴ Χριστιανικὴ Διδασκαλία εἶναι διαφωτιστικὸ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη. Ἐκεῖ λοιπὸν ρητὰ ἀναφέρει ὁ Δανιὴλ «Διὰ νὰ εὐκολύνω λοιπὸν Φίλτατοί μοι παῖδες τὸν τρόπον τοῦ νὰ προκόψητε εἰς τὰ ἐπωφελῆ μαθήματα, πρέπον ἦτον νὰ προσθέσω κατ' ἀρχὰς εἰς αὐτήν μου τὴν παιδαγωγίαν τὸ ἁπλούστατον, καὶ εἰς τὰς ἰδέας σας ἀνάλογον αὐτὸ τετράγλωσσον, ὁποὺ μὲ τὴν χρῆσιν τῶν τετριμμένων σας ὁμιλιῶν εὐκόλως νὰ μάθετε τὰ γράμματα καὶ νὰ προχωρέσητε κατὰ μικρὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν γλῶσσαν» (σελ. 37) καὶ πιὸ κάτω «ὁ ἐδικός μας σκοπὸς ἀφορᾷ περισσότερον εἰς ἐκείνους μόνον τοὺς νέους ὁποῦ δὲν ἔχουν τὸν τρόπον ἢ ὁποῦ δὲν ἠμποροῦν νὰ κατεξοδιάζουν πολλοὺς χρόνους εἰς μαθήματα, ἀλλὰ θέλουν νὰ μάθουν μερικὰ γράμματα καὶ ὀλίγους λογαριασμοὺς διὰ νὰ ἐξακολουθήσουν τὴν πραγματείαν ἢ τὴν τέχνην τῶν γονέων των» (σελ. 38).

Τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ λοιπὸν εἶναι καταρχὴ «ἁπλούστατον». Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Δανιὴλ σκόπιμα συνέθεσε ἕνα κείμενο ἁπλὸ σὲ πολλὰ σημεῖα, προσιτὸ σὲ ἕνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὸ ὁποῖο ἤξερε τουλάχιστον νὰ διαβάζει καὶ μποροῦσε νὰ κινηθεῖ σ' ἕνα στοιχειώδη παραδοσιακὸ καὶ οἰκεῖο γνωστικὸ ἐπίπεδο. Εἰδικότερα τὸ «τετράγλωσσον» εἶναι, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Δανιήλ, καὶ «ἀνάλογον εἰς τὰς ἰδέας (τῶν ἀλλογλώσσων νέων)». Τὸ περιεχόμενό του δηλαδὴ μὲ τὶς κυρίαρχες ἀγροτικὲς ἀναφορὲς ἐξέφραζε ἀκριβῶς τὸ φυσικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν οἱ «ἀλλόγλωσσοι νέοι» καὶ ταυτό-

1. A. Hetzer, Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, ὅ.π., σελ. 190, 191, 173 καὶ 184 ἀντίστοιχα. Γιὰ τὴ «μόδα» βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὅ.π., σελ. 34 κ.ἑ.

2. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 314.

χρονα τὴν κοσμοαντίληψη, τὸν τρόπο σκέψης τους καὶ τὶς συμπεριφορές τους. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ ἀπευθύνεται σὲ ἀγροτικὸ πληθυσμὸ καὶ εἰδικότερα σὲ ἀγρότες διαφορετικῶν ἐθνοτήτων ποὺ καλοῦνται νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γιὰ νὰ μπορέσουν μὲ τὴ βοήθειά της νὰ συμμετάσχουν στὶς οἰκονομικὲς διαδικασίες τῆς ἐποχῆς τους. Πρόκειται ὅμως κυρίως γιὰ «ἀλλογλώσσους νέους» ἀγρότες καθὼς ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω χωρίο, καὶ γιὰ τοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» ποὺ χρειάζονται τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γιατὶ θέλουν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα τους, δηλαδὴ νὰ γίνουν ἔμποροι, τεχνίτες κ.λπ. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία δὲν θὰ πρέπει προφανῶς νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἀνῆκαν οἱ βούλγαροι καὶ οἱ ἀλβανίτες νέοι. Αὐτὲς οἱ ἐθνότητες εἶναι γνωστὸ πὼς δὲν εἶχαν ἀκόμη εἰσχωρήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπαγγελματικοὺς χώρους. Τὸ ἴδιο θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηριχτεῖ καὶ γιὰ μιὰ ὁμάδα βλάχων, ὅσων ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία. Ἀντίθετα μποροῦμε κάλλιστα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπονοεῖται μιὰ δεύτερη ὁμάδα βλάχων, ἐκείνων ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες. Ἔτσι συνοπτικὰ θὰ λέγαμε ὅτι τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ γράφτηκε γιὰ τοὺς γιοὺς τῶν βλάχων ἐμπόρων καὶ τεχνιτῶν καὶ γιὰ τοὺς βούλγαρους, ἀλβανίτες καὶ βλάχους ἀγρότες ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μετακινοῦνται ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο πρὸς τὶς πόλεις, γιὰ νὰ ἀρχίσουν νὰ εἰσχωροῦν στὶς συντεχνίες τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν τεχνιτῶν. Ὅλοι αὐτοὶ χρειάζονταν πράγματι νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, καθὼς αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸ κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο γιὰ ὅλους τοὺς βαλκανικοὺς πληθυσμοὺς στὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές.

Μέσα ἀπὸ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ διακρίνουμε λοιπὸν δύο παράλληλες καὶ ἀλληλοσυμπληρούμενες διαδικασίες : ἡ πρώτη ἀφορᾶ μιὰ κοινωνικὴ μεταλλαγὴ καὶ ἡ δεύτερη μιὰ πολιτισμική. Πρόκειται γιὰ τὴ διαδικασία κοινωνικῆς κινητικότητας, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία ἔχει ἤδη ἀρχίσει πρὶν τὴ συγγραφή του[1], καὶ τὴ διαδικασία ἐξελληνισμοῦ. Πράγματι καὶ τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα ἐκδηλώνονται σαφέστατα τὴν περίοδο ποὺ τυπώνεται τὸ Λεξικὸ τοῦ Δανιήλ[2]. Ἡ πρώτη, ποὺ εἶναι ἀπόρροια «τῆς ἀλλη-

---

1. Nikolaj Todorov, Structures sociales dans les Balkans au cours du XVIIIe-XIXe siècle, *Société, conscience nationale et etats dans les Balkans (XVIIIe - XIXe ss.). Première partie structures sociales, conscience nationale dans les Balkans, (XVIIIe - XIXe ss.), 16e Congrès International des Sciences Historiques*, ἐκδ. Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1985, σελ. 27 κ.ἑ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα κοινωνικῆς κινητικότητας ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Σταμάτη Πέτρου, παραγιοῦ τοῦ Κοραῆ, ὅπως ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Φ. Ἠλιοῦ, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ὅ.π., σελ. οα'.

2. Τὴν ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας συσχετίζει μὲ τὸ ἐμπόριο ὁ Iordan Ivanov, Gräcko-Balgarski otnošenija predi carkovnata borba, *Izbrani Proizvedenija*, τόμ. 1, Σόφια 1982, σελ. 163 - 4 (ἄρθρο τοῦ 1912).

λεπίδρασης καὶ ἀλληλοδιείσδυσης τῶν βαλκανικῶν χωρῶν καὶ τῆς Δύσης μέσω τῶν ντόπιων βαλκάνιων ἐμπόρων»[1], τῆς κοινωνικῆς δηλαδὴ κινητικότητας, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ παρὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ κουλτούρας. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μιᾶς συνεπάγεται τὴν ἐξάπλωση τῆς ἄλλης. Ὁ τύπος τοῦ κατακτητῆ ὀρθόδοξου βαλκάνιου ἔμπορου, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο ποὺ εἰσήγαγε ὁ Tr. Stoianovich, συμπυκνώνει αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ σχέση.

Ἡ ἐθνολογικὴ διαφοροποίηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μοσχόπολης μετὰ τὸ 1769, ποὺ ἐπισημάναμε ἐξετάζοντας τὴν ἱστορία τῆς πόλης, φαίνεται νὰ ἀποτέλεσε τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ὁ Δανιὴλ συνέλαβε τὸ κοινωνικὸ αἴτημα τῶν τριῶν αὐτῶν ἐθνικῶν ὁμάδων, δηλαδὴ τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη τάση τους νὰ ἀνέλθουν κοινωνικά, μὲ τὴν ἔνταξή τους σὲ συγκεκριμένες ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης. Μέσα σὲ μιὰ περίοδο «ὑπερπαραγωγῆς παιδαγωγικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν βιβλίων» καθὼς καὶ μεθόδων γιὰ τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν[2], ὁ Δανιὴλ ἀντιμετώπισε ἔμπρακτα τὴν ἀνάγκη τῶν «ἀλλογλώσσων νέων» γιὰ δραστήρια κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ συμμετοχή. Θὰ τοὺς ἐφοδιάσει λοιπὸν μὲ μιὰ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γραμμένη μὲ ἁπλὸ τρόπο καὶ σὲ γλώσσα κατανοητή[3]. Δὲν γράφει ἕνα Λεξικὸ (= κατάλογο λέξεων), ὅπως ἔκανε π.χ. ὁ Θ. Καβαλλιώτης στὴν ἴδια πόλη μερικὲς δεκαετίες νωρίτερα, ἀλλὰ ἕνα χρηστικὸ ἐγχειρίδιο, μὲ κύριους ἰδεολογικοὺς ἄξονες τὴ μετάδοση καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καθὼς καὶ τὴ διαφύλαξη τῆς χριστιανικῆς πίστης. Κάποια στοιχεῖα τῆς μοσχοπολίτικης πολιτισμικῆς πραγματικότητας, ποὺ προβάλλονται ὡς πρότυπα, εντάσσονται κι αὐτὰ στοὺς δύο παραπάνω ἄξονες.

3. Τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ καὶ τὸ *Kniga za Naučenie trih jazikov* τοῦ Θεοδόσιου Σιναΐτη: ἴδιο κείμενο - διαφορετικοὶ στόχοι.

Σχετικὰ μὲ τὴν κυκλοφορία τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας* καὶ ἰδιαίτερα τὴ χρησιμότητα τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ὡς μεθόδου γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς ὁλόκληρο τὸ 19ο αἰώνα δὲν διαθέτουμε καμιὰ ρητὴ ἀναφορά. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὡστόσο πὼς τὸ Λεξικὸ προσήλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον μεταγενέστερων μελετητῶν μποροῦμε τουλάχιστον νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἦταν γνωστὸ σ' ὅλη τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αἰώνα. Ὅπως ἀναφέραμε κιόλας, πρῶτος ὁ William Martin Leake ἀνατύπωσε τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, προσθέτον-

1. Tr. Stoianovich, Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος βαλκάνιος ἔμπορος, ὅ.π., σελ. 330.
2. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὅ.π., σελ. 254, 315 καὶ 226.
3. Ὁ Δανιὴλ ἀναπτύσσει στὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γλώσσα, σελ. 37 - 8.

τας καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση (Pentagloss Exercises) στὸ ἔργο του *Researches in Greece*, τὸ 1814. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὁπότε ἐκδηλώνεται ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐθνικὲς βαλκανικὲς γλῶσσες καὶ ἐπιχειρεῖται ἡ συστηματικὴ καταγραφὴ καὶ κριτικὴ μελέτη τῶν πιὸ πρώιμων γραπτῶν κειμένων, τὸ Λεξικὸ διατηρεῖ, θἄλεγε κανείς, μιὰ προνομιακὴ θέση, γιατὶ καὶ ἐπανειλημμένα μνημονεύται ἀπὸ διάφορους μελετητές[1] καὶ μιὰ πρώτη κριτικὴ ἔκδοσή του κυκλοφορεῖ ἤδη τὸ 1882 ἀπὸ τὸν γερμανὸ F. Miklosich[2].

Ἡ ἐξέταση ὅμως τοῦ Λεξικοῦ ἀπὸ τοὺς παραπάνω μελετητὲς ἀφοροῦσε μόνο τὴ γλωσσικὴ μορφὴ τοῦ βουλγαρικοῦ, βλαχικοῦ καὶ ἀλβανικοῦ κειμένου καὶ ὄχι τὴ λειτουργία του ὡς μεθόδου γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς ἢ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν γλωσσῶν. Πρόκειται γιὰ φιλολογικὲς μελέτες τῶν ὁποίων ἡ προσφορὰ καὶ ἡ σημασία θὰ μποροῦσαν νὰ διερευνηθοῦν σὲ μελέτη μὲ διαφορετικὸ ἀντικείμενο. Ἀντίθετα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δικῆς μας ἐργασίας στρέφεται ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα τοῦ ἂν καὶ κατὰ πόσο τὸ Λεξικὸ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐγχειρίδιο - μέθοδος στὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα, μὲ ποιὰ μορφή, ἀπὸ ποιὲς ἐθνικὲς ὁμάδες καὶ γιὰ ποιὸ σκοπό.

---

1. Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1857, σελ. 122 - 3. Franz Ritter von Miklosich, Albanische Forschungen. I. Die slavischen Elemente im albanischen, *K. Akademie der Wissenschaften, Vienna. Philosophisch-Historische Classe. Denkschriften*, Βιέννη 1870, σελ. 5. Ὁ ἴδιος λίγο ἀργότερα στὸ ἔργο του *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen*, Βιέννη 1883, σελ. 37, ἀνατυπώνει τοὺς πρώτους στίχους τοῦ βουλγαρικοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Ἐπίσης ὁ K. Jireček, *Knigopis' na Novobălgarskata Knižnina 1806 - 1870*, Βιέννη 1872, σελ. 19, ἀρ. 150, ἀναφέρει τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* καὶ σημειώνει ὅτι τυπώθηκε στὴ Βενετία. M.S. Drinov, Několko beležki za triezičnata solunska kniga, *Săčinenija na M.S. Drinova*, ἐκδ. V.N. Zlatarski, τόμ. II, Σόφια 1911, BAN, σελ. 483 - 4 (πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1891). Τέλος ἀναφέρουμε τὸ σχόλιο γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ ποὺ περιλαμβάνει ὁ Στέφανος Κουμανούδης στὸ ἔργο του *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1900, ἀνατύπωση Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980, προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαρᾶ, σελ. 673, «*Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία Περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον*..., *ἐν ἔτει σωτηρίῳ αωβ' 1802*. —Ταῦτα μὲν οὕτω, καὶ μακρὰ ὄντα, ἀντέγραψα χάριν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Βουλγαρικῆς (;) Μακεδονίας (;) γεγραμμένης ὑπὸ Μουντανιωτῶν τῆς μικρᾶς Ἀσίας». Παραθέτουμε τὸ σχόλιο αὐτό, παρόλο ποὺ μᾶς μεταφέρει μακριὰ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πλαίσιο ποὺ μελετᾶμε, γιατὶ πρόκειται γιὰ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα κειμένου ποὺ ἐντάσσεται στὸ χῶρο τῆς βαλκανικῆς ἱστοριογραφίας καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ φορτισμένη ἰδεολογικὴ χρήση τοῦ παρελθόντος καὶ ἰδιαίτερα τοῦ συγκεκριμένου ἔργου σὲ μιὰ περίοδο ἐθνικιστικῆς ἔξαρσης στὰ Βαλκάνια.

2. F. Miklosich, *Rumunische Untersuchungen*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe 32 Bd., Βιέννη 1882, σελ. 230 - 45. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις ποὺ ἀκολούθησαν βλ. A. Ničev, «Četiriezičnijat rečnik» na Daniil, *ὅ.π.*, σελ. 13 - 14.

Τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ βουλγαρικὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, ἀποκομμένο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τῆς *Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας*, ἀλλὰ μαζὶ μὲ μιὰ τουρκικὴ μετάφραση ποὺ προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, κυκλοφόρησε σὲ ξεχωριστὸ βιβλίο μὲ τίτλο *Kniga za naučenie trih jazikov slavjanobolgarskii i grečeskija i karamalickoi* (= Βιβλίο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τριῶν γλωσσῶν τῆς σλαβοβουλγαρικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς καραμανλίδικης) ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Σιναΐτη, τυπωμένο στὴ Θεσσαλονίκη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1841. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα, γιατὶ τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ διατηρεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρηστικὴ λειτουργία. Ἐπιπλέον, μὲ τὴν ἐξέταση τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας μέσα στὴν ὁποία τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου, φωτίζεται ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ σκοπιὰ καὶ μὲ μεγαλύτερη πληρότητα τὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ, καθὼς γίνεται φανερὴ ἡ ἀπήχησή του καὶ οἱ εὐρύτερες διαστάσεις ποὺ προσλαμβάνει. Μᾶς δίνεται τέλος ἡ εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε συγκριτικὰ τὴ θέση καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀνάμεσα σὲ διάφορες βαλκανικὲς ἐθνότητες, ἂν δηλαδὴ διαφοροποιήθηκαν στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, σὲ δύο διαφορετικὲς ἱστορικὲς συγκυρίες καὶ σὲ δύο διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου : ἀπὸ τὴ δυτικὴ στὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου ὡς λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου Σιναΐτη —Θεοχάρης ἦταν τὸ κοσμικό του ὄνομα— εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴ σύγχρονη βουλγαρικὴ κυρίως βιβλιογραφία[1]. Γεννήθηκε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα στὴ Δοϊράνη καὶ σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ 1827 πῆγε στὸ μοναστήρι τοῦ Σινᾶ, ὅπου τὸ 1831 χειροτονήθηκε ἀρχιμανδρίτης. Στὴ συνέχεια ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ὅπου ἱερουργοῦσε ὡς ἀρχιμανδρίτης στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ποὺ βρισκόταν στὴ βουλγαρικὴ συνοικία. Παράλληλα ὡς ἐκπρόσωπος τῆς μονῆς Σινᾶ περιερχόταν τὴ γύρω περιοχὴ καὶ συγκέντρωνε εἰσφορές. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο φαίνεται πὼς ἦρθε σὲ ἐπαφὴ καὶ συνδέθηκε μὲ ἕνα κύκλο

---

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου βλ. M. Drinov, Părvata bălgarska tipografija v Solun i njakoi ot napečatani v neja knigi, *Sacinenija na M.S. Drinova*, δ.π., σελ. 425 - 29 (πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1889). St. Kutinčov, *Pečatarstvoto v Bălgarija do osvoboždenieto. Prinos kăm kulturnata istorija na Balgarija*, Σόφια 1920, σελ. 31 - 6. V. Ponev, *Istorija na novata Bălgarska Literatura*, τόμ. 3, Σόφια 1932, σελ. 386 - 89. I. Snegarov, *Solun v Bălgarskata duhovna Kultura. Istoričeski očerki i dokumenti*, Σόφια 1937, σελ. 27 - 9. Τοῦ ἴδιου, Părvata bălgarska pečatnica, *Makedonski Pregled* XI_{3-4} (1939), κυρίως σελ. 24 - 61. Petăr Atanasov, *Načalo na Bălgarskoto knigopečatane*, Σόφια 1959, ἐκδ. Nauka i Izkustvo, σελ. 181 - 86. Πρόσφατα στὸ συλλογικὸ τόμο *Bălgarski văzroždenski knižovnici ot Makedonija. Izbrani stranici*, BAN, Σόφια 1983, σελ. 103 κ.έ. συμπεριλήφτηκε σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα τοῦ Θεοδόσιου γραμμένο ἀπὸ τὴν Ralica Coinska.

βουλγάρων λογίων οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς. Ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν ὁ Kamče, δάσκαλος στὸ χωριὸ Vatoša (περιοχὴ Tikveš), καὶ ὁ μοναχὸς Kiril Peičinović (1771 - 1845)[1]. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐπαφῶν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐγκατάσταση στὸ χωριὸ Vatoša, στὸ σπίτι τοῦ δασκάλου Kamče, ἑνὸς τυπογραφείου ποὺ ἀγοράστηκε μὲ τὴ χρηματικὴ βοήθεια τοῦ Ivco Markov, εὔπορου ἀπὸ τὸ Kavadarci. Τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ φαίνεται πὼς λειτούργησε γιὰ ἕνα περίπου χρόνο τὸ 1838, ὁπότε μεταφέρθηκε καὶ ἐγκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ συγγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Θεοδόσιου διακόπηκε ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἔτος ἐξαιτίας μιᾶς πυρκαγιᾶς. Γρήγορα ὅμως μὲ τὴ χρηματικὴ βοήθεια τοῦ Kiril Peičinović τὸ τυπογραφεῖο ξαναλειτούργησε (1840). Σὲ σύντομο διάστημα μιὰ δεύτερη πυρκαγιὰ ἔθεσε ὁριστικὸ τέρμα στὴ λειτουργία του. Ἀμέσως μετὰ ὁ Θεοδόσιος ἐπέστρεψε στὴ γενέτειρά του τὴ Δοϊράνη (1841), ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1843[2]. Μετὰ τὸ θάνατό του τὸ τυπογραφεῖο ἀνέλαβε ὁ Κυριάκος Δαρζηλοβίτης (Kirjak Daržilović)[3].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *Kniga za naučenie trih jazikov* ὁ Θεοδόσιος ἔγραψε καὶ τύπωσε στὸ τυπογραφεῖο του στὴ Θεσσαλονίκη σὲ παλαιοσλαβικὴ γραφή: α) ἕνα προσευχητάριο ποὺ περιέχει καὶ βουλγαρικὸ ἀναγνωσματάριο μὲ τίτλο *Načalnoe učenie s molitvi utrenija slavjanobolgarskii i grečeskija* (= Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία μὲ σλαβοβουλγαρικὲς καὶ ἑλληνικὲς προσευχὲς τοῦ Ὄρθρου), 1838. Τὸ ἔργο αὐτὸ ξανατυπώθηκε τὸ 1841 ἀφοῦ προστέθηκε καὶ τουρκικὴ («καραμανλίδικη») μετάφραση. β) *Kratkoe opisanie Dvadesjat monastirei obretajuštijasja vo Svjatoi Goru Atonskoi* (=Σύντομη περιγραφὴ δώδεκα μοναστηριῶν στὸ Ἀθωνίτικο Ἅγιο Ὄρος), 1839[4]. Πρόκειται γιὰ

---

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ K. Peičinović βλ. B. Penev, *Istorija*, ὅ.π., σελ. 344 - 370 καὶ *Istorija na Bălgarija*, τόμ. 5, Σόφια 1985, BAN, σελ. 160 - 1 καὶ 409.

2. Ὁ Θεοδόσιος Σιναΐτης δὲν πρέπει ἑπομένως νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν «ἐκπρόσωπο τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας Δράμας - Σερρῶν ἀρχιμανδρίτη Θεοδόσιο» ποὺ ὑπέγραψε ἕνα κείμενο - ἔκκληση τῶν βουλγάρων τῆς Μακεδονίας πρὸς τὸ ρωσικὸ στρατὸ νὰ ἐπέμβει στὴ Μακεδονία στὶς 7 Ἀπριλίου 1878. Οἱ ἐκδότες τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ποὺ περιέχεται στὸν τόμο *Documents and Materials on the History of the Bulgarian people*, BAN, Σόφια 1969, ἀρ. 179, σελ. 215 - 6 καὶ 511, συγχέουν μᾶλλον τὸ γνωστό μας Θεοδόσιο Σιναΐτη μὲ τὸν ἀρχιμανδρίτη Θεοδόσιο ποὺ εἶναι ἐγκαταστημένος στὶς Σέρρες. Γιὰ τὸν τελευταῖο βλ. Manjo Stojanov, *Bălgarska văzroždenska knižina. Analitičen repertour na bălgarskite knigi i periodički izdanija 1806 - 1878*, τόμ. Β', Σόφια 1959, σελ. 434 καὶ 676.

3. Χ.Κ. Παπαστάθη, Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικὰ* 8(1968), σελ. 245 κ.ἑ. γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Κ. Δαρζηλοβίτη καὶ τὶς ἐκδόσεις του.

4. M. Stojanov, *Bălgarska văzroždenska knižina*, ὅ.π., τόμ. Α', Σόφια 1957, σελ. 351.

ένα βοήθημα πού άπευθύνεται στούς έπισκέπτες τών μονών τοῦ 'Αγίου Όρους γραμμένο στήν παλαιοσλαβική, έκτός άπό τό τμῆμα γιά τή μονή Ζωγράφου, πού ἦταν γραμμένο στήν ὁμιλούμενη βουλγαρική. Τό βιβλίο αύτό φαίνεται πώς άποτελοῦσε ένα χρήσιμο βοήθημα, γιατί ξανατυπώθηκε τό 1846 καί τό 1866. Καί τά δύο είναι μεταφράσεις άπό έλληνικά ἔργα[1].

Ὁ Θεοδόσιος τύπωσε έπίσης στό τυπογραφείο του δύο άκόμη ἔργα: *Služenie evreisko, i vse slotvorenie inhio* (= Ἡ λειτουργία τῶν έβραίων καί ὅλες οἱ κακοδοξίες τους), 1839. Πρόκειται γιά τό ἔργο τοῦ μοναχοῦ Νεόφυτου, πρώην έβραίου ραβίνου, γραμμένο στή μολδαβική. Μιά έλληνική μετάφραση εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει τό 1837. Τή βουλγαρική μετάφραση ἔκαναν ὁ Georgi Samurkaš, πρώην ἔμπορος στό Βουκουρέστι καί γνώστης τῆς έλληνικῆς καί βλαχικῆς, καί ὁ Natanail Stojanović, μετέπειτα μητροπολίτης Ἀχρίδας. Τέλος ὁ Θεοδόσιος τύπωσε καί προλόγισε τό 1841 τό βιβλίο τοῦ Kiril Peičinović *Kniga glagolemaja utešenie grešnim privedena na prostii jazik'* (= Βιβλίο παραμυθίας τῶν ἁμαρτωλῶν γραμμένο σέ ἁπλή γλώσσα), πού εἶχε έκδοθεῖ γιά πρώτη φορά τό 1831[2]. Ὁ πρόλογος τοῦ έκδότη σ' αὐτό τό ἔργο εἶναι έξαιρετικά διαφωτιστικός, γιατί μᾶς κάνει γνωστές τίς ἀπόψεις του γιά καίρια ζητήματα τῆς έποχῆς του. Σ' αὐτόν λοιπόν ὁ Θεοδόσιος ὑποστηρίζει ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὅτι ἡ ψυχή τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ μοιάζει μέ ἕνα κλειδωμένο θησαυροφυλάκιο πού ἀνοίγει μέ κλειδί ἀπό σίδερο καί ἀτσάλι καί ὄχι μέ κλειδί ἀπό χρυσό ἤ ἤ ἀσήμι, ὑπονοώντας μ' αὐτές τίς παρομοιώσεις ἀντίστοιχα τήν καθομιλουμένη βουλγαρική ἀπό τή μιά καί τήν παλαιοσλαβική καί τή ρωσική γλώσσα ἀπό τήν ἄλλη[3].

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω δέν γνωρίζουμε ἄλλα στοιχεῖα γιά τή γενικότερη πολιτιστική καί έθνική δραστηριότητα τοῦ Θεοδόσιου. Μιά μόνο φορά συναντᾶμε τό ὄνομά του, Ἀρχιμανδρίτης Θεοδόσιος Σιναΐτης Θεσσαλονικεύς, στόν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ βιβλίου *Ὀρθόδοξος Διδασκαλία ἤτοι Χριστιανική Θεολογία. Συγγραφεῖσα πρός κατήχησιν παρά μητροπολ. Μόσχας Πλάτωνος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, Κ. Ροδέ, 1835. Συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στούς συνδρομητές τῆς Φιλιππούπολης[4].

---

1. M. Stojanov, *Stari gräcki knigi v Bălgarija*, έκδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης «Kiril i Metodij», Σόφια 1978, σελ. 440.

2. B. Penev, *Istorija*, ὅ.π., σελ. 251. M. Stojanov, *Balgarska vazroždenska knižina*, ὅ.π., σελ. 283 πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Stari gräcki knigi*, ὅ.π., σελ. 440, ἀρ. 19 ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶναι μετάφραση ἀπό τά ἑλληνικά τοῦ Θεοδόσιου. Ἀναλυτικά γιά ὅλα τά ἔργα βλ. Iv. Snegarov, Părvata bălgarska počatnica, ὅ.π., σελ. 40 κ.έ.

3. Penev, *Istorija*, ὅ.π., σελ. 888.

4. M. Stojanov, *Stări Gracki knigi*, ὅ.π., σελ. 147.

Στὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου *Kniga za naučenie trih jazikov* ἀνατυπώνεται ὁλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ καὶ βουλγαρικὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, χωρὶς νὰ δηλώνεται πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ Δανιήλ. Ἐξάλλου τὸ ἔργο δὲν ἔχει πρόλογο —τουλάχιστον στὴ φωτοτυπία ποὺ διαθέτει ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σόφιας, γιατὶ τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἀντίτυπο, σύμφωνα μὲ τὸν M. Drinov, βρίσκεται στὸ Λένινγκραντ— στὸν ὁποῖο ἐνδεχομένως ὁ συγγραφέας θὰ παρέθετε στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ κειμένου του κ.τ.ὁ.

Οἱ φράσεις καὶ στὶς τρεῖς γλῶσσες χωρίζονται στοὺς ἴδιους σύντομους στίχους, ὅπως καὶ στὸ Λεξικὸ τοῦ Δανιήλ. Κάθε σελίδα εἶναι χωρισμένη σὲ τρεῖς κάθετες στῆλες. Ἡ σειρὰ ὅμως μὲ τὴν ὁποία παρατίθενται τὰ τρία κείμενα εἶναι διαφορετική. Στὴν πρώτη ἀπὸ ἀριστερὰ κάθετη στήλη τυπώνεται τὸ βουλγαρικὸ ἀντὶ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Ἀκολουθοῦν τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ τουρκικό. Ἡ σημαντικότερη ἴσως διαφορὰ ποὺ παρατηροῦμε σὲ σχέση μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ εἶναι ὅτι ὁ Θεοδόσιος χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικὰ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο ὄχι μόνο γιὰ τὸ βουλγαρικὸ ἀλλὰ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ τουρκικὸ κείμενο.

Στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ 1802, ὁπότε κυκλοφόρησε τὸ Τετράγλωσσο Λεξικὸ μὲ τὸ βουλγαρικὸ κείμενο, ὡς τὸ 1841, ὁπότε τὸ ἴδιο κείμενο κυκλοφόρησε σὲ νέα μορφὴ ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο, τέσσερα παρόμοια ἔργα (ἑλληνοβουλγαρικὰ λεξικά, μέθοδοι, γραμματικὲς) φαίνεται νὰ κυκλοφοροῦν, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ποὺ μᾶς δίνει ὁ M. Stojanov —δὲν συμπεριλαμβάνουμε ἐδῶ τὶς *Χρηστοήθειες* καὶ τὰ χειρόγραφα ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου[1]. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τοὺς *Ἑλληνοβουλγαρικοὺς διαλόγους* τοῦ Hristaki Pavlović ποὺ τυπώθηκαν στὸ Βελιγράδι τὸ 1835 καὶ προορίζονται «γι' αὐτοὺς ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ μάθουν ἑλληνικά», γιὰ τὸ *Λεξικὸ* τοῦ Νεόφυτου Ρίλσκι ποὺ τυπώθηκε τὴν ἴδια χρονιὰ καὶ γιὰ δύο ἑλληνικὲς γραμματικές. Ἀπὸ αὐτὰ συγγενέστερο πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ πρῶτο. Διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὸ *Kniga za naučenie*, γιατὶ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ποὺ ἐπέλεξε ὁ Pavlović εἶναι ἡ καθαρεύουσα καὶ ἐπιπλέον τὰ θέματα ποὺ συμπεριέλαβε (γεωγραφία, θεολογία ἀνάμεσα σὲ ἄλλα) δείχνουν ὅτι ἀπευθύνεται σὲ μορφωμένους βουλγάρους. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ ἐπισημάνουμε ἀρχικὰ τὴν ἀπουσία αὐτὴ τὴν περίοδο (1802 - 41) κάποιας ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθόδου προορισμένης γιὰ βούλγαρους ἀναγνῶστες μὲ χαμηλότερο μορφωτικὸ ἐπίπεδο, ἡ ὁποία ταυτόχρονα θὰ κάλυπτε ἱκανοποιητικὰ τὶς πολλαπλές τους ἀνάγκες στὴν καθημερινή τους ἐπαφὴ μὲ ἑλληνόφωνους πληθυσμούς, ὅπως στὴν περί-

---

1. Manjo Stojanov, Gräcko-Bălgarski rečnici i učebnici, *Studia Balcanica* 2(Σόφια 1970), κυρίως σελ. 210 - 25.

πτωση τῶν «ἀλλογλώσσων νέων», τοῦ ἀναγνωστικοῦ δηλαδὴ κοινοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη. Ἂν ὑποθέσουμε λοιπὸν πὼς τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες —τουλάχιστον σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ μέθοδο, γιατὶ τουρκικὴ μετάφραση δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτό—, ἀντίθετα δὲν ἦταν δυνατὸ μὲ κανένα τρόπο νὰ καλύψει τὶς ἰδεολογικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ Θεοδόσιου : Οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ βουλγαρικὴ γλώσσα καὶ τὸ βουλγαρικὸ λαό, ὅπως ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ γενικότερα τὴ δραστηριότητά του, δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ἀνατύπωση ἑνὸς ἔργου στὸ ὁποῖο ἡ ἑλληνικὴ ἔχει τὴν προτεραιότητα καὶ ἡ βουλγαρικὴ γράφεται μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες.

Ἡ σημασία τοῦ ἰδεολογικοῦ μηνύματος ποὺ μεταδίδει ἡ χρήση ἑνὸς συγκεκριμένου ἀλφαβήτου ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Ἰδιαίτερα στὰ Βαλκάνια, ὅπου ἡ ἀνάμειξη καὶ ἡ συνύπαρξη διαφορετικῶν ἐθνικῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὰ πλαίσια πολυεθνικῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν (βυζαντινὴ καὶ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία) ἦταν κύριο δημογραφικὸ φαινόμενο, ἡ χρησιμοποίηση διαφορετικῶν ἀλφαβήτων γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς γλῶσσες πῆρε τέτοιες διαστάσεις ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ μιὰ «βαλκανικὴ Βαβέλ»[1]. Παρόμοια παραδείγματα ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν κειμένων γραμμένων μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο δὲν λείπουν τὴν περίοδο ποὺ ὁ Θεοδόσιος τυπώνει τὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ[2]. Μὲ τὴν πρόταξη τοῦ βουλγαρικοῦ κειμένου στὶς στῆλες τῆς σελίδας ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴ συνειδητὴ καὶ σκόπιμη χρήση τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου καὶ στὶς τρεῖς γλῶσσες, ἀντὶ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ποὺ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Δανιήλ, μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε ἀρκετὰ καθαρὰ τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ μεταδώσει στοὺς ἀναγνῶστες του : Ὁ Θεοδόσιος ἔχει συλλάβει καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκφράσει ἕνα αἴτημα τῆς ἐποχῆς του, δηλαδὴ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὸ γραπτὸ καὶ τὸν προφορικὸ λόγο. Θὰ ἐργαστεῖ λοιπὸν γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σκοπό.

Βέβαια ὁ Θεοδόσιος δὲν εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ προσπαθεῖ μὲ τὸ ἔργο του νὰ διαδώσει μιὰ παρόμοια ἰδέα. Ἤδη ἀπὸ τὸ 18ο αἰώνα ὁ Παΐσιος Χιλανδαρίου (1722 - 98) γράφοντας τὴ *Σλαβοβουλγαρικὴ ἱστορία* του (*Istorija Slavja-*

---

1. E. Zakhos-Papazahariou, Babel Balkanique. Histoire politique des alphabets utilisés dans les Balkans, *Cahiers du monde Russe et Sovietique* 13₂(1972), σελ. 145 - 79 καὶ Μ. Γαρίδης, ὁ μητροπολίτης Παΐσιος, *ὅ.π.*, σελ. 196 κ.ἑ.

2. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου σὲ ἑλληνόγλωσσα κείμενα βλ. M. Stojanov, Gräcko-Bălgarski rečnici, *ὅ.π.*, σελ. 228 καὶ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ξενόγλωσσα κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφή, *ὁ Ἐρανιστὴς* Γ' (Ἀθήνα 1972), τεῦχ. 57, σελ. 86 - 90. Γιὰ τουρκικὰ κείμενα γραμμένα μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο βλ. πιὸ κάτω.

nobolgarskaja, 1762) ἐπισήμανε στοὺς ὁμοεθνεῖς του τὴν ἀνάγκη νὰ μιλοῦν ἀποκλειστικὰ τὴ βουλγαρικὴ γλώσσα[1]. Τὸ ἔργο αὐτὸ κυκλοφοροῦσε σὲ χειρόγραφη μορφὴ ὣς τὸ 1844, ὁπότε χρονολογεῖται ἡ πρώτη πλήρης ἔκδοση[2], ἔτος ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ χρονιὰ ποὺ ὁ Θεοδόσιος τύπωσε τὸ ἔργο ποὺ μελετᾶμε.

Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναλύσαμε ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ *Kniga za naučenie* θέτει συνεπῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται. Πρέπει ἀρχικὰ νὰ θεωρήσουμε ὡς χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη τόσο τὴν ἐπιλογὴ τῶν δύο γλωσσῶν, τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς βουλγαρικῆς, ἀπὸ τὶς τέσσερις ποὺ συμπεριέλαβε ὁ Δανιὴλ καθὼς καὶ τὴν προσθήκη τῆς τουρκικῆς. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀπουσία τοῦ βλαχικοῦ καὶ τοῦ ἀλβανικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου σημαίνει ταυτόχρονα πὼς ὁ ἴδιος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ βλαχόφωνο καὶ ἀλβανόφωνο ἐγγράμματο πληθυσμό. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε πὼς ὁ Θεοδόσιος σκόπευε νὰ κυκλοφορήσει τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀποκλειστικὰ ἀνάμεσα σὲ πληθυσμοὺς ποὺ μιλοῦσαν κάποια ἢ κάποιες ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς γλῶσσες. Ἰδιαίτερα μάλιστα τὸ τουρκικὸ κείμενο εἶναι φανερὸ ὅτι προοριζόταν γιὰ τουρκόφωνο χριστιανικὸ πληθυσμό, μιὰ καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία προβάλλεται μέσα σ' αὐτό, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνάλυση περιεχομένου ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὡς βασικὸς ρυθμιστικὸς παράγοντας τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ τοῦ τρόπου σκέψης γενικότερα. Ὁ χῶρος λοιπὸν στὸν ὁποῖο φέρεται μὲ βάση τὰ γνωστὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, νὰ ἔζησε ὁ Θεοδόσιος καθὼς καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῶν τριῶν συγκεκριμένων γλωσσῶν ποὺ συμπεριέλαβε στὸ ἔργο του μᾶς παραπέμπουν στὸ κεντρικὸ κυρίως τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς μεθόδου *Kniga za naučenie* εἶναι ἐξίσου σημαντικὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ ἰδιαίτερα τὶς πρακτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀνάγκες του, τὶς ὁποῖες αὐτὸ τὸ βιβλίο μποροῦσε νὰ καλύψει. Μιὰ

---

1. Γιὰ τὸν Παΐσιο Χιλανδαρίου βλ. *Istorija na Bălgarija*, τόμ. 5, ὅ.π., σελ. 127-149 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Hristaki Pavlović μὲ τὸν τίτλο *Carstvenik ili Istorija Bolgarskaja* (= Βιβλίο τῶν βασιλέων ἢ Βουλγαρικὴ ἱστορία), Βούδα 1844. Στὸ μεταξὺ μιὰ σύντομη περίληψη τοῦ ἴδιου κειμένου εἶχε ἐνσωματώσει ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του *Razgovornik Greko-Bolgarskii*, Βελιγράδι 1835. Γιὰ τὴν κυκλοφορία τῆς *Ἱστορίας* ὣς τότε βλ. James F. Clarke, Father Paisii and Bulgarian History, *Teachers of History. Essays in honor of Lawrence Bradford Packard*, ἐκδ. H. Stuart Hughes, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1954, σελ. 264 κ.ἑ. Σύμφωνα μὲ τὸν Str. Dimitrov, Formation de la nation bourgeoise bulgare, *Études Balkaniques*, 17_2(1981), σελ. 59, ὡς σήμερα ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἑβδομήντα χειρόγραφα τῆς *Ἱστορίας*.

συνοπτική ἐξέταση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν βουλγαρικῶν καθὼς καὶ τῶν τουρκόφωνων χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Βαλκανικῆς τὴν περίοδο αὐτὴ μᾶς δείχνει ἀρκετὰ καθαρὰ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐργάστηκε ὁ Θεοδόσιος καθὼς καὶ τὰ συγκεκριμένα αἰτήματα στὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἐπιχείρησε νὰ ἀπαντήσει.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὴ δεύτερη περίπου δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα οἱ βούλγαροι, ἀρχικὰ ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦσαν στὶς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ποὺ ζοῦσαν στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο, ἄρχισαν νὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἰδέες τῆς Δύσης εἴτε συμμετέχοντας ἄμεσα στὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ποὺ ἀκολουθοῦν ἀνοδικοὺς ρυθμοὺς αὐτὴ τὴν ἐποχή, εἴτε ἔμμεσα μὲ τὴ φοίτησή τους σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα ποὺ ἱδρύθηκαν τὴν ἴδια περίοδο στὴ σημερινὴ Βουλγαρία —τὸ πρῶτο στὸ Šistov χρονολογεῖται τὸ 1815. Ὅπως εἶναι γνωστό, μιὰ καθοριστικὴ στιγμὴ στὴν πορεία πρὸς τὴ διαμόρφωση ἐθνικῆς βουλγαρικῆς συνείδησης μὲ μεγάλο μάλιστα ἀντίκτυπο, στάθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ ρώσου γιατροῦ καὶ λόγιου Iurii Ivanović Venelin (1802 - 39), *Οἱ παλαιοὶ καὶ οἱ σύγχρονοι βούλγαροι στὶς πολιτικές, ἐθνικές, ἱστορικὲς καὶ θρησκευτικές τους σχέσεις μὲ τοὺς ρώσους*, ποὺ τυπώθηκε στὰ ρώσικα στὴ Μόσχα τὸ 1829[1]. Ἡ ἔκδοσή του ἀποκτάει πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἀξία: Πολιτικὴ γιατὶ κυκλοφορεῖ στὴ συγκυρία ποὺ δημιούργησε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος (1828 - 9) καὶ ἰδεολογικὴ γιατὶ συμπλέει μὲ τὴν τάση τοῦ ρωμαντισμοῦ, ποὺ εἶναι κυρίαρχη τότε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Πρόκειται γιὰ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἔτσι μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ βιβλίο δὲν γνώρισαν μόνο οἱ ξένοι τοὺς βούλγαρους, ἀνακάλυψαν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ βούλγαροι τὴν ἐθνική τους ἰδιαιτερότητα καὶ τὸ μεσαιωνικὸ παρελθόν τους.

Τὴν ἴδια περίοδο ἐμφανίζονται βιβλία μὲ παρόμοιο περιεχόμενο καθὼς καὶ βουλγαρικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς μεταφράσεις ἀπὸ ἀντίστοιχα ἑλληνικά. Θὰ περιοριστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸ πιὸ γνωστὸ καὶ διαδεδομένο ἐγχειρίδιο, τὸ *Bukvar za različni poučenija* ἢ *Riben bukvar* (= Ἀλφαβητάριο μὲ ποικίλες γνώσεις ἢ Ἀλφαβητάριο μὲ τὸ ψάρι), τυπωμένο τὸ 1824[2], ἐκφράζει μιὰ σαφὴ προτίμηση τόσο πρὸς τὸ πρακτικὸ περιεχόμενο τῶν προσφερόμενων γνώσεων ὅσο καὶ πρὸς τὴ διδασκαλία τῆς νέας βουλγαρικῆς γλώσσας, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα ἐγχειρίδια γιὰ παιδιὰ γραμ-

---

1. Γιὰ τὸν Iv. Venelin καὶ τὸ ἔργο του βλ. Penev, *Istorija*, δ.π., σελ. 583 - 640. Πρόσφατα στὸ 5ο ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο ποὺ ὀργάνωσε τὸ Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου (Θεσσαλονίκη - Γιάννινα 27 - 31/3/88) ἡ Nadja Danova ἀνακοίνωσε τὴν ὕπαρξη μιᾶς χειρόγραφης ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου αὐτοῦ (1839).

2. Τὸ κείμενο ἀνατυπώθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Narodna Prosveta, Σόφια 1974.

μένα στὴν παλαιοσλαβικὴ (π.χ. τοῦ Marko Teodorović, *Bukvar s mnogimi poleznimi i potrebnimi nastavlenijami* (= 'Αλφαβητάριο μὲ πολλὲς ὠφέλιμες καὶ ἀπαραίτητες συμβουλές), Βιέννη 1792. Στὸ μεταξὺ τὸ 1835 χτίζεται τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σχολεῖο στὸ Gabrovo ἀπὸ τὸν Vasil Aprilov[1] καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ τυπώνονται δεκατέσσερα σχολικὰ ἐγχειρίδια. Ἡ ἴδια ἔντονη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα συνεχίζεται ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ κορυφώνεται στὴ δεκαετία τοῦ 1840[2].

Ἡ πολιτιστικὴ αὐτὴ ἀφύπνιση καὶ ἡ προσπάθεια τῶν βουλγάρων γιὰ ἐθνικὴ αὐτογνωσία, βρίσκει πιὸ συγκεκριμένα τὴν ἔκφρασή της μέσα ἀπὸ τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς καὶ τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διεκδίκηση παρόμοιων αἰτημάτων ἦταν ἀναπόσπαστα δεμένη μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου ἐπικοινωνίας τῶν βουλγάρων. Αὐτόματα ὅμως ἡ ἀναγνώριση τῆς βουλγαρικῆς ὡς ἐπίσημου γλωσσικοῦ κώδικα ἔθετε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἑλληνικὴ πολιτισμικὴ κυριαρχία, κοσμικὴ καὶ ἐκκλησιαστική[3]. Παρόλο ποὺ εἶναι δύσκολο σ' ἕνα πρῶτο στάδιο νὰ ἀποδεσμευτοῦν ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, οἱ βούλγαροι διανοούμενοι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν δύο αὐτῶν στόχων.

Στὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν 1830 καὶ 1840 πυκνώνουν οἱ προτροπὲς γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς βουλγαρικῆς. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ὁ Hristaki Pavlović, στὸν πρόλογο τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθόδου ποὺ ἀναφέραμε, προτρέπει τοὺς βούλγαρους νὰ μάθουν ἑλληνικά, γιατὶ εἶναι χρήσιμη γλώσσα, ἀλλὰ «νὰ μὴν ὑποτιμήσουν τὸ λαό τους τὸ βουλγαρικὸ» καὶ «νὰ μὴν περ-

---

1. Γνωστὸς ἑλληνιστὴς ὁ V. Aprilov, ἔμπορος στὴν 'Οδησσό, ἀφότου ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν I. Venelin, στὸν ὁποῖο μάλιστα ἀφιέρωσε καὶ ὠδὴ μετὰ τὸ θάνατό του, συνειδητοποίησε τὴν ἀνάγκη προώθησης τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ ἐργάστηκε συστηματικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα του βλ. B. Penev, *Istorija*, ὅ.π., σελ. 641 - 678 καὶ M. Stojanov, *Bălgarska văzroždenska knižina*, ὅ.π., τόμ. Α', σελ. 288.

2. Meininger Thomas Albert, *The formation of a nationalist Bulgarian intelligentsia 1835 - 1878*, Ph. D., University of Wisconsin, 1974, σελ. 107. Ἀπὸ τὸ 1806, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ βιβλίο, ὡς τὸ 1826 εἶχαν δημοσιευτεῖ 16 ἔργα στὰ βουλγαρικά, τὸ 1835 ἔφτασαν τὰ 25 καὶ τὸ 1842 τὰ 77, βλ. Nicolai Todorov - Virginia Paskaleva, Le développement social, économique et culturel de la ville bulgare du XVe au XIXe siècle, *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et Adriatiques aux XVIIIe - XVIIIe siècles*, Βουκουρέστι 1975, σελ. 125.

3. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Stavro Skendi, Language as a factor of National Identity in the Balkans of the nineteenth century, *Proceedings of the American Philosophical Society* 119₂(1975), σελ. 186 - 9 καὶ E. Niederhauser, *The rise of nationality in Eastern Europe*, ὅ.π., σελ. 45 - 53 ὅπου τὸ σχετικὸ κεφάλαιο.

νιῶνται γιὰ ἕλληνες, ὅπως κάνουν πολλοὶ ἀνόητοι» (1835)[1]. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ ἴδιος λίγα χρόνια ἀργότερα ἐξέδωσε τὴ *Σλαβοβουλγαρικὴ ἱστορία* τοῦ Παΐσιου Χιλανδαρίου (1844), στὴν ὁποία προβάλλεται τὸ αἴτημα γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας[2]. Μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ βούλγαρος γιατρὸς καὶ λόγιος P. Protić (1822 - 81) στὸ ποίημά του *Γραικομανία*, ποὺ τυπώθηκε στὴν 'Αθήνα τὸ 1844, εἰρωνεύεται ἀκριβῶς τὴ μανία τῶν βουλγάρων νὰ μιμοῦνται τοὺς ἕλληνες[3].

Τὴ θέση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν, σὲ μιὰ ἐποχὴ δηλαδὴ ἀνερχόμενου ἐθνικισμοῦ, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε μὲ μεγαλύτερη πληρότητα μέσα ἀπὸ μιὰ διεισδυτικὴ παρατήρηση ποὺ κάνει σὲ μιὰ ἐπιστολή του ὁ Δημήτριος Μιλαντίνωφ, γνωστὸς κι αὐτὸς καὶ ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τους γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν βουλγάρων. 'Αντιγράφουμε τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐπιστολὴ ποὺ γράφτηκε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1852, γιατὶ δείχνει μὲ παραστατικότητα τὸ γενικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα συσχετίζονται μὲ ἐθνικὰ αἰτήματα καὶ πρακτικὲς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὰ Βαλκάνια. Γράφει λοιπὸν ὁ Μιλαντίνωφ «Ὁ χείμαρρος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης θέλει γείνῃ εἰς τὰ ἐνταῦθα ἀκάθεκτος ἐὰν δὲν ληφθῶσιν ἰσχυρὰ μέτρα. Πολλοὶ σλαβοβούλγαροι ἐσπούδασαν καὶ σπουδάζουσιν εἰς 'Αθήνας καὶ τοῦ καιροῦ προϊόντος, μετὰ τῆς γλώσσης συμμορφώνονται καὶ τὰ ἤθη, καὶ ἑπομένως ἡ ἐθνικότης συγχωνεύεται μὲ τὰ αἰσθήματα»[4]. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμηση τοῦ Μιλαντίνωφ ἀπηχεῖ δύο ἀντιτιθέμενες πραγματικότητες: 'Απὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα διατηρεῖ ἀκόμα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα μιὰ κυρίαρχη θέση ὄχι μόνο στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ ὡς γλώσσα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτισμικὴ ἀνέλιξη τῶν βουλγάρων, γι' αὐτὸ πολλοὶ σπουδάζουν στὸ πανεπιστήμιο τῆς 'Αθήνας[5]. 'Απὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριὰ οἱ βούλγαροι διανοούμενοι, καθὼς ἔχουν συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι γενικὰ ἕνα

---

1. M. Stojanov, Gräcki-Bàlgarski ročnici, *ὅ.π.*, σελ. 223.

2. Βλ. πιὸ πάνω σελ. 123, σημ. 2.

3. Βλ. Δ.Α. Πετρόπουλος, *Πνευματικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα*, 'Εταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν, 'Αθῆναι 1954, σελ. 13 - 14. Σύντομο βιογραφικὸ τοῦ P. Protić βλ. Nadja Danova, Les étudiants bulgares à l'Université d'Athènes, *Πρακτικὰ Διεθνοῦς συμποσίου Πανεπιστήμιο: 'Ιδεολογία καὶ Παιδεία 'Ιστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές, 'Αθήνα 21 - 26 Σεπτεμβρίου 1987* (ὑπὸ ἐκτύπωση).

4. *Bratja Miladinovi - Prepiska*, ἐκδ. καὶ σχολιασμὸς N. Traikov, BAN, Σόφια 1964, σελ. 18. 'Αντωνίου-Αἰμιλίου Ταχιάου, *'Η ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἐμφάνισις βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1974, 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σελ. 31, σημ. 2.

5. Γιὰ τοὺς βούλγαρους φοιτητὲς στὸ πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν, βλ. N. Danova, Les étudiants bulgares, *ὅ.π.*

στοιχεῖο ἄμεσα συνυφασμένο μὲ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, δὲν ἀρκοῦνται νὰ τονίσουν ἁπλῶς τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς βουλγαρικῆς. Ἐπισημαίνουν κυρίως τὸν κίνδυνο τῆς ἰδεολογικῆς καὶ ἐθνικῆς ἐνσωμάτωσης ἢ ἀφομοίωσης ποὺ ἐγκυμονεῖ ἡ χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς βουλγάρους.

Μποροῦμε τελικὰ νὰ ἰσχυριστοῦμε πὼς γιὰ τὸν Δ. Μιλαντίνωφ, ἡ γλώσσα δὲν νοεῖται ἁπλὰ ὡς ἕνας κώδικας ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ κάτι περισσότερο, ὡς φορέας «ἠθῶν». Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, εἶναι ἑπόμενο «μετὰ τῆς γλώσσης νὰ συμμορφώνονται καὶ τὰ ἤθη». Ἡ γλώσσα στοιχεῖο ἐθνικῆς συνείδησης (ἐθνικότης) βρίσκεται λοιπὸν σὲ ἄμεση συνάρτηση καὶ μὲ τὰ «ἤθη» —μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ νοοῦνται οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ πρακτικὲς συμπεριφορὲς ἑνὸς ἀτόμου[1]— καὶ ταυτόχρονα μὲ τὰ «αἰσθήματα», τὶς ψυχικὲς δηλαδὴ διαθέσεις καὶ παρορμήσεις του. Ἔχουμε μπροστά μας μιὰ κλασικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐθνικὴ γλώσσα, τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, καὶ τὴ στενὴ σχέση ποὺ τὶς συνδέει. Ἀγκαλιάζουν καὶ οἱ δύο τὰ ἐξωτερικά, κοινωνικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητας ἑνὸς ἀτόμου καὶ ταυτόχρονα ὁλόκληρο τὸν ψυχικό του κόσμο.

Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς βούλγαρους διανοούμενους τὸ 19ο αἰώνα καὶ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς συμπορεύεται, ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὶς προσπάθειες ἀποδέσμευσής τους ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κηδεμονία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Σχετικὲς διενέξεις ἐκδηλώνονται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1838, ὅταν πέθανε ὁ μητροπολίτης Τιρνόβου Ἱλαρίων καὶ τὴ θέση διεκδίκησε μάταια ὁ βούλγαρος Νεόφυτος Μπόζβελι. Τὰ ἐπεισόδια ποὺ ἀκολούθησαν εἶναι γνωστά: Τὸ Πατριαρχεῖο ἀντέδρασε διορίζοντας ἀρχικὰ μητροπολίτη Τιρνόβου τὸν Πανάρετο, ποὺ σὲ σύντομο διάστημα ἀπομακρύνθηκε μετὰ ἀπὸ ἀπαίτηση τῶν βουλγάρων, καὶ στὴ συνέχεια τὸν Νεόφυτο, ἕλληνες καὶ οἱ δύο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Ν. Μπόζβελι ποὺ πρωτοστατοῦσε στὴν κίνηση κατὰ τοῦ Πατριαρχείου τέθηκε σὲ περιορισμὸ στὴ μονὴ Χιλανδαρίου (1841). Τὸ παράδειγμα ὅμως τῶν βουλγάρων τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας Τιρνόβου ἀκολούθησαν κι ἄλλες περιφέρειες. Στὶς δύο ἑπόμενες δεκαετίες ὁ ἀγώνας ὀξύνθηκε καὶ μέσα σὲ εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς βουλγάρους πολιτικὲς συγκυρίες στὰ Βαλκάνια (κρητικὴ ἐπανάσταση 1866 - 9 κ.λπ.) ἱδρύθηκε ἡ βουλγαρικὴ Ἐξαρχία (1870)[2].

---

1. Καὶ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τοῦ ἔργου τοῦ Δανιὴλ συναντᾶμε τὴν ἴδια ἀντίληψη: «...Κι ἑτοιμαστῆτε ὅλοι σας, Ῥωμαῖοι νὰ γενῆτε. Βαρβαρικὴν ἀφήνοντες γλῶσσαν, φωνὴν καὶ ἤθη...».

2. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ τὴν ἱστοριογραφία του βλ. Zina Markova, *Bălgarsko-to cărkovno-nacionalno dviženie do Krimskata voina*, BAN, Σόφια 1976. Τῆς ἴδιας, Le Patriarcat de Constantinople et la vie culturelle bulgare au XVIIIe siècle et durant les premières décennies du XIXe siècle, *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα*, Α'

Ἀλλὰ ἡ διαμάχη αὐτή, ποὺ παρουσιάστηκε ἀποκλειστικὰ ὡς ἐκκλησιαστική, στὴν πραγματικότητα ἦταν ἀπόρροια κάποιων ἐθνικῶν ὁραμάτων μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας βουλγάρων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία ποὺ ἐπιδίωκαν δὲν ἦταν παρὰ ἕνα πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς αὐθυπαρξίας τους. Στὴν οὐσία ἡ ἀντίθεση στὴν ἑλληνική, κοσμική-πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ κηδεμονία πῆρε ὀξύτερη μορφὴ καὶ συσπείρωσε μιὰ εὐρύτερη ὁμάδα βουλγάρων λογίων, γιατὶ προσέκρουσε σὲ μιὰ ὀργανωμένη δύναμη, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ὅτι ἡ βουλγαρικὴ ὑπόθεση ἦταν ἕνα καθαρὰ ἐθνικὸ πρόβλημα, δὲν ἀποδεικνύεται μόνο ἀπὸ τὴ γενικότερη ἱστορικὴ συγκυρία τοῦ βαλκανικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ χώρου τὸ 19ο αἰώνα καὶ τὰ συγκεκριμένα αἰτήματα τῶν βουλγάρων (καλλιέργεια καὶ ἀποκλειστικὴ χρήση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας, ἀναγνώριση ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας σὲ ἐθνικὴ βάση, ὁριοθέτηση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου κ.λπ.). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὡς πολιτικό, δηλαδὴ ἐθνικό, πρόβλημα τὸ εἶχαν συλλάβει καὶ οἱ ἴδιοι οἱ βούλγαροι πρωτεργάτες[1].

Ἡ παραπάνω ἐξέταση τοῦ ἔργου καὶ τῆς δραστηριότητας γενικὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοδόσιου καθὼς καὶ τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο ἔδρασε φωτίζει ἱκανοποιητικὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ στόχο τοῦ βιβλίου του *Kniga za naučenie*. Ὁ Θεοδόσιος ἐφοδιάζει λοιπὸν τὸ βουλγαρικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ μὲ δύο βιβλία ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ τυπωμένα στὸ τυπογραφεῖο ποὺ αὐτὸς ἵδρυσε. Μ' αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ αἴτημα γιὰ μεγαλύτερη κατανόηση τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστης ἀπὸ ἁπλοὺς ἀνθρώπους, γεγονὸς ποὺ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει μακροπρόθεσμα στὴ διεκδίκηση γιὰ τὴν τέλεση τῆς λατρείας στὴ βουλγαρικὴ γλώσσα καὶ τελικὰ στὴν ἀνεξάρτητη βουλγαρικὴ Ἐκκλησία. Αὐτὸ τὸ ἐθνικὸ αἴτημα ἦταν φυσικὸ νὰ τὸ συλλάβει καὶ νὰ τὸ ἐκφράσει εὐκολότερα ὁ Θεοδόσιος ὡς ἐκκλησιαστικὸς παράγοντας καὶ ὡς βούλγαρος. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς πὼς σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ποὺ μεταφράζει, ἐνσωματώνει καὶ ἕνα βουλγαρικὸ ἀναγνωσματάριο μὲ σκοπὸ νὰ συμβάλει στὴν ἐκμάθηση καὶ στὴ διάδοση τῆς γραπτῆς βουλγαρικῆς γλώσσας.

Μὲ τὸ βιβλίο του *Kniga za naučenie* ὡστόσο ὁ Θεοδόσιος ἐπιχειρεῖ νὰ καλύψει διαφορετικοῦ τύπου ἀνάγκες. Ἔχει ἤδη ὑποστηριχτεῖ ἀπὸ τὸν

ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο 22 - 25/9/1978, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 227 - 37. Μ. Λάσκαρι, *Τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα 1800 - 1878*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1978, 1978, σελ. 257 κ.ἑ.

1. Μ. Γεδεών, *Ἔγγραφα πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852 - 1873)*, Κωνσταντινούπολις 1908, σελ. 11. Συχνὰ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία τὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται μονοδιάστατα σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐκκλησιαστικὸ ἀποκλειστικὰ ζήτημα.

I. Ivanov καὶ τὸν Iv. Snegarov ὅτι σκοπὸς τοῦ Θεοδόσιου ἦταν νὰ προμηθεύσει τοὺς βουλγάρους ἐμπόρους καὶ τεχνίτες τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων πόλεων μὲ μιὰ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς τουρκικῆς, ὥστε νὰ διευκολύνονται στὶς ἐπαγγελματικές τους σχέσεις. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸν Iv. Snegarov, ὁ Θεοδόσιος ἀνταποκρινόταν στὴν ἀνάγκη αὐτοῦ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ νὰ εἰσχωρήσει γενικότερα στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμικὴ ζωὴ τῶν ἑλλήνων[1]. Πράγματι ἡ ὕπαρξη κι ἄλλων μεθόδων, χειρόγραφων καὶ ἔντυπων, ποὺ κυκλοφοροῦν πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1841 συνηγοροῦν γιὰ τὴν ὕπαρξη παρόμοιων αἰτημάτων αὐτὴ τὴν ἐποχή. Μέσα λοιπὸν σὲ μιὰ τέτοια συγκυρία τὸ *Kniga za naučenie* ἐκδόθηκε γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ ἕνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀνάλογο κοινωνικὰ μὲ ἐκεῖνο τῆς μεθόδου τοῦ Δανιήλ. Ἔτσι στὸ ἐν δυνάμει ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς μεθόδου τοῦ Θεοδόσιου θὰ πρέπει προφανῶς νὰ συμπεριλάβουμε τοὺς βούλγαρους ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ φοιτήσουν σὲ σχολεῖο, ἀλλὰ ποὺ ἤθελαν, ὅπως καὶ οἱ «ἀλλόγλωσσοι νέοι», στοὺς ὁποίους ἀπευθυνόταν ὁ Δανιὴλ μὲ τὸ Τετράγλωσσο Λεξικό, νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες[2], ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια, κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα, παρέμενε ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη ποὺ εἶχε καὶ στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἂν θελήσει κανεὶς νὰ προσδιορίσει σαφέστερα τὴν κοινωνικὴ - οἰκονομικὴ κατάσταση αὐτῆς τῆς ὁμάδας τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδοσίου, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀπαντήσει ἀρχικὰ στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τοὺς πληθυσμοὺς ποὺ συμμετέχουν σὲ τέτοιου εἴδους δραστηριότητες (ἐμπόριο, τέχνες) αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἐπισημάναμε κιόλας, μελετώντας ἀνάλογα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ τοῦ Δανιήλ, τὴν κοινωνικὴ κινητικότητα ποὺ παρατηρεῖται ὡς τάση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Παρόμοια καὶ τὴν περίοδο ποὺ κυκλοφορεῖ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου ἕνας αὐξανόμενος ἀριθμὸς ἀτόμων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀγροτικὰ στρώματα μετοικίζουν σὲ πόλεις. Πράγματι δημογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ἐτῶν 1831 καὶ 1866 δείχνουν μιὰ ὁμοιόμορφη αὔξηση τοῦ βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων[3]. Σ' αὐτὲς τὶς πόλεις δίνεται

---

1. Iordan Ivanov, *Bălgarite v Makedonija*, Σόφια 1917, φωτοαναστατικὴ ἔκδοση, Σόφια 1986, σελ. 232 καὶ Iv. Snegarov, Părvata bălgarska počatnica, ὅ.π., σελ. 48 - 9.

2. *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, ὅ.π., σελ. 38. Ὅπως ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* ἔτσι καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Θεοδόσιου δὲν ἦταν σχολικὰ ἐγχειρίδια, ἀπ' ὅσο μποροῦμε νὰ ξέρουμε. Δὲν ἀναφέρεται π.χ. ἀπὸ τὴν A. Alexieva, La littérature scolaire pendant la renaissance bulgare et la littérature pédagogique grecque de la première moitié du XIXe s. (jusqu' à la guerre de Crimée), *Études Balkaniques* 1972$_3$, σελ. 32 - 49.

3. N. Todorov, Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ οἱ βαλκα-

στοὺς ἐπήλυδες ἡ δυνατότητα νὰ ἐνταχθοῦν στὶς συντεχνίες ἐμπόρων καὶ τεχνιτῶν.

Ἕνα διαφωτιστικὸ παράδειγμα ποὺ ἀποτυπώνει τὴ διαδικασία καὶ τὸ ρυθμὸ ἀνάλογης κοινωνικῆς κινητικότητας ἀνάμεσα σὲ βουλγαρικοὺς πληθυσμοὺς τὴν περίοδο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα μᾶς παρέχουν τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ «Κατάστιχον τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων», μιᾶς δηλαδὴ συντεχνίας ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες τῶν Βαλκανίων αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἐπιχειρήσαμε λοιπὸν μιὰ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀνέλιξη τῶν μελῶν της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα περίπου ὡς τὸ 1840 —περίοδος ποὺ προηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς μεθόδου τοῦ Θεοδόσιου (1811 - 40)— ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ ἔκανε πρόσφατα στὸ ἴδιο κείμενο ὁ Σπ. Ἀσδραχὰς γιὰ τὴν προηγούμενη περίοδο (1770 - 1818)[1]. Παρὰ τὰ κενὰ τῶν σχετικῶν δεδομένων, διαπιστώσαμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς συντεχνίας ποὺ ἀνέρχονται ἐπαγγελματικά, γίνονται δηλαδὴ μαστόροι, καὶ ποὺ δὲν ἔχουν οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς προηγούμενους μαστόρους διατηρεῖται στὰ ἴδια ὑψηλὰ ποσοστὰ στὰ ὁποῖα ἔφτασε τὴν προηγούμενη περίοδο[2]. Αὐτὸ δείχνει πὼς ὁ ταχὺς ρυθμὸς κοινωνικῆς κινητικότητας, ποὺ εἶναι εὐδιάκριτος ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα, παραμένει σταθερὸς στὶς τέσσερις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα[3].

νικὲς ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ περίπτωση τῆς Βουλγαρίας, *Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸ 19ο αἰώνα*, Θεμέλιο, 1980, σελ. 149 - 50. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ Βαλκανικὴ πόλη*, ὅ.π., τόμ. Β', σελ. 434 καὶ Nicolai Todorov - Virginia Paskalova, Le développement économique et culturel de la ville bulgare, *ὅ.π.*, σελ. 109 καὶ 111.

1. Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, Οἱ συντεχνίες στὴν τουρκοκρατία: Οἱ οἰκονομικὲς λειτουργίες, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1983, σελ. 102.

2. M. Apostolidis - Al. Péev, *Archiv des Abadjis à Plovdiv*, μέρος I - II, Édition de la Bibliothéque Nationale à Plovdiv, Σόφια 1931 καὶ μέρος III, Σόφια 1932.

	γιοὶ μαστόρων	%	ἐξωεπαγγελματικῆς προέλευσης	%	Σύνολο
1811 - 1820	33	17,18	159	82,81	192
1821 - 1830	28	25,22	83	74,77	111
1831 - 1840	31	22,79	105	77,20	136
Σύνολο	92	65,19	347	234,78	439

3. Ἡ διαδικασία αὐτὴ μετανάστευσης πρὸς τὶς μεγάλες βουλγαρικὲς πόλεις φαίνεται σὲ μεταγενέστερες διαθέσιμες πηγές, βλ. Ν. Τόντοροφ, *Ἡ Βαλκανικὴ πόλη*, ὅ.π., τόμ. Β', σελ. 502 κ.ἑ. ὅπου συγκεκριμένα παραδείγματα. Τοῦ ἴδιου, Structures sociales dans les Balkans, *ὅ.π.*, κυρίως σελ. 27 κ.ἑ.

Ἂν αὐτὰ τὰ δεδομένα ἀντανακλοῦν πιστὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, τότε μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὶς αἰτίες ποὺ ὤθησαν τὸν Θεοδόσιο νὰ ἐπιλέξει τὸ κείμενο τοῦ Δανιήλ. Τὸ εἶδος τοῦ κειμένου τοῦ Λεξικοῦ —ἁπλὸ μὲ παρατακτικὲς κυρίως προτάσεις, χωρὶς ἀφηρημένα οὐσιαστικὰ καὶ δυσνόητες λέξεις— καθὼς καὶ τὰ μηνύματα ποὺ προβάλλει —κοινωνικὰ πρότυπα, τρόπο σκέψης, συμπεριφορὲς καὶ ἀρετὲς γενικὰ ἀποδεκτές— φαίνεται νὰ εἶναι ἐξίσου οἰκεῖα γιὰ τὸ βουλγαρόφωνο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἦταν καὶ στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» - ἀναγνῶστες τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Ἐνῶ ὅμως οἱ πρακτικὲς ἀνάγκες ποὺ ἔρχεται νὰ καλύψει ἡ μέθοδος τοῦ Θεοδόσιου εἶναι οἱ ἴδιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ ὤθησαν τὸν Δανιὴλ νὰ γράψει τὸ κείμενο αὐτό, ἀντίθετα τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τοῦ Θεοδόσιου δὲν ἔχει πιὰ τὰ ἴδια ἰδεολογικὰ αἰτήματα μὲ ἐκεῖνα ποὺ συνέλαβε καὶ ἐξέφρασε ὁ Δανιήλ.

Ἀναφερθήκαμε κιόλας ἀναλυτικὰ στὴ σημασία ποὺ ἀποχτάει ἡ ἐπιλογὴ ἑνὸς συγκεκριμένου ἀλφαβήτου σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποὺ μεταδίδει στοὺς ἀναγνῶστες του καθὼς καὶ στὴν κίνηση ποὺ στόχευε στὴν καλλιέργεια καὶ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας αὐτὴ τὴν ἐποχή. Ὁ Θεοδόσιος μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου στὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ποὺ δὲν ὀφειλόταν ἀσφαλῶς σὲ πρακτικὲς δυσκολίες, δηλαδὴ στὴν ἔλλειψη τυπογραφικῶν στοιχείων στὸ τυπογραφεῖο του, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε μιὰ συνειδητὴ ἐπιλογή, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀμοιβαία μετάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ βουλγαρικοῦ κειμένου, ἐπιδιώκει ἔμμεσα νὰ δείξει στοὺς ἀναγνῶστες του τὴν προτεραιότητα, ἄρα καὶ τὴν ἀξία, τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας. Ἐνῶ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου παραμένει τὸ ἴδιο, οἱ μορφολογικὲς μεταβολὲς ὡστόσο τὶς ὁποῖες ἐπέφερε ὁ Θεοδόσιος στὸ κείμενο λειτουργοῦν ἀποτελεσματικά, μιὰ καὶ ἡ βουλγαρικὴ γλώσσα ἀποχτάει μιὰ κυρίαρχη θέση σ' ὅλο τὸ ἔργο καὶ τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποὺ μετέδιδε ἡ συγκεκριμένη μορφολογία τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, τείνει νὰ ἐκλείψει. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου διαφοροποιεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς *Διαλόγους* τοῦ Hr. Pavlović, τὴ μόνη, ὅπως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἑλληνοβουλγαρικὴ μέθοδο ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ στὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸ 1841, γιατὶ σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα γράφεται μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ τυπώνεται στὴν πρώτη στήλη ἀριστερὰ τῆς σελίδας, διατηρεῖ μ' ἄλλα λόγια τὴν προτεραιότητά της σὲ σχέση μὲ τὴ βουλγαρική[1].

Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Iv. Snegarov, ἡ μέθοδος τοῦ Θεοδόσιου προοριζόταν γιὰ τὸ βουλγαρικὸ κοινό, τὴν κοινωνικὴ - οἰκονομικὴ θέση τοῦ ὁποίου περιγράψαμε πιὸ πάνω, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς

---

1. Βλ. M. Stojanov, Gräcko-Bălgarski rečnici i učebnici, *ὅ.π.*, σελ. 228.

ἀλλὰ καὶ τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Πράγματι στὸ μέτρο ποὺ ἡ τουρκικὴ ἦταν ἡ γλώσσα τῆς διοίκησης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς συμβίωνε μὲ τοὺς ὑπόλοιπους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα, ἡ τουρκικὴ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ ὅσους στὴν κοινωνικὴ ἢ ἐπαγγελματικὴ ζωή τους ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μαζί τους. Ἡ μέθοδος ὅμως τοῦ Θεοδόσιου δὲν πρέπει νὰ γράφτηκε μὲ σκοπὸ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ μία μόνο ἐθνικὴ ὁμάδα, δηλαδὴ ὡς βουλγαροελληνικὴ καὶ βουλγαροτουρκικὴ μόνο μέθοδος. Ὁ τίτλος ποὺ ἐπέλεξε ὁ ἐκδότης, *«Βιβλίο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τριῶν γλωσσῶν»*, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ χρήση της μποροῦσε νὰ ἦταν πολλαπλή. Μ' ἄλλα λόγια μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ τουρκόφωνους πληθυσμοὺς γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς ἢ τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θὰ φαινόταν πιὸ πειστική, ἂν μπορούσαμε νὰ ἐντοπίσουμε ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ χρειάζονταν τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐποχὴ νὰ μάθουν τὶς δύο αὐτὲς γλῶσσες. Δὲν εἶναι ἐξάλλου ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Θεοδόσιος μεταφράζει καὶ τυπώνει βιβλίο στὰ τούρκικα («καραμανλίδικα»). Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς μετάφρασης στὰ βουλγαρικὰ τῶν Προσευχῶν τοῦ Ὄρθρου (*Načalnoe učenie*) ποὺ τυπώθηκε τὴν ἴδια χρονιὰ μὲ τὴ μέθοδο ποὺ μελετᾶμε ἐδῶ (1841), ὁ Θεοδόσιος συμπεριέλαβε καὶ τουρκικὴ μετάφραση. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ ἴδιος κατέβαλλε συστηματικὲς προσπάθειες νὰ ἐφοδιάσει ὄχι μόνο ἕνα βουλγαρόφωνο ἀλλὰ καὶ ἕνα τουρκόφωνο κοινὸ μὲ βιβλία θρησκευτικοῦ καταρχὴν περιεχομένου.

Πράγματι ἡ ὕπαρξη ἑνὸς τουρκόφωνου χριστιανικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ στὴ Βαλκανικὴ ἐπιβεβαιώνεται, καθὼς στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τυπώνονται κι ἄλλα τουρκικὰ βιβλία μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο. Ὁ M. Stojanov σὲ σχετικὴ μελέτη ἀναφέρει ἕξι παρόμοιες περιπτώσεις βιβλίων ποὺ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1851 ὡς τὸ 1875. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ *Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ* (1854) τοῦ Joanikij, μοναχοῦ ἀπὸ τὸ χωριὸ Turija κοντὰ στὸ Kazanlăk, ποὺ εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Β. Κορνάρου (1635), ποὺ γράφτηκε ἔχοντας ὡς πρότυπο τὸν *Ἰσαὰκ* τοῦ L. Grotto, τὰ ἄλλα εἶναι βίοι ἁγίων ἢ προσευχές. Τέλος ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτῆς τῆς ὁμάδας, τοῦ Penčo Radov ἀπὸ τὸ Karlovo, περιλαμβάνει καὶ τουρκο - βουλγαρικὸ λεξικό. Ὁ M. Stojanov σημειώνει ἐπίσης κάποια τουρκικὰ τραγούδια γραμμένα μὲ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο ποὺ περιέχονται σὲ συλλογὲς βουλγαρικῶν τραγουδιῶν, σὲ ἐφημερίδες, ἀλφαβητάρια κ.λπ. Καὶ ἡ δεύτερη αὐτὴ ὁμάδα τουρκικῶν κειμένων κυκλοφόρησε στὸ ἴδιο ἀκριβῶς διάστημα, 1857 - 1875[1]. Τὰ δύο βιβλία ἑπομένως τοῦ Θεοδόσιου ποὺ τυπώθηκαν τὸ 1841,

---

1. M. Stojanov, La littérature bulgaro-grecque-turque «karamanlienne», *Études Balkaniques* 15_2(1979), σελ. 76 - 82. Ὁ E. Zakhos-Papazahariou, Babel Balkanique, ὅ.π., σελ. 158, σημ. 4, ἀναφέρει ἐπίσης μιὰ τουρκικὴ ἐπιγραφὴ σὲ χαλὶ ἀπὸ τὸ Σαμόκοφ τοῦ 1852 γραμμένη μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο.

τὸ ἕνα ἐκκλησιαστικὸ καὶ τὸ ἄλλο μέθοδος, προηγοῦνται κατὰ μία δεκαετία ἀπὸ τὸ πρῶτο τουρκικὸ βιβλίο μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο ποὺ ἀναφέρει ὁ M. Stojanov, γεγονὸς ποὺ δὲν ἀποκλείει τὴν κυκλοφορία περισσότερων βιβλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ, 1841 - 1851.

Μιὰ παράλληλη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα, ποὺ διαρκεῖ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν περίοδο ποὺ ὁριοθετεῖ ἡ ἔκδοση τῶν παραπάνω τουρκικῶν βιβλίων μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ταχύτερους ρυθμούς, εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ συγκριτικὰ στὸ σημεῖο αὐτό. Πρόκειται γιὰ τὰ καραμανλίδικα, τουρκικὰ μὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, κυρίως τὰ θρησκευτικὰ/λειτουργικά, παρόλο ποὺ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις καὶ τοὺς στόχους τοῦ Θεοδόσιου καὶ μᾶς ὁδηγοῦν σὲ ἄλλους κύκλους λογίων ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ κουλτούρα[1]. Καὶ οἱ δύο ὁμάδες τῶν τουρκικῶν αὐτῶν βιβλίων μποροῦσαν, τουλάχιστον σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο —γιατὶ βέβαια σ' αὐτὸν πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῶν τουρκικῶν βιβλίων, παρὰ στὴ Μ. 'Ασία ὅπου μᾶς παραπέμπει μὲ τὴν πρώτη ἀνάγνωση ὁ τίτλος τῆς τρίγλωσσης μεθόδου—, νὰ θεωρηθοῦν κατάλληλα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ ὅλους τοὺς τουρκόφωνους χριστιανούς. Εἰδικότερα ὅμως ἂν ἐπιχειρήσει νὰ προσδιορίσει κανεὶς μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῶν δύο παραπάνω βιβλίων τοῦ Θεοδόσιου, στρέφεται ἀναγκαστικὰ στὶς ὁμάδες τῶν τουρκόφωνων χριστιανῶν τῆς Βαλκανικῆς, τοὺς καραμανλῆδες καὶ τοὺς γκαγκαούζους. Παρὰ τὶς ἀντικρουόμενες ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γύρω ἀπὸ τὰ πράγματι πολύπλοκα αὐτὰ δημογραφικὰ ζητήματα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε κάποια γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς θέσης καὶ τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν δύο αὐτῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων.

Οἱ καραμανλῆδες, ὅπως εἶναι γνωστό, προέρχονται ἀπὸ τὴ Μ. 'Ασία καὶ ἔχουν μετοικίσει στὰ Βαλκάνια γιὰ διάφορους λόγους καὶ σὲ διαφορετικὲς ἐποχές. Οἱ περισσότεροι εἶναι ἔμποροι καὶ τεχνίτες καὶ βρίσκονται ἐγκαταστημένοι κυρίως σὲ πόλεις[2].

Μιὰ δεύτερη ὁμάδα τουρκόφωνων χριστιανῶν εἶναι οἱ γκαγκαοῦζοι. Γιὰ τὴν καταγωγή τους καὶ τὸ χρόνο ἐγκατάστασής τους στὴ Βαλκανικὴ ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα μὲ ὁρισμένους μελετητὲς οἱ γκαγκαοῦζοι εἶναι βούλγαροι ποὺ ἐκτουρκίστηκαν τὸ 19ο αἰώνα, ἀλλὰ παρέμειναν χριστιανοί. Σύμφωνα μὲ ἄλλους κατάγονται ἀπὸ τοὺς τούρκους ἢ τοὺς οὔζους,

---

1. 'Ενδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἀπὸ τοὺς 496 τίτλους καραμανλίδικων βιβλίων ποὺ ἐκδόθηκαν ὡς τὸ 1900 οἱ 243 (49%) εἶναι ἐκκλησιαστικὰ ἔργα. Evangelia Balta, *Karamanlidika. Additions (1584 - 1900). Bibliographie analytique,* 'Αθήνα 1987, σελ. XX.

2. V.A. Moškova, Turockija plemena na Balkanskom poluostrov, *Izvestija imperatorskago russkago Geografičeskago obščestva* XI ('Αγία Πετρούπολη 1904), σελ. 420 - 25.

οἱ ὁποῖοι κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν ρώσων ἀποδέχτηκαν τὸ χριστιανισμὸ τὸν 11ο αἰώνα. Τέλος ἄλλοι ὑποθέτουν πὼς πρόκειται γιὰ πληθυσμοὺς τῆς Μ. Ἀσίας ποὺ μετοίκισαν στὴ Βαλκανική[1]. Οἱ γκαγκαοῦζοι διακρίνονται σὲ δύο ὁμάδες, τοὺς βούλγαρους γκαγκαούζους καὶ τοὺς γκαγκαούζους τῶν παράλιων περιοχῶν, γνωστοὺς καὶ ὡς γνήσιους γκαγκαούζους. Τὴν πρώτη ὁμάδα συναντᾶμε τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ (μέσα 19ου αἰώνα) σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἀνατολικῆς κυρίως Βαλκανικῆς, τὴ Βεσσαραβία, τὴ Δοβρουτσά, καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Novi Pazar, ἐνῶ τὴ δεύτερη στὴν περιοχὴ τῆς Βάρνας, τοῦ Balčik καὶ τῆς Δοβρουτσᾶς. Οἱ βούλγαροι γκαγκαοῦζοι, ὅπως δηλώνει καὶ ἡ προσωνυμία ποὺ τοὺς ἀποδίδεται, εἶναι περισσότερο συνδεδεμένοι μὲ τοὺς βούλγαρους καὶ δέχονται βουλγαρικὲς ἐπιδράσεις, ἐνῶ οἱ γκαγκαοῦζοι τῶν παραθαλάσσιων περιοχῶν ἔχουν ἀναπτύξει περισσότερους δεσμοὺς μὲ τοὺς ἕλληνες[2]. Ὡς ξεχωριστὴ ἐπίσης ὁμάδα ἀναφέρονται οἱ μακεδόνες γκαγκαοῦζοι οἱ ὁποῖοι αὐτοαποκαλοῦνταν ἕλληνες καὶ κατοικοῦσαν στὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Μακεδονίας καὶ συγκεκριμένα στὸ βιλαέτι τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ σαντζάκι τῶν Σερρῶν καὶ τὸν καζὰ τῆς Ζίχνας[3]. Τέλος ὡς γκαγκαοῦζοι μνημονεύονται καὶ οἱ βαρδαριῶτες, τουρκόφωνοι χριστιανοὶ ποὺ ζοῦσαν στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Ἔδεσσα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα μας ἡ ὁμάδα αὐτὴ φέρεται ὡς ἐκβουλγαρισμένη[4]. Ἡ κύρια ἀπασχόληση τῶν γκαγκαούζων ἦταν ἡ γεωργία, ἡ κτηνοτροφία, ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια καί, εἰδικὰ γιὰ ὅσους ζοῦσαν σὲ παραθαλάσσιες περιοχές, τὸ ψάρεμα.

Τέλος μιὰ ὁμάδα τουρκόφωνων χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἀναφέρονται καὶ ὡς γκαγκαοῦζοι, εἶναι οἱ σουργκοῦτσοι (Surguči). Εἶναι ἐγκαταστημένοι στὴν περιοχὴ τῆς Ἀδριανούπολης καὶ δύσκολα ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς βούλγαρους γκαγκαούζους. Οἱ σουργκοῦτσοι συνήθως μιλοῦν καὶ τὴ βουλγαρικὴ γλώσσα κι αὐτὸ ἐξηγεῖται εὔκολα, ἂν πάρει κανεὶς ὑπόψη του τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο αὐτῶν πληθυσμιακῶν ὁμάδων μέσα ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς συγγένειας ποὺ ἀναπτύσσουν μεταξύ τους μὲ τὴ σύναψη γάμων[5].

---

1. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν γκαγκαούζων βλ. Ἀναστάσιος Ἰορδάνογλου, Οἱ γκαγκαοῦζοι καὶ ἡ καταγωγή τους, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 5(Ἀθήνα 1984 - 85), κυρίως σελ. 400 - 9 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. L. Miletić, *Staroto bălgarsko naselenie v severoiztočna Bălgarija*, Σόφια 1902, σελ. 15 κ.ἑ., 76 κ.ἑ. καὶ V.A. Moškova, Tureckija plemena, ὅ.π., σελ. 426 κ.ἑ. Γιὰ τοὺς γκαγκαούζους τῆς περιοχῆς τῆς Βάρνας βλ. καὶ Μ. Μαραβελάκη - Ἀ. Βακαλοπούλου, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 10 κ.ἑ.

3. V.A. Moškova, Tureckija plemena, ὅ.π., σελ. 435 - 6 βλ. καὶ Στίλπωνος Π. Κυριακίδου, *Ἡ Δυτικὴ Θρᾴκη καὶ οἱ Βούλγαροι*, ἐν Ἀθήναις 1919, σελ. 25, σημ. 2.

4. V.A. Moškova, Tureckija plemena, ὅ.π., σελ. 435 - 6.

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 432 - 5.

'Ανάμεσα στίς δύο κυριότερες ομάδες τουρκόφωνων χριστιανῶν πού ἀναφέραμε, δηλαδή τούς καραμανλῆδες καί τούς γκαγκαούζους, ἐκτός ἀπό τή γλώσσα ἔχουν ἐπίσης ἐπισημανθεῖ κοινά ἤθη καί ἔθιμα. 'Επειδή ἡ γλώσσα τῶν γκαγκαούζων, πού εἶναι ἕνα τουρκικό ἰδίωμα μέ ἐπιδράσεις βουλγαρικές, ρωσικές, μολδαβικές, ἀνάλογα μέ τή γλώσσα πού μιλοῦσε ἡ ἐθνική ὁμάδα μέ τήν ὁποία συμβίωναν, δέν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στό γραπτό λόγο ὥς τό 1904, γι' αὐτό οἱ γκαγκαοῦζοι διάβαζαν τά καραμανλίδικα βιβλία[1]. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί συχνά αὐτοαποκαλοῦνταν καραμανλῆδες[2].

Ὅλες οἱ παραπάνω πληθυσμιακές ὁμάδες, παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν τουρκόφωνοι ἐντάσσονταν στούς ὑπόδουλους, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, στά πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τό διακριτικό γνώρισμα ἀνάμεσα στούς κυρίαρχους πολιτικά καί στούς ὑπόδουλους ἦταν ἡ θρησκεία καί ὄχι ἡ γλώσσα ἤ ἡ ἐθνική ταυτότητα. 'Η πολιτική καί κοινωνική λοιπόν θέση στήν ὁποία βρίσκονταν οἱ τουρκόφωνοι αὐτοί πληθυσμοί δέν διέφερε ἀπό τή θέση τῶν ὑπόλοιπων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Συνεπῶς μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε πώς μέσα ἀπό τήν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς δίνονταν καί σ' αὐτούς, ὅπως καί σέ κάποια κοινωνικά στρώματα βουλγάρων στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ἴδιες δυνατότητες νά εἰσχωρήσουν στή διαδικασία οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πού παρατηρεῖται στόν τουρκοκρατούμενο βαλκανικό χῶρο αὐτή τήν ἐποχή.

Κάτω ἀπό αὐτή τήν ὀπτική ἡ ἐπιλογή τοῦ Θεοδόσιου νά συμπεριλάβει στή μέθοδό του μιά τουρκική μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ τοῦ Δανιήλ Μοσχοπολίτη τό 1841 γίνεται ἔτσι περισσότερο κατανοητή. 'Ο χῶρος ἐγκατάστασης τῶν παραπάνω τουρκόφωνων χριστιανικῶν ὁμάδων ταυτίζεται ἤ βρίσκεται πολύ κοντά στό γεωγραφικό χῶρο ὅπου ὁ Θεοδόσιος ζεῖ καί ἐργάζεται, δηλαδή στή Θεσσαλονίκη καί τήν περιοχή μεταξύ Tikveš καί Δοϊράνης. 'Αλλά οὔτε τά κοινωνικά αἰτήματα τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν δέν πρέπει νά διέφεραν ἀπό ἐκεῖνα πού πρόβαλαν κάποια κοινωνικά στρώματα βουλγάρων, ἐπομένως ὁ Θεοδόσιος εὔκολα μποροῦσε νά εὐαισθητοποιηθεῖ καί ὡς πρός τίς ἀνάγκες ἐκείνων. Καί οἱ δύο ὁμάδες, βούλγαροι καί τουρκόφωνοι χριστιανοί, χρειάζονταν νά μάθουν τήν ἑλληνική γλώσσα, ὥστε νά διευκολύνονται στίς συναλλαγές τους μέ τούς ἕλληνες καί τούς ἑλληνόφωνους τῆς Βαλκανικῆς. Σ' αὐτή τήν ἀνάγκη λοιπόν ἀνταποκρίνεται ὁ Θεοδόσιος μέ τήν ἔκδοση τῆς τρίγλωσσης μεθόδου. Τό περιεχόμενο καί ἡ μορφή τοῦ κειμένου, καθώς προορίζονταν ἐξαρχῆς ἀπό τόν Δανιήλ γιά ἕνα ἀναγνωστικό κοινό χαμηλοῦ σχετικά μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, δέν ξεπερνοῦσε

1. 'Αν. 'Ιορδάνογλου, *Οἱ γκαγκαοῦζοι καί ἡ καταγωγή τους*, ὅ.π., κυρίως σελ. 397 - 400. Βλ. καί *Encyclopédie de l'Islam*, II, Nouvelle édition, Leyde-Paris 1977, λῆμμα Gagauz, σελ. 993 - 4.

2. Στ. Κυριακίδου, *'Η Δυτική Θράκη καί οἱ Βούλγαροι*, ὅ.π., σελ. 18, σημ. 1.

τὶς δυνατότητες καὶ κάλλιστα μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ τὶς πληθυσμιακὲς ὁμάδες τῶν τουρκόφωνων χριστιανῶν.

Ἀλλὰ ὁ Θεοδόσιος μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Kniga za naučenie trih jazikov* δὲν ἀνταποκρίνεται μόνο σ' ἕνα κοινωνικὸ αἴτημα. Παράλληλα ἡ ἐπιλογή του αὐτὴ μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ καὶ ἀπὸ ἐθνικὴ ἄποψη. Μέσα ἀπὸ τὴν τρίγλωσση μέθοδο τὸ ἀναγνωστικὸ αὐτὸ κοινὸ θὰ μποροῦσε νὰ μάθει καὶ τὴ βουλγαρικὴ γλώσσα. Ἔτσι ἀπὸ τὴ μιὰ συνέβαλλε στὴν ἐνίσχυση τῶν δεσμῶν ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στοὺς βουλγάρους καὶ στὶς ὁμάδες τουρκόφωνων χριστιανῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη στενότερων δεσμῶν μὲ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιρροή. Ἀπὸ τὰ τρία κείμενα τῆς μεθόδου ἡ βουλγαρικὴ ἀναδεικνυόταν ὡς ἡ κυρίαρχη γλώσσα, μήνυμα τὸ ὁποῖο ἐκλάμβανε κανεὶς μέσα ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ χρήση τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Θεοδόσιου γιὰ τοὺς παραπάνω τουρκόφωνους χριστιανούς, ὅπως ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ μετάφραση ποὺ συμπεριέλαβε στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Načalnoe učenie* τὸ 1841 καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν τρίγλωσση μέθοδο ποὺ τύπωσε τὴν ἴδια χρονιά, ἀποδεικνύεται σχετικὰ πρώιμο, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὸ χρόνο ἔκδοσης τῶν γνωστῶν ὥς τώρα τουρκικῶν βιβλίων μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο. Βέβαια τὰ πλήρη βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἔδειχναν τὴ συχνότητα κυκλοφορίας παρόμοιων ἐκδόσεων μᾶς λείπουν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ πληρέστερη ἰδέα γιὰ τὴ θέση ποὺ κατέχουν τὰ δύο αὐτὰ ἔργα τοῦ Θεοδόσιου στὴν ἀντίστοιχη βιβλιοπαραγωγὴ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ διάστημα δηλαδὴ κυκλοφορίας παρόμοιων ἔργων ἐντοπίζεται μὲ βάση τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία στὰ χρόνια ἀπὸ τὸ 1851 ὣς τὸ 1875[1]. Ἔτσι ὅμως, καθὼς δὲν γνωρίζουμε ἂν στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε (1841 - 1851) ἐκδόθηκαν ἄλλα παρόμοια ἔργα τὰ ὁποῖα νὰ ἀπευθύνονταν στὸ ἴδιο ἀναγνωστικὸ κοινό, ἡ προσπάθεια τοῦ Θεοδόσιου μοιάζει νὰ μένει κάπως μετέωρη στὸ χρόνο. Παρόλο ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ἐντάξουμε τὰ δύο ἔργα τοῦ Θεοδόσιου σ' ὁλόκληρη τὴ βιβλιοπαραγωγὴ τουρκικῶν ἔργων μὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο - ἂν πράγματι κυκλοφόρησαν στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα παρόμοια ἔργα - ἡ πρακτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ χρησιμότητα καὶ σημασία τῆς προσπάθειάς του εἶναι ὡστόσο προφανεῖς. Ὡς τώρα οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ διαβάσουν τουρκικὰ βιβλία, ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἄλλα, τυπωμένα μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ἀπευθύνονταν στοὺς καραμανλῆδες. Μὲ τὰ ἔργα του ὁ Θεοδόσιος προμηθεύει τὸ ἴδιο ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ πρώτη κατὰ πᾶσα πιθανότητα φορὰ μὲ ἕνα βιβλίο θρησκευτικοῦ περιεχομένου

---

1. M. Stojanov, La littérature bulgaro-grecque-turque «karamanlienne», ὅ.π., σελ. 77.

καὶ μὲ μία μέθοδο, γραμμένα καὶ τὰ δύο στὰ βουλγαρικὰ καὶ τουρκικὰ μὲ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων αὐτῶν συνδέεται ἄμεσα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μὲ δύο σύγχρονα αἰτήματα τῶν βουλγάρων, τὴ δημιουργία αὐτόνομης βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας. Ἡ σύνδεση ἐπομένως τῶν δύο πληθυσμιακῶν αὐτῶν ὁμάδων μέσα ἀπὸ τὰ δύο ἔργα συμβάλλει στὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεών τους καὶ στὴν υἱοθέτηση τῶν βουλγαρικῶν ἐθνικῶν αἰτημάτων καὶ ἀπὸ τοὺς τουρκόφωνους χριστιανούς. Ἡ ἐθνική τους ἀφύπνιση, πρὶν ἀκόμα ἐκδηλωθεῖ, βρίσκει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἔκφρασή της μέσα ἀπὸ τὴν ἀφύπνιση τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Στὴν προσπάθειά μας νὰ ἀνιχνεύσουμε κι ἄλλους πιθανοὺς ἀποδέκτες τῆς τρίγλωσσης μεθόδου τοῦ Θεοδόσιου θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρει κανεὶς καὶ μιὰ τελευταία ὁμάδα ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Εἶναι δηλαδὴ πιθανὸ ἡ μέθοδος αὐτή, τὸ ἑλληνικὸ καὶ βουλγαρικὸ ἰδιαίτερα κείμενο, νὰ προοριζόταν καὶ γιὰ τοὺς βουλγάρους οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν στὸ γραπτὸ ἀλλὰ καὶ τὸν προφορικὸ λόγο τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα στὶς ἐπαγγελματικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπαφές τους, μ' ἄλλα λόγια γιὰ τοὺς γραικομάνους, στοὺς ὁποίους ἀναφερθήκαμε κιόλας. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἕνα κοινὸ ποὺ κατεῖχε μιὰ διαφορετικὴ κοινωνικὴ θέση καὶ ἐνδεχομένως εἶχε ἕνα ὑψηλότερο μορφωτικὸ ἐπίπεδο. Παρόλα αὐτὰ στὴ μέθοδο τοῦ Θεοδόσιου θὰ μποροῦσαν νὰ βροῦν καὶ αὐτοὶ ἕνα ἁπλὸ καὶ εὔχρηστο ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἐξάσκησή τους στὴ βουλγαρικὴ γλώσσα ὄχι τόσο στὸν προφορικὸ ὅσο στὸ γραπτὸ λόγο. Τὸ ζήτημα ὅμως ποὺ ἀφορᾶ αὐτὴ εἰδικὰ τὴν ὁμάδα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς τρίγλωσσης μεθόδου παραμένει ἀνοικτό.

Μὲ τὴν παραπάνω ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδόσιου ἀποκαλύπτονται δύο κεντρικὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἀποτέλεσαν τοὺς ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιστράφηκε τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου. Τὰ ἴδια αὐτὰ σημεῖα ἀποτέλεσαν καὶ τοὺς στόχους τοῦ Θεοδόσιου : Πρόκειται γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ἔθνος. Ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ ἀνάλυση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδόσιου φαίνεται πὼς ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους ἂν ὄχι καὶ τὸν μοναδικό. Ἂν συγκρίνουμε λοιπὸν τὸν Δανιὴλ καὶ τὸν Θεοδόσιο, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο ἐξέδωσαν τὸ ἴδιο κείμενο - μέθοδο στὸ βαλκανικὸ χῶρο, θὰ βρίσκαμε νὰ τοὺς συνδέουν λιγότερα κοινὰ σημεῖα ἀπὸ ὅσα φαίνεται κατ' ἀρχὴ νὰ ἔχουν.

Ὁ Δανιὴλ προβάλλει τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς μοναδικὸ γλωσσικὸ ὄργανο ἀνάμεσα στοὺς ἀλλοεθνεῖς βαλκανικοὺς πληθυσμούς. Γι' αὐτὸν καθὼς καὶ γιὰ μιὰ ὁρισμένη κοινωνικὴ ὁμάδα κυρίαρχη οἰκονομικὰ ἀνάμεσα στοὺς ὑπόδουλους, ἡ ἑλληνικὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητο ὄργανο ἐπι-

κοινωνίας ἀνάμεσά τους. Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς μεγαλύτερης ἀνόδου τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς τάξης. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα εἶναι ἑπόμενο νὰ ἀποχτάει κυρίαρχη θέση. Στὸ διάστημα ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς ἡ ἱστορικὴ συγκυρία ἀρχίζει νὰ μεταβάλλεται, παράλληλα καὶ ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τροποποιεῖται. «Ἔχοντας στὰ χέρια τους, γράφει ὁ Ν. Σβορῶνος γιὰ τοὺς Ἕλληνες αὐτὴ τὴν περίοδο, τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο αὐτῶν τῶν χωρῶν παρέσυραν στὴν οἰκονομικὴ τους ἀνάπτυξη τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ συνετέλεσαν στὸ σχηματισμὸ μιᾶς αὐτόχθονης ἐμπορικῆς τάξης, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ ποὺ σιγὰ - σιγὰ ἔγινε ἀνεξάρτητη καὶ παρουσιάστηκε σὰν φορέας μιᾶς ὁλοένα καὶ περισσότερο καθαρῆς ἐθνικῆς συνείδησης»[1]. Ἀκριβῶς ἡ ἄνοδος τῶν βαλκανικῶν ἐθνικῶν «ἀστικῶν» τάξεων καὶ βαθμιαῖα τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν συμβάλλει στὴν ἀνάδειξη τῶν ἀντίστοιχων ἐθνικῶν γλωσσῶν. Ἡ κάθε μία ἀποτελεῖ τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο βρίσκει τὴν ἔκφρασή του ὁ ἐθνικὸς ἀγώνας καὶ ταυτόχρονα μεταβάλλεται σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπίδικα ἀντικείμενα τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ἀγώνα. Παράλληλα μὲ τὴν καθιέρωση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας ἐπιδιώκεται καὶ ἡ ἐξάπλωσή της σὲ ἀλλόγλωσσους πληθυσμοὺς μὲ ἀσθενέστερη ἐθνικὴ συνείδηση. Τὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου κατανοεῖται πληρέστερα, ἂν τοποθετηθεῖ σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ ἂν συσχετιστεῖ μὲ τὴν παράδοση τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ στὰ θέματα τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἄποψη ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ τοῦ Δανιὴλ διαφοροποιεῖται ριζικὰ στὸ ἔργο τοῦ Θεοδόσιου.

Παραμένει ὡστόσο ἀνοιχτὸ τὸ θέμα γιὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ αὐτοὶ οἱ δύο βαλκάνιοι λόγιοι εἶχαν μέσα σὲ διαφορετικὲς ἱστορικὲς συγκυρίες, γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης καὶ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπρεπε νὰ παίξουν οἱ ὑπόδουλες ἐθνότητες. Σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν διαθέτουμε. Μία μόνο στὸ κείμενο τῆς μεθόδου τοῦ Θεοδόσιου φαίνεται νὰ δείχνει πὼς ἡ διατήρηση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα σὲ κατακτητὲς καὶ ὑπόδουλους καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ μὴ ἀφομοίωση τῶν ὑπόδουλων, θέση ἡ ὁποία, ὅπως διαπιστώσαμε, φαίνεται νὰ ἐκφράζει τὸν Δανιήλ, δὲν ἦταν αὐτὲς μόνο στὶς προθέσεις τοῦ Θεοδόσιου. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ποὺ ἀνατυπώνει ὁ Θεοδόσιος δὲν παραλείπεται παρὰ μόνο μία φράση, ἡ παρακάτω : «Ὅτι ἁμαρτάνουν. Καὶ ἐκεῖνοι ὁποῦ ἔχουν εἰς τὴν ἀμασχάλην σφαῖραν καὶ εἰς τὸν κόρφον φίδι ἀχαμνὰ κάμνουν» (στ. 914 -

---

1. Ν. Σβορῶνος, Οἱ συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, δ.π., σελ. 182.

20)[1]. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι τυχαῖο. Ἔχει παραλειφτεῖ μία ἔμμεση ἀποτροπὴ ἀπὸ τὴν ὁπλοφορία, ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο δηλαδὴ φράσεις τοῦ κειμένου τοῦ Δανιὴλ στὶς ὁποῖες ὑπονοεῖται ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Ἂν πράγματι ἡ παραπάνω φράση παραλείφτηκε σκόπιμα ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο, τότε ἀνιχνεύεται ἔμμεσα μιὰ διαφορετικὴ στάση ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Δανιήλ. Ἡ στάση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει κατανοητὴ ὄχι μόνο μέσα ἀπὸ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Θεοδόσιου ἀλλὰ καὶ μὲ βάση τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ ἔχουν στὸ μεταξὺ μεσολαβήσει στὰ Βαλκάνια (σερβικὴ καὶ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση καὶ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν). Πάντως ἡ ὑπόθεση αὐτὴ παραμένει ἀνοιχτὴ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ βάση ἄλλα στοιχεῖα ποὺ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν γνωστά.

Ἡ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ μόνο κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ μπορεῖ μὲ βάση τὰ παραπάνω νὰ ἑρμηνευτεῖ εὔκολα. Καταρχὴ τὸ κείμενο ποὺ ἐπέλεξε εἶχε ἤδη δοκιμαστεῖ ὡς ἐγχειρίδιο - μέθοδος καὶ ἐπιπλέον συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ βουλγαρικὴ μετάφραση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ πραγματικότητα ποὺ ἀντικατοπτριζόταν μέσα ἀπὸ αὐτό, δηλαδὴ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον, ὁ παραδοσιακὸς τρόπος σκέψης καὶ ὁ ἔντονα θρησκευτικὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου, μὲ μιὰ λέξη ἡ ἰδεολογία ποὺ μετέδιδε ὄχι μόνο δὲν ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα στὴν ὑπόλοιπη Βαλκανικὴ ἀλλὰ ἀντίθετα συναρμονιζόταν μὲ τοὺς στόχους καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Θεοδόσιου, ὁ ὁποῖος ἦταν κληρικὸς καὶ εἶχε ἤδη ἀσχοληθεῖ μὲ μεταφράσεις ἐκκλησιαστικῶν κειμένων. Τὸ ἁπλὸ ἐπίσης περιεχόμενο τοῦ κειμένου, οἱ παρατακτικὲς προτάσεις, οἱ συγκεκριμένες καὶ οἰκεῖες εἰκόνες μιᾶς καθημερινότητας ποὺ μεταβαλλόταν μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς τὸ ἔκαναν καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο κατανοητὸ καὶ προσιτὸ ἀκόμα καὶ σὲ ἕνα κοινὸ μὲ περιορισμένες γραμματικὲς γνώσεις, παραστάσεις καὶ βιώματα. Τέλος ἡ διάλεκτος στὴν ὁποία ἦταν γραμμένο τὸ βουλγαρικὸ κείμενο, δηλαδὴ ἡ «νοτιοδυτική», σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τοῦ Drinov[2],—θυμίζουμε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶχε στείλει τὸ 1793 ὁ Δανιὴλ ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη στὴν Ἀχρίδα γιὰ νὰ τὸ μεταφράσει ἐκεῖ ἕνας κληρικὸς στὰ βουλγαρικά— ἦταν ἡ ἴδια τὴν ὁποία μιλοῦσαν οἱ βουλγαρόφωνοι πληθυσμοὶ στὴν περιοχὴ ὅπου εἶχε γεννηθεῖ καὶ δροῦσε ὁ Θεοδόσιος (περιοχὴ Δοϊράνης - Tikveš). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δείχνει ὅτι καὶ ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ ἦταν οἰκεῖο στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ τὸ ὁποῖο προοριζόταν.

---

1. Ὑπάρχουν κι ἄλλες λιγότερο σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Θεοδόσιου καὶ τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ. Ὁρισμένες λέξεις ἀποδίδονται μὲ φωνητικὴ ὀρθογραφία π.χ. τῇ παρασκευῇ = ti baraskevi· τὸ ἄρθρο κάποτε εἶναι διαφορετικοῦ γένους π.χ. εἰς τὴν φαμιλίαν μου = is ton familian mou· σὲ σπάνιες περιπτώσεις ἀντικαθιστᾶ κάποιες λέξεις μὲ ἄλλες π.χ. εἰς τὸν αἰγιαλὸν = is ton akri.

2. M. Drinov, Nĕkolko beležki, ὅ.π., σελ. 488, σημ. 9.

῾Η κοινωνικὴ χρησιμότητα τῆς μεθόδου τοῦ Θεοδόσιου μπορεῖ τώρα νὰ φανεῖ πιὸ καθαρά. ῾Η μέθοδος προοριζόταν γιὰ δύο τουλάχιστον ἐθνικὲς ὁμάδες : τοὺς βουλγάρους καὶ τοὺς τουρκόφωνους χριστιανοὺς ποὺ ἤθελαν νὰ μάθουν ἑλληνικὰ καὶ τουρκικὰ οἱ πρῶτοι καὶ ἑλληνικὰ καὶ βουλγαρικὰ οἱ δεύτεροι. Παράλληλα τὸ κείμενο τῆς μεθόδου θὰ μποροῦσε πιθανότατα νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ βουλγάρους γραικομάνους γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γραπτῆς κυρίως βουλγαρικῆς. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποὺ μετέδιδε τὸ βιβλίο *Kniga za naučenie* ἦταν τὸ ἴδιο : ῾Η βουλγαρικὴ γλώσσα διατηροῦσε τὴν προτεραιότητά της σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ καὶ μὲ τὴν τουρκική. Αὐτὴ ἡ προτεραιότητα ὅμως δὲν συνεπαγόταν ἁπλῶς τὴ γλωσσικὴ ὑπεροχή· στὴν ἐποχὴ τῶν ἀνερχόμενων ἐθνικισμῶν παρουσιαζόταν τελικὰ ὡς ἐθνικὴ ὑπεροχή.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν τριῶν κειμένων ποὺ ἐπιχειρήσαμε μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε σὲ μιὰ διάρκεια ἑκατὸ περίπου χρόνων τὴν κυρίαρχη θέση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια τόσο ὡς ὄργανο γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας ὅσο καὶ ὡς φορέα μιᾶς ὁρισμένης ἰδεολογίας. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, τὴν ὁποία θεωρήσαμε ἑνιαία, ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας δὲν παρέμεινε βέβαια ἀμετάβλητη. Ἡ ἔκδοση καὶ ἡ κυκλοφορία καθενὸς ἀπὸ τὰ τρία ἔργα ποὺ ἀναλύσαμε ἀποτελοῦν τοὺς δεῖκτες κάποιων μεταλλαγῶν στὴν ἱστορική της πορεία. Αὐτὲς τὶς μεταλλαγὲς ἐπιχειρήσαμε νὰ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ ἑρμηνεύσουμε, προσπαθώντας παράλληλα νὰ τὶς συσχετίσουμε μὲ τὶς γενικότερες κοινωνικές, οἰκονομικὲς καὶ ἰδεολογικὲς μεταβολὲς ποὺ προέκυψαν στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση μέσα ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση τῶν ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων βαλκάνιων μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τέχνες.

Στὴν *Πρωτοπειρία* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη, τὸ παλαιότερο δηλαδὴ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ διερευνήσαμε, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, κυρίαρχο γλωσσικὸ ὄργανο στὴ Μοσχόπολη ἀνάμεσα σὲ βλάχους καὶ ἀλβανίτες, διατηρεῖ τὸ ρόλο της ὡς γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ποὺ φέρουν μαζί τους «μεσαιωνικὲς» ἀντιλήψεις γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθὸν καὶ ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ δὲν μιλιέται πιά, ἀποτελοῦν τὰ γραπτὰ δείγματα μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ μαθητὲς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχόπολης, προφανῶς βλάχοι καὶ ἀλβανίτες, καλοῦνται νὰ προσεγγίσουν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμό. Τὸ περιεχόμενο ὡστόσο τοῦ κειμένου δὲν ἐξαντλεῖται μόνο σ' αὐτὴ τὴ θεματική. Ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἡ ἐνσωματωμένη ἔκδοση ἑνὸς τρίγλωσσου λεξικοῦ (ἑλληνικό, βλαχικό, ἀλβανιτικό) καθὼς καὶ βασικῶν στοιχείων ἀρίθμησης. Ὁρισμένες λέξεις στὸ τρίγλωσσο λεξικὸ ποὺ παραπέμπουν σὲ σύγχρονους δυτικοευρωπαϊκοὺς προβληματισμοὺς ἢ ἡ ἀναφορὰ σὲ «μοντέρνα» ἀντικείμενα καὶ προϊόντα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐπισημάνουμε μιὰ ἀκόμα διάσταση στὸ περιεχόμενο τῆς *Πρωτοπειρίας* καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε, σὲ μικρὸ ἔστω βαθμό, ὡς φορέα καὶ ὁρισμένων νεωτερικῶν γνώσεων, τὶς ὁποῖες οἱ «ἀλλόγλωσσοι νέοι» δὲν εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ προσεγγίσουν μὲ ἄλλο τρόπο. Ἡ σημασία ποὺ αὐτὲς οἱ γνώσεις ἀποκτοῦν μπορεῖ εὐκολότερα νὰ ἀξιολογηθεῖ, ἂν πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι ὡς ἐγχειρίδιο στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολης ἡ *Πρωτοπειρία* ἀντικατέστησε τὴν *Ὀκτώηχο* μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο (1750),

πού ἀπὸ τὸ 1760 συνοδευόταν ἀπὸ τὴν *Εἰσαγωγὴ Γραμματικῆς* τῆς ἑλληνικῆς γιὰ ὅσους τὴ μάθαιναν ὡς δεύτερη γλώσσα. Ἐπιπλέον, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἔργα ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης, μποροῦμε τότε στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα νὰ ἐντοπίσουμε μὲ βάση τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν κειμένων - ἐγχειριδίων τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας μεταλλαγῆς τοῦ περιεχομένου τελικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον* τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνιχνεύσουμε μιὰ σαφέστερη καὶ διαφορετικὴ κοινωνικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Τὸ κείμενο τῆς τετράγλωσσης μεθόδου (Λεξικὸν Τετράγλωσσον), γραμμένο στὴν καθομιλούμενη καὶ τυπωμένο μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, εἶναι ἁπλὸ καὶ κατανοητό: σύντομες καὶ παρατακτικὲς προτάσεις, εὐκολότερες στὴν ἀρχὴ πιὸ σύνθετες στὴ συνέχεια. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση περιεχομένου ποὺ ἐπιχειρήσαμε ἀναδείχτηκαν ἑπτὰ γενικὲς θεματικὲς ἑνότητες (Κοινωνία, Ἀπασχόληση - Ἐργασία, Φύση, Θρησκεία, Ὑγεία, Οἰκονομία, Οἰκογένεια).

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὸ κείμενο τοῦ Δανιὴλ ἀναγνωρίζει κανεὶς ἀβίαστα τὸ ἀγροτικὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο σκέψης ποὺ προσιδιάζει σὲ ἀγροτικὰ κυρίως στρώματα. Παράλληλα ὅμως μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάποια νεωτερικὰ στοιχεῖα ἰδιαίτερα σὲ θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ στὴν ὑγεία. Ἀπὸ τὰ ποικίλα μηνύματα ποὺ μεταδίδονται μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Λεξικοῦ ξεχωρίζει ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, τιμωροῦ καὶ φύλακα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρότυπο ποὺ προβάλλεται εἶναι ὁ καλὸς χριστιανός, ὑπάκουος στοὺς μεγαλύτερους, εὐπρεπής, προνοητικός. Ὁ σεβασμὸς στοὺς νεκρούς, ἡ φιλανθρωπία καὶ τὸ σπουδαιότερο ἡ ἐργατικότητα συμπληρώνουν τὸ πρότυπο τὸ ὁποῖο οἱ «ἀλλόγλωσσοι νέοι» καλοῦνται νὰ μιμηθοῦν. Ἡ θρησκεία παίζει ἐδῶ ἕνα διπλὸ ρόλο: ἀπὸ τὴ μιὰ δίνει ἕνα συγκεκριμένο νόημα στὸν κόσμο καὶ μιὰ μεταφυσικὴ ἑρμηνεία τῆς ἐπίγειας ζωῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀποτελεῖ τὸ δεσμὸ ποὺ συνδέει ἄρρηκτα τὶς τέσσερις ἐθνότητες καὶ ταυτόχρονα τὸ κοινὸ διακριτικό τους γνώρισμα σὲ σχέση μὲ τὸν ὀθωμανὸ κατακτητή.

Ἀκόμα ὅμως κι ὅταν οἱ νεαροὶ ἀναγνῶστες μάθουν τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἀποτελεῖ γι' αὐτοὺς ἕνα ἀπαραίτητο ἐγχειρίδιο σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπαγγελματικῆς τους σταδιοδρομίας, ὅταν δηλαδὴ θὰ χρειαστοῦν νὰ γράψουν μιὰ ἐμπορικὴ ἐπιστολή, νὰ στήσουν μιὰ συντεχνία, συντάσσοντας μιὰ «ὁμολογία συντροφική» ἢ νὰ κάνουν κάποιον ἀριθμητικὸ ὑπολογισμὸ πέρα ἀπὸ τὶς τέσσερις πράξεις τῆς ἀριθμητικῆς. Τέλος, ὅταν ἀκόμη οἱ κοινωνικὲς καὶ μορφωτικές τους ἀνάγκες θὰ τοὺς στρέψουν σὲ «ἐπιστημονικὲς» ἀναζητήσεις, μποροῦν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση νὰ βροῦν στὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* ἕνα κεφάλαιο γιὰ νὰ ἀποκτήσουν κάποιες γνώσεις «περὶ κόσμου»,

«περὶ ψυχῆς», κ.λπ. Μ' ἄλλα λόγια τὸ βιβλίο αὐτὸ συγκεντρώνει τὶς ἀπαραίτητες γνώσεις τὶς ὁποῖες χρειάζονται ὅσοι «θέλουν ἀμέσως νὰ καταγίνουν εἰς τέχνην τινὰ ἢ πραγματείαν», ἀλλὰ ταυτόχρονα —κι ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη ἴσως σημασία του— προετοιμάζει «ὅσους ἀγαποῦν καὶ ἔχουν τὸν τρόπον νὰ γυμνασθοῦν ἐντελέστερον...». Εἶναι φανερὸ πὼς μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ποικίλους γνωστικοὺς τομεῖς ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ δίνεται ἡ δυνατότητα στοὺς «ἀλλογλώσσους νέους» νὰ προσεγγίσουν τὶς σύγχρονες γνώσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν μέσα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ πρωτότυπα καὶ κυρίως τὶς μεταφράσεις δυτικοευρωπαϊκῶν ἔργων. Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἄποψη θὰ ἀναγνώριζε κανεὶς τὸ ἐν δυνάμει νεωτερικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν πολλαπλὴ σημασία ποὺ προσλαμβάνει ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Οἱ δυνατότητες ἀκριβῶς ποὺ περιέχει αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη γνώση γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς ἀνώτερης κοινωνικῆς θέσης καὶ ἐνδεχομένως γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν παραδεδομένων ἀντιλήψεων καὶ συμπεριφορῶν, ἐνῶ διαφαίνονται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ, βρίσκονται βέβαια, κυρίως τὸ δεύτερο, πέρα ἀπὸ τοὺς στόχους ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε θέσει μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του.

Ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία γράφεται καὶ κυκλοφορεῖ ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία*, στὸ μεταίχμιο δηλαδὴ τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα (1793/1802) —δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ κυκλοφόρησε καὶ μιὰ πρώτη ἔκδοση ἀμέσως μετὰ τὴ συγγραφή του στὸ διάστημα δηλαδὴ 1794/99— ἀποτελεῖ μιὰ χαρακτηριστικὴ στιγμὴ στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία καὶ τῆς Μοσχόπολης ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς τάξης ἔδωσε μιὰ ὁρισμένη ὤθηση σὲ κάποια κοινωνικὰ στρώματα βαλκάνιων ποὺ ἄρχισαν νὰ συμμετέχουν σὲ οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ὅπως ἐμπόριο καὶ τέχνες. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία ὡς κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο τῶν βαλκάνιων ποὺ συμμετεῖχαν σ' αὐτὲς τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, χωρὶς νὰ πάψει νὰ εἶναι ἡ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας —ἡ ἀμφισβήτηση αὐτῆς τῆς ἰδιότητας ἐκφράστηκε κυρίως ἀπὸ βλάχους ποὺ ἔζησαν ἔξω ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ γεωγραφικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα καὶ μετά,— ἀναδεικνύεται τώρα ὡς φορέας μιᾶς κοσμοαντίληψης καὶ μιᾶς κουλτούρας δυνάμει νεωτερικῆς. Ἡ *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* ἀποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα ὄχι μόνο νὰ ἀναγνωρίσουμε αὐτὲς τὶς δύο ἰδιότητές της—γλώσσα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ γλώσσα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς κουλτούρας— ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα προσέλαβε τὴν περίοδο ποὺ μελετᾶμε καὶ τὴ δεύτερη αὐτὴ ἰδιότητα, διακρίνοντάς τη ἔτσι ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ρόλο ποὺ ἔπαιζε ὡς γλώσσα «cul-

turelle»[1] ἀνάμεσα στὰ κυρίαρχα κοινωνικὰ στρώματα ἀντίστοιχων βαλκανικῶν ἐθνοτήτων σὲ προγενέστερη ἐποχὴ στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ ἔργο λοιπὸν τοῦ Δανιὴλ ἀπευθύνεται σ' αὐτὰ τὰ ἀνερχόμενα στρώματα βλάχων ποὺ κατοικοῦν στὴ Μοσχόπολη καὶ βουλγάρων καὶ ἀλβανιτῶν, ποὺ φαίνεται πὼς ἔχουν ἤδη διεισδύσει στὴν πόλη, καὶ ἀνταποκρίνεται στὴ διπλή τους ἀνάγκη νὰ ἀποκτήσουν κάποιες κοινωνικὲς γνώσεις καὶ ὁρισμένες συμπεριφορὲς καὶ ἀντιλήψεις, ποὺ τείνουν νὰ γίνουν κυρίαρχες στὴν ἐποχή τους, ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ σταδιοδρομήσουν καὶ νὰ γίνουν μέλη τῶν απολιτικῶν κοινωνιῶν», ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀναφέρει. Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν αὐτὴ ἡ πολιτισμικὴ ἰδιότητα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποδεσμεύτηκε, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ διαδικασία, ἔγινε δηλαδὴ μιὰ «μόδα», ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία[2]. Ἀκόμα ὅμως καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ κυριαρχία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι ἕνα φαινόμενο ἱστορικὰ προσδιορισμένο, δηλαδὴ κάτι πιὸ συγκεκριμένο στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο ἀπὸ μιὰ κάποια «ὑπερεθνικὴ ἀξία»[3].

Πιὸ συγκεκριμένα λοιπὸν μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θ. Καβαλλιώτη, τὴν *Εἰσαγωγὴ Γραμματικῆς* (1760 καὶ 1774) καὶ κυρίως τὴν *Πρωτοπειρία* (1770) καθὼς καὶ μέσα ἀπὸ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἐκφράζεται μιὰ κυρίαρχη κοινωνικὴ ὁμάδα στὴ Μοσχόπολη. Πρόκειται γιὰ τοὺς πλούσιους ἐμπόρους καὶ γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι εἶναι προσανατολισμένοι γιὰ οἰκονομικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς λόγους πρὸς τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ κουλτούρα. Ἕνα χρόνο ὅμως πρὶν κυκλοφορήσει ἡ *Πρωτοπειρία*, ἴσως ὅταν ἀκόμη τυπωνόταν, ἡ Μοσχόπολη δοκιμάστηκε ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν μπορτζιλήδων καὶ γνώρισε τὴ μεγαλύτερη καταστροφὴ στὴν ἱστορία της. Ἡ κατάσταση συνεπῶς ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια ποὺ ὁ Δανιὴλ γράφει τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* (1793/4) ἔχει σὲ μεγάλο βαθμὸ διαφοροποιηθεῖ.

Στὴ Μοσχόπολη τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ἀπ' ὅπου εἶχαν ἀποδημήσει οἱ οἰκογένειες τῶν μεγαλεμπόρων βλάχων πρὸς

---

1. Beševliev, Les inscriptions protobulgares, *Byzantion* 25-27 (1955 - 57), σελ. 873

2. M. Stojanov, La littérature bulgare-grecque-turque «karamanlienne», *ὅ.π.*, σελ. 76

3. Δ. Ζακυθηνός, Ὑπερεθνικαὶ ἀξίαι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας, *Νέα Ἑστία* ἔτ. ΜΔ' (Χριστούγεννα 1970), τεῦχ. 1043, σελ. 5, 7-8. Πρβλ. Apostolos Dascalakis, Le rôle de la civilisation grecque dans les Balkans, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Académie bulgare des Sciences, Σόφια 1969, τόμ. III, σελ. 110

τὶς παροικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση δὲν φαίνεται νὰ ἄφηνε περιθώρια γιὰ ἰδεολογικὰ ἀνοίγματα καὶ ἐθνικὲς διεκδικήσεις παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ πιθανὸν νὰ εἶχαν ἐμφανιστεῖ στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 1769. Οἱ «μικρέμποροι», ποὺ εἶναι τώρα ἡ πλειονότητα ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἐπαγγελματίες μοσχοπολίτες, βρίσκονται σὲ ἕνα περισσότερο ἀνομοιογενῆ ἐθνικὰ χῶρο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἀνάγκη ὕπαρξης ἑνὸς κοινοῦ προσανατολισμοῦ καὶ μιᾶς συνεκτικῆς ἰδεολογίας, δηλαδὴ μιᾶς ἰδεολογίας ἱκανῆς νὰ συμβάλει στὴ σύσφιξη τῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στὶς τέσσερις ἐθνότητες καὶ στὴν εὐκρινέστερη διάκρισή τους ἀπὸ τὸν κατακτητή, εἶναι σ' αὐτὴ τὴ φάση περισσότερο ἐπιτακτική. Ἡ χριστιανικὴ πίστη καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, ὄχι μόνο ὡς γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ κυρίως ὡς φορέας κάποιων πρακτικῶν γνώσεων καὶ ἐν μέρει ἐκσυγχρονισμένων ἀντιλήψεων μποροῦσαν πράγματι νὰ συμβάλουν ἀποτελεσματικὰ τόσο σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἀνάπτυξης μιᾶς κοινῆς ἰδεολογίας ὅσο καὶ στὴ διευκόλυνση μιᾶς ὁρισμένης κοινωνικῆς κινητικότητας. Ἐκπροσωπώντας αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις καὶ προσφέροντας στὶς διάφορες ἐθνικὲς ὁμάδες ποὺ κατοικοῦσαν μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη τὴ δυνατότητα τῆς ἰδεολογικῆς τους συνοχῆς, ὁ Δανιὴλ μὲ τὸ ἔργο του ἔδινε ταυτόχρονα μιὰ ἀρνητικὴ ἀπάντηση στὴν ἐν δυνάμει βλαχικὴ ἐθνικὴ κίνηση ποὺ εἶχε ἤδη ἐκδηλωθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο.

Μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδόσιου Σιναΐτη ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσουμε ἕνα διαφορετικὸ στάδιο τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸν τουρκοκρατούμενο βαλκανικὸ χῶρο. Τὸ «Βιβλίο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τριῶν γλωσσῶν, τῆς βουλγαρικῆς, τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς καραμανλίδικης» τυπώνεται τὸ 1841 στὸ τυπογραφεῖο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Θεοδόσιος ἵδρυσε στὴ Θεσσαλονίκη δύο χρόνια νωρίτερα. Στὸ ἑλληνικὸ καὶ βουλγαρικὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ ὁ Θεοδόσιος πρόσθεσε καὶ τουρκικὴ μετάφραση. Καὶ τὰ τρία τυπώθηκαν μὲ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο. Ἡ τρίγλωσση αὐτὴ μέθοδος ἀπευθύνεται στοὺς βουλγάρους ποὺ ἤθελαν νὰ μάθουν ἑλληνικὰ ἢ τουρκικά. Σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς τρίγλωσσης μεθόδου ἀναγνωρίσαμε ἕνα παρόμοιο ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ μορφωτικὴ ἄποψη κοινὸ μὲ ἐκεῖνο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ: βούλγαροι ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ κυρίως χῶρο καὶ εἰσχωροῦσαν στὶς συντεχνίες τῶν πόλεων —τὸ παράδειγμα τῆς συντεχνίας τῶν ἀμπατζήδων τῆς Φιλιππούπολης ποὺ ἀναλύσαμε εἶναι ἐνδεικτικό— ἔπρεπε νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ γλώσσα. Ἡ ἁπλὴ δομὴ τοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, τὸ κατανοητό του περιεχόμενο καὶ κυρίως τὰ μηνύματα ποὺ μετέδιδε καὶ ἡ πραγματικότητα ποὺ ἀπεικόνιζε ταίριαζαν στὶς προσλαμβάνουσες παραστάσεις καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀναγνωστῶν ἀλλὰ καὶ στοὺς πρακτικοὺς στόχους τοῦ ἐκδότη. Παράλληλα ἡ μέθοδος θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ

τουρκόφωνους χριστιανούς πού ἤθελαν νὰ μάθουν ἑλληνικὰ ἢ ἀκόμα καὶ βουλγαρικά, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς καραμανλῆδες τῆς Βαλκανικῆς καὶ τοὺς γκαγκαούζους. Τέλος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦσε ἕνα βοήθημα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἑλληνόφωνοι βούλγαροι, οἱ γραικομάνοι, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀσκηθοῦν στὴ γραπτὴ κυρίως βουλγαρικὴ γλώσσα.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν τρίγλωσση μέθοδο τοῦ Θεοδόσιου ἀνατυπώνεται τὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, ἡ κοινωνικὴ ὡστόσο λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας σ᾽ αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι διαφορετικὴ σὲ σχέση μὲ τὰ δύο προηγούμενα ἔργα, δηλαδὴ τὴν *Πρωτοπειρία* τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καὶ τὴν *Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία* τοῦ Δανιήλ. Ἡ κυριαρχία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας φαίνεται τώρα νὰ ἀμφισβητεῖται: γραμμένο μὲ τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ τυπωμένο στὴ δεύτερη ἀντὶ στὴν πρώτη στήλη, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο συνδέεται μὲ μιὰ διαφορετικὴ πολιτισμικὴ παράδοση καὶ γι᾽ αὐτὸ τείνει νὰ μεταδώσει ἕνα διαφορετικὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα. Αὐτὴ ἡ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου μοιάζει νὰ προαναγγέλλει τὴν ὁριστικὴ μεταβολὴ τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια. Δὲν ἀπέχει πολὺ ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ καὶ ὡς γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς γλώσσα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς κουλτούρας —ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὸ 1856 ἡ συντεχνία τῶν ἀμπατζήδων διασπᾶται σὲ ἕλληνες καὶ βουλγάρους— θὰ πάψει νὰ εἶναι κυρίαρχη στὰ Βαλκάνια.

Ἕνα ἄλλο ζήτημα πού ἀνακύπτει παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ βαλκάνιου διανοούμενου στὸ ἴδιο διάστημα. Οἱ τρεῖς λόγιοι καὶ συγγραφεῖς τῶν κειμένων πού ἀναλύσαμε, ὁ Θ. Καβαλλιώτης, ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ὁ Θεοδόσιος Σιναΐτης ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποτελοῦν ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα δύο διαφορετικῶν τύπων βαλκάνιων διανοουμένων. Οἱ δύο πρῶτοι, κληρικοὶ καὶ δάσκαλοι στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολης, ἐργάζονται γιὰ τὴ στερέωση τῆς χριστιανικῆς πίστης καὶ τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀντιλαμβάνονται τὸν ἑαυτό τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν καταγωγή τους, ἐνταγμένο μέσα σὲ ἕνα οἰκουμενικὸ σχῆμα, πού συναπαρτίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς πολιτισμικὲς σφαῖρες, τὸ χριστιανισμὸ καὶ τὸν ἑλληνισμό, καὶ σὲ μιὰ δοσμένη κοινωνικὴ τάξη καὶ ἱεραρχία. Ἔτσι ὁ ρόλος τους στὰ πλαίσια τοῦ τουρκοκρατούμενου βαλκανικοῦ χώρου συμβάλλει στὴ διατήρηση τῆς χριστιανικῆς πίστης, τῆς κυριαρχίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τελικὰ στὴ διαιώνιση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς ἱεραρχίας. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε, ἴσως κάπως πρωθύστερα, ὅτι κινοῦνται σ᾽ ἕνα «προεθνικὸ» ἐπίπεδο.

Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Θ. Καβαλλιώτη τοῦ τρίγλωσσου λεξικοῦ στὸ ἔργο του *Πρωτοπειρία* δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση σ᾽ αὐτὴ τὴ διαπίστωση. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ (1770) καὶ τὸ δοσμένο γεωγραφικὸ χῶρο (Μοσχόπολη)

δὲν εἶχε κατὰ πάσα πιθανότητα τὶς προεκτάσεις ποὺ δόθηκαν ἀπὸ εὐρωπαίους μελετητὲς λίγο ἀργότερα (J. Thunmann) ἢ ἀκόμα περισσότερο ἐκεῖνες ποὺ πῆρε πολὺ ἀργότερα μέσα στὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἀφύπνιση τῶν ἐθνικῶν συνειδήσεων στὰ Βαλκάνια. Μὲ τὰ σημερινὰ τουλάχιστον δεδομένα δὲν νομίζουμε πὼς μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἔργο αὐτὸ μιὰ καθαρὰ ἐθνικὴ διάσταση.

Ἡ ἀναζήτηση ἐθνικῶν ἰδιαιτεροτήτων εἶναι φυσικὸ νὰ παραμένει ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καὶ τοῦ Δανιήλ, μιὰ καὶ δὲν θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση, κανένας ἀπὸ τοὺς δύο, τὴν οἰκουμενικότητα ἡ ὁποία ἀντίθετα συγκροτοῦσε τὸ βασικότερο στοιχεῖο τῆς κοσμοαντίληψής τους. Ἀκριβῶς οἱ συνεκτικοὶ δεσμοὶ ποὺ ἀναπτύσσονται ἀνάμεσα στὶς τέσσερις ἐθνότητες, (ἕλληνες, βλάχοι, βούλγαροι καὶ ἀλβανίτες) στὴ βάση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀδιαμφισβήτητης κυριαρχίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἔτσι ὅπως διατυπώνεται στὸ ἔργο τοῦ Θ. Καβαλλιώτη καὶ κυρίως τοῦ Δανιήλ, μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς οἰκουμενικότητας. Ἡ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ, ὅπως φάνηκε ἀπὸ παρόμοιες περιπτώσεις συγχρόνων διανοουμένων ποὺ ἐξετάσαμε, εἶναι ἴσως μόνο ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες, ὄχι ὁ πιὸ ἀποφασιστικός, ποὺ συμβάλει στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐπιλογή τους. Στὴν υἱοθέτηση αὐτῆς τῆς οἰκουμενικῆς ἰδεολογίας φαίνεται σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ συμβάλουν οἱ ἐπιδιώξεις κοινωνικῶν ὁμάδων, οἱ ὁποῖες τελικὰ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα ἔργα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Θεοδόσιος Σιναΐτης, κληρικὸς καὶ δάσκαλος κι αὐτός, ζεῖ καὶ δρᾶ σὲ μιὰ διαφορετικὴ ἱστορικὴ συγκυρία. Ὅταν ἀνατυπώνει τὸ κείμενο τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ σαράντα χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοσή του ἀπὸ τὸν Δανιήλ, ὁ πολιτικὸς χάρτης τῆς Βαλκανικῆς ἔχει στὸ μεταξὺ ἀρχίσει νὰ διαφοροποιεῖται. Ἡ συνεκτικὴ λειτουργία ποὺ ἐπιτελεῖ ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καθὼς καὶ ἡ κοινωνικὴ ἱεραρχία ποὺ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ αὐτὴ ἀντιμετωπίζεται σ' αὐτὴ τὴ φάση ὡς πρόσκομμα στὴν ἔκφραση τῶν ἐθνικῶν αἰτημάτων τὰ ὁποῖα προβάλλουν ὁρισμένοι βούλγαροι διανοούμενοι αὐτὴ τὴν ἐποχή, δηλαδὴ αὐτόνομη βουλγαρικὴ Ἐκκλησία καὶ καλλιέργεια τῆς βουλγαρικῆς στὸ γραπτὸ καὶ προφορικὸ λόγο. Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, ἀκόμα κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Θεοδόσιος στοχεύει στὸ νὰ ἐφοδιάσει κάποιους βούλγαρους καὶ τούρκους μὲ μιὰ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς, εἶναι φανερὸ πὼς δὲν τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς κυρίαρχη γλώσσα. Αὐτὸ ποὺ πρωταρχικὰ τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἑδραιώσει τὴ βουλγαρικὴ ὡς ἐθνικὴ γλώσσα, γι' αὐτὸ μάλιστα ἱδρύει καὶ τυπογραφεῖο. Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ βουλγαρικοῦ κειμένου τοῦ Τετράγλωσσου Λεξικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀναπαράγει μιὰ ὁρισμένη διάλεκτο, δηλαδὴ τὴν ὁμιλούμενη βουλγαρικὴ μιᾶς συγκεκριμένης περιοχῆς καὶ ὄχι τὴν παλαιοσλαβική, ὁ Θεοδόσιος παίρνει

θέση καὶ στὸ ζήτημα ποὺ ἔχει ἀνακύψει σχετικά. Ἡ ἐπιλογή του αὐτὴ δείχνει ἀκόμη περισσότερο πόσο εἶχε συνειδητοποιήσει τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζε ἡ ὁμιλούμενη γλώσσα στὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, καθὼς ἄγγιζε μὲ ἄμεσο τρόπο εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα.

Μὲ τὸν ἐθνικὸ στόχο, ὅπως ἐκδηλώνεται μέσα ἀπὸ τὸ αἴτημα γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας, ἐναρμονίζεται καὶ ὁ στόχος γιὰ τὴ διατήρηση τῆς χριστιανικῆς πίστης. Αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεοδόσιος μεταφράζει στὰ βουλγαρικὰ καὶ τυπώνει στὸ σύντομο διάστημα τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου του καὶ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Εἶναι φανερὸ παρόλα αὐτὰ πὼς ἡ οἰκουμενικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση, ἔτσι ὅπως καθοριζόταν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴ συνειδητὴ καὶ συστηματικὴ ἀπαίτηση νὰ ἱδρυθοῦν ἐθνικὲς Ἐκκλησίες. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ κοσμοαντίληψη τοῦ Θεοδόσιου συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, θρησκεία καὶ ἔθνος ὡς μία ὁλότητα (confessional nationality),[1] καὶ συνεπῶς ἡ δραστηριότητά του καθορίζεται ἀπὸ αὐτή, γι᾿ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Θ. Καβαλλιώτη οὔτε μὲ τὸν Δανιὴλ παρὰ τὰ κοινά τους γνωρίσματα. Ὁ Θεοδόσιος μ᾿ ἄλλα λόγια ἀντιπροσωπεύει ἕνα διαφορετικὸ τύπο διανοούμενου, γνωστὸ στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα στὸ χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ὁ ὁποῖος εἴτε εἶναι κληρικὸς εἴτε, ἀργότερα, ἐπιστήμονας ἢ πολιτικὸς μάχεται γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴν ἐπικράτηση μιᾶς νέας κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἰσορροπίας.

Ἡ ἔκδοση λοιπὸν καὶ ἡ κυκλοφορία τῶν τριῶν παραπάνω βιβλίων σηματοδοτοῦν μιὰ ἰδιαίτερη περίοδο τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Βαλκάνια. Ὡς γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, φορέας μιᾶς κυρίαρχης κουλτούρας, γίνεται ἀρχικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὁρισμένα κοινωνικὰ στρώματα τῶν διαφόρων βαλκανικῶν ἐθνοτήτων ποὺ ζοῦν στὰ μεγάλα κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιδίδονται σ᾿ αὐτὲς τὶς ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες καὶ βρίσκονται σὲ μιὰ διαδικασία κοινωνικῆς ἀνέλιξης. Ἀργότερα μέσα στὸ κλίμα τῶν ἀνερχόμενων ἐθνικισμῶν ἦταν ἐπόμενο ἡ ἑλληνικὴ νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐθνικὴ γλώσσα, δηλαδὴ ὡς φορέας τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης κι αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ὑποχωρεῖ σταδιακὰ μπροστὰ στὶς ἀντίστοιχες βαλκανικὲς ἐθνικὲς γλῶσσες. Ἡ δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν στὰ Βαλκάνια θὰ σφραγίσει ὁριστικὰ αὐτὴ τὴν πορεία.

---

1. E. *Turczynski*, The role of the orthodox church in adapting and transforming the Eastern Enlightenment in Southeastern Europe, *East European Quarterly* IX$_4$ (1975), σελ. 417-8

ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΤΕΤΡΑΓΛΩΣΣΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Ρ'ωμαΐκα	Βλάχικα	Βυλγάρικα	Α'λβανίτικα
Ο' Θεὸς	Γυμνιτζάυ	Γόσποτ	Περαντία
ἔκαμε	φέτζε	στόρη	μπάρη
τὸν οὐρανὸν	τζέρρου	νέποτω	κίελλ
τὴν γῆν	λόκλου	ζέμιατα	δούνα
τὸν ἥλιον	σοάρλε	σάντζετω	ντίελλιν
τὸ φεγγάρι	λοῦνα	μεσετζήνατα	χάνζεα
τὰ ἄστρα.	στέλλε.	ζβιέζητε.	ὕλιετ
Καὶ ὕστερα	Σσή ταπόία	Η' σέτνε	Ε'δε ὑπάσται
ἐπρόσταξε	ὀρσῆ	πώελλια	ὀρδαρόη
τὴν θάλασσαν	ἀμάρια	μόρετω	τέτνα
ταῖς λίμναις	τζάλτζηλλε	ἐζέρατα	γκιόλητετ
τὰ ποτάμια	ῥάουρε	ῥέκιτε	λιούμενατ
καὶ εὔγαλαν	τσή σκοάσιρα	ἢ ἰζβάτωα	ἐδὲ ντζούαρι
τὰ ψάρια	πέσκηλλι	ῥήπητε	πέσκιτ
τὰ χέλια.	ἀχέλλικλε.	ἰαγκούλητε.	γκιάλλιετα
Πάλιν εἶπε	Ναπόη τζῆσε	Πάκ ρέτζε	Πασταρεῦ θὰ
καὶ εὐγῆκαν	σσή ἰσσῆρε	ἢ ἰζλέκωα	ἐδὲ τὁαλλα
ἀπάνω εἰς τὴν γῆν	τεσοῦπρα πρὲ λόκου	γκῶρε νὰ ζέμιατα	σίπαρ. μπη δὲτ
ὅλα τὰ δένδρα.	τούτζη ἀρπουρελλι.	σφῆτε ντέρβια.	γκιθα τρέεατ
Καὶ εἶναι ἡ γῆ	Σσή ἔστα λόκλου	Η' γιέτ ζέμιατα	ἐδὲ ἔστα δέου
γεμάτη	μπλήνου	πώλνα	πλιότ
ἀπὸ ξύλα	τέ λιάμνε	ὀτ τάρβα	πὲ τρού
δρυϊνά.	τέ κουπάτζου	ὀτ μπουκα	πε τσουκη.
ἀπὸ ὀξυὰν	Τὲ φάκου	Ο'τ ντάπωη	Πὲ χάε.
ἀπὸ ἰτέαν.	τὲ σάλτζε	ὀτ βάρμπα	πὲ στέλκου
ἀπὸ λεύκην	τέ πλοῦπη	ὀτ τοπόλικα ἰάσικα	πὴ πλέπη

НАЧАЛНО УЧЕНЇА

болгарскїи	греческым	караманлицкои
Господь	Ο Θεος	аллахъ
створи	єкаме	єтмышъ
небота	тон оуранон	гиокюсъ
земята	тин гин	єръ
сонцето	тон илион	кюнешъ
мессецината	тофенгари	айи
звездите	та астре	йолдызлари
въседне	кейстра	сира
пшеллїа	епрwстакее	сwиламишъ
морето	тин фаласан	денизъ
езерата	тес лимнес	кiолара
реките	та потамїа	ерменлере
и изваждша	ке евгалан	чикармишъ
рибите	та офарїа	балыка
паникулите	та хелиа	ел[illegible]
пакы рече	палинипе	гене со[illegible]
и изгерша	ке евикон	чикармыша
горе на земята	апано ис тин гин	юкари е[illegible]
свите дервїа	wла та дендра	битенъ [illegible]
и гиетъ земята	кеи ангин	ерде е[illegible]

Kniga za naučenie trih jazikov τοῦ Θεοδόσιου Σιναΐτη, σελ. 1

RÉSUMÉ

La question de l'influence de la langue et culture grecque dans les Balkans durant la deuxième moitié du XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe est certes un sujet complexe où se sont déjà confrontés différents points de vue. Le présent ouvrage se propose de rechercher le rôle idéologique et social de la langue grecque, tel qu'il se reflète dans l'ouvrage de Daniel Moschopolitis *Enseignement introductif contenu un Dictionnaire Tètralingue (Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικὸν Τετράγλωσσον)* écrit en 1793 et imprimé en 1802. Parmi les différents chapitres composant cet ouvrage (enseignement chrétien, épistolier, élements de Physique etc.) nous avons particulièrement insisté sur le texte du Dictionnaire qui en fait constitue une méthode d'apprentissage de la langue grecque pour Valaques, Bulgares et Albanais. L'analyse de contenu de ce texte se montre révélatrice quant à la fonction et au contenu de la langue grecque au tournant du XVIIIe-XIXe siècle, période historique décisive de l'évolution idéologique et sociale des peuples balkaniques.

Mais plus qu'un simple phénomène conjoncturel, la question du rôle et du contenu de la langue grecque est examinée aussi en tant que phénomène de longue durée en s'appuyant sur l'étude comparative de deux autres ouvrages directement ou indirectement reliés à l'*Enseignement introductif* de Daniel : *Protopeiria* de Théodore Kavalliotis et *Kniga za naučenie trih jazikov slavjanobolgarskii i grečeskija i karamalickoi* (Livre pour l'apprentissage de trois langues, bulgare, grec et turc) de Théodose Sinaitski.

Le premier ouvrage est imprimé à Venise en 1770 en vue d'être utilisé comme manuel à l'Académie de Moschopolis, remplaçant l'*Ὀκτώηχος* avec l'alphabet grec éditée aussi par lui-même en 1750. Les textes religieux contenus dans *Protopeiria* (chants liturgiques, histoire chrétienne) donnent le ton à l'ouvrage. Ces chapitres ainsi que le dictionnaire trilingue qu'il contient (1170 mots traduits en valache et en albanais) contribuent à mettre l'accent sur le caractère dominant de la langue grecque mais en même temps sur son contenu transmis aussi bien aux

jeunes non hellénophones de Moschopolis qu'à tous les pays balkaniques sous occupation ottomane.

D'autre part, l'*Enseignement introductif* de Daniel et plus particulièrement le Dictionnaire Tétralingue a été écrit lors d'une conjoncture différente de l'histoire de Moschopolis, c'est-à-dire après la catastrophe de 1769 et pendant sa réorganisation. Cet ouvrage a été rédigé de manière à constituer un manuel à l'usage de jeunes non hellénophones n'ayant pas la possibilité d'aller à l'école. L'analyse de contenu du texte du Dictionnaire Tétralingue montre qu'il a été écrit afin d'être accessible et correspondre à un public de bas niveau culturel aux conceptions et comportements traditionnels. Mais le fait que quelques connaissances quelque peu remises à jour y aient être inclues montre que le même texte avait pour tâche non seulement l'apprentissage de la langue grecque, mais aussi de transmettre une idéologie différente et indispensable aux jeunes apprenants en vue de leur socialisation dans la société moderne («πολιτικαὶ κοινωνίαι»).

Il parait évident que quant à la langue grecque, les deux ouvrages sont chacun l'expression d'un groupe social dominant de Moschopolis: le premier, *Protopeiria*, celle des riches négociants et grands propriétaires fonciers, et le second, *Enseignement introductif*, celle des petits négociants, groupes orientés vers la langue et la culture grecque pour des raisons à la fois pratiques et idéologiques. Les années de la rédaction et de l'édition du Dictionnaire Tétralingue au tournant du XVIIIe et XIXe siècle —une première édition parue entre 1794 et 1799 n'est pas exclue— correspondent à celles de l'entrée d'autres groupes non hellénophones dont la taille est difficile à évaluer exactement. Ensemble avec d'autres facteurs, ce fait traduit le besoin encore plus impératif d'une domination de la langue et de la culture grecque, concretisant des liens solides entre les populations nationales, et nécessaire à leur introduction dans le domaine du négoce et des métiers, c'est-à-dire pour leur avancement social.

Cette double fonction de la langue grecque, langue ecclésiastique et du négoce, se révèle aussi dans l'ouvrage *Kniga za naučenie trih jazikov*. En imprimant le texte grec et bulgare du Dictionnaire de Daniel en 1841 dans l'imprimerie que lui-même fonda à Thessalonique, Théodose nous permet de soutenir que la langue grecque conserva la même fonction sociale durant cette période dans les régions centrales de la péninsule balkanique. Pourtant, bien que le contenu pratique soit le même, le message idéologique qui y est véhiculé est totalement diffé-

rent. La domination de la langue grecque semble dès lors être contestée : écrit en alphabet cyrillique et imprimé dans la seconde colonne et non plus dans la première, le texte grec est relié à une tradition culturelle différente. Le texte grec ainsi formulé semble annoncer le changement définitif de la fonction sociale de la langue grecque dans les Balkans.

Malgré les éléments communs dans leurs textes le rôle social des trois intellectuels, Théodore Kavalliotis, Daniel Moschopolitis et Théodose Sinaitski, diffère pourtant. Th. Kavalliotis et Daniel conçoivent les quatres nationalités balkaniques, Grecs, Valaques, Bulgares et Albanais, unies sur la base de la langue et culture grecque, ainsi que sur l'oecuménicité de la religion chrétienne et du Patriarchat de Constantinople.

Théodose au contraire a en vue de procurer à ses lecteurs (Bulgares et turcophones chrétiens des Balkans, c'est-à-dire les Karamanlis et les Gagauzes) non seulement une méthode d'apprentissage de la langue grecque qui continuait à constituer l'instrument liturgique indispensable aussi dans les échanges commerciaux, mais surtout l'établissement de la langue bulgare. Sa primauté était en fait l'objectif extreme de Théodose, dans son activité de rédacteur et d'éditeur mais aussi dans les changements de forme opérés dans le Dictionnaire Tétralingue de Daniel. Théodose représente en cela un autre type d'intellectuel, celui qui tenant compte de revendications nationales, se bat pour l'instauration d'un nouvel équilibre social et politique : la création d'une Église indépendante et la fondation d'un état national. Plus exactement, l'instruction systématique et l'établissement de la langue nationale se trouvent étroitement liés aux revendications nationales.

L'édition et la publication des trois ouvrages ci-dessus cités représentent une phase particulière de l'histoire sociale de la langue grecque dans les Balkans. En tant que langue d'Eglise et du négose, porteuse d'une culture dominante, elle est tout d'abord accueillie par certaines couches sociales des différentes nations balkaniques vivant dans les grands centres de l'empire ottoman. Ces populations s'addonnent aux activités professionelles ci-dessus citées et accèdent ainsi à un niveau de vie supérieur. Plus tard, dans la montée des nationalismes, la langue grecque sera forcément confrontée en tant que simple langue nationale, c'est à dire en tant que porteuse de l'idéologie nationale grecque, avec comme resultat son recul progressif face aux autres langues nationales des Balkans. Et ce sera la création d'états nationaux dans les Balkans qui fixera définitivement le cours de son histoire comme langue interbalkanique.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Stilian Adhami, Aspects urbanistes et architecturaux de la ville médiévale de Voskopoje, *Monumentet* 3 (Τίρανα 1972), σελ. 95 - 118 (ἀλβανικὰ μὲ γαλ. περίληψη).

Σπ. Ἀσδραχάς, Οἱ συντεχνίες στὴν τουρκοκρατία : Οἱ οἰκονομικὲς λειτουργίες, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1983, σελ. 97 - 115.

— Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ νοοτροπίες : Ἡ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν, τοῦ Νεκτάριου Τέρπου καὶ τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη, *Τετράδια ἐργασίας* 7 (Ἀθήνα 1984), ἐκδ. Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., σελ. 91 - 125.

Ἔμη Βαϊκούση, Χρηστοήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος - 19ος αἰ.), *Πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς Συμποσίου. Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας*, Ἀθήνα 1986, σελ. 287 - 99.

Γ. Βαλέτας, *Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730. Εἰσαγωγή - Ἐκλογές*, Ἀθήνα 1971.

Laurence Bardin, *L'analyse de contenu*, PUF, Παρίσι 1977.

B. Berelson, *Content analysis in communication research*, Illinois University Press, Νέα Ὑόρκη 1972^2 (1952).

Fernand Braudel, *Civilisation matérielle. Economie et Capitalisme XVe - XVIIIe siècles*, Παρίσι 1979, 3 τόμοι.

Aleks Buda, Stellung und Bedeutung der Stadt Voskopoja in der albanischen Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts, *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècles. Actes du colloque interdisciplinaire... tenu à Venise 27 - 30 mai 1971*, AIESEE, Βουκουρέστι 1975, σελ. 287 - 93.

Th. Capidan, Daniil Moscopoleanul, *Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj 1931, σελ. 101 - 7.

Richard Clogg (ed.), *Balkan Society in the Age of Greek Independance*, King's College, University of London 1981.

Nadja Danova, Les Bulgares vus par les intellectuels grecs à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles, *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα, Α' ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο 22 - 25/9/1978*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 157 - 67.

Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977.

Strasimir Dimitrov, Formation de la nation bourgeoise bulgare, *Etudes Balkaniques* 17_2(1981), σελ. 41 - 68.

M. Drinov, Părvata bălgarska tipografija v Solun i njakoi ot napečatani v neja knigi, *Săčinenija na M.S. Drinova*, ἐκδ. V.N. Zlatarski, τόμ. II, Σόφια 1911, BAN, σελ. 425 - 9 (1889).

— Năkolko beležki za triezičnata solunska kniga, *στὸ ἴδιο*, σελ. 483 - 9 (1891).

M. Γαρίδης, 'Ο μητροπολίτης Παΐσιος καὶ ἡ βλαχικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Κλεινοβοῦ : ἀλφάβητο καὶ ἐθνικὸ πρόβλημα, *Τὰ Ἱστορικά* 3(Μάιος 1985), σελ. 183 - 203.

Armin Hetzer (ἐκδ.), Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, *Balkan Archiv*, Neue Folge, Bd 1, Hamburg, Buske 1981.

— Neues zu Kavalliotis' «Protopeiria», *στὸ ἴδιο*, 8(1983), σελ. 95 - 158.

Miroslav Hroch, *Social Preconditions of national revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press 1985.

Ἀναστάσιος Ἰορδάνογλου, Οἱ γκαγκαοῦζοι καὶ ἡ καταγωγή τους, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 5(1984 - 85), σελ. 391 - 409.

Istorija na Bălgarija, τόμ. 5, BAN, Σόφια 1985.

Iordan Ivanov, *Bălgarite v Makedonija*, Σόφια 1917, φωτοαναστατικὴ ἔκδοση, Σόφια 1986.

— Gräcko-bălgarski otnošenija predi tsărkovnata borba, *Izbrani proizvedenija*, τόμ. I, Σόφια 1982, σελ. 157 - 82 (ἄρθρο τοῦ 1912).

Jacques Le Goff, Au moyen age : temps de l'Église et temps du marchand, *Annales E.S.C.* 1960, τεῦχ. 1, σελ. 417 - 33 καὶ στὸ *Pour un autre moyen age. Temps, travail et culture en Occident : 18 essais*, Gallimard, Παρίσι 1977, σελ. 46-65.

Δ. Καλλιμάχου, Νέαι ἑλληνικαὶ πόλεις. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχοπόλεως, *Παναθήναια* τόμ. 26, ἔτ. ΙΓ' (Ἀπρίλιος 1913), σελ. 5 - 12.

Εὐλ. Κουρίλα, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημεία αὐτῆς. Ἡ καταγωγὴ τῶν κουτσοβλάχων καὶ ἡ ἐγγραμμάτισις τῆς γλώσσης αὐτῶν, *Θεολογία* 12(1934), σελ. 69 - 84, 149 - 161, 314 - 35.

— *Νέα Ἀκαδημεία Μοσχοπόλεως. Ὁ ἰδιάζων αὐτῆς χαρακτὴρ καὶ οἱ εὐρύτεροι σκοποί. Ἡ καταγωγὴ τῶν κουτσοβλάχων καὶ ἡ ἐγγραμμάτισις τῆς γλώσσης αὐτῶν (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Μοσχοπόλεως)*, ἐν Ἀθήναις 1935 (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ)

J. Kristophson, Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, *Zeitschrift für Balkanologie* 10_1(Μόναχο 1974), σελ. 1 - 128.

Rado L. Lencek, The Enlightenment's interest in languages and the national revival of the South Slavs, *Canadian Review of Studies in Nationalism* X_1(1983), σελ. 111 - 34.

Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen, Actes du Colloque international organisé par la commission de l'AIESEE pour l'histoire des idées,... Paris 11 - 12 avril 1968, Βουκουρέστι 1970.

Zina Markova, *Bălgarskoto cărkovno-nacionalno dviženie do krimskata voina*, BAN, Σόφια 1976.

— Le Patriarcat de Constantinople et la vie culturelle bulgare au XVIIIe siècle et durant les premières décennies du XIXe siècle, *Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων*, ὅ.π., σελ. 227 - 37.

'Ιωακεὶμ Μαρτινιανοῦ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως. Α' 'Η ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα 1630 - 1875*, 'Αθῆναι 1939.

— *'Η Μοσχόπολις 1330 - 1930*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1957.

Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις αἱ 'Αθῆναι τῆς τουρκοκρατίας 1500 - 1769*, ἐν 'Αθήναις 1941.

A. Ničev, Dve li avtorski izdanija ima *Didaskalijata* na Daniil ?, *Godišnik na Sofijskija Universitet. Fakultet po zapadni Filologii* 65_1(1971), Σόφια 1972, σελ. 55 - 68.

— «Četiriezičnijat rečnik» na Daniil (grăcka i bălgarska čast), *στὸ ἴδιο* 72_2(Σόφια 1977), σελ. 1 - 180.

Emil Niederhauser, *The Rise of nationality in Eastern Europe*, Corvina Kiadó 1982.

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ξενόγλωσσα κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφή, ὁ *'Ερανιστὴς* ἔτ. Γ('Αθήνα 1972), τεῦχ. 57, σελ. 69 - 111.

Victor Papacostea, *Civilizație Românească și Civilizație Balcanică. Studii istorice*, ἔκδ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, Editura Eminescu, Βουκουρέστι 1983 (συλλογὴ ἄρθρων του).

Per. Papahagi, *Scriitori aromani in secolul al XVIII-lea (Cavalioti-Ucuta-Daniil)*, Βουκουρέστι 1909.

Βαλερίου Παπαχατζῆ, Οἱ Μοσχοπολῖται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, *'Ηπειρωτικὰ Χρονικὰ* 9(1934), σελ. 127 - 39.

— *Moscopole. Metropola comercială și culturală a Romanilor din Peninsula Balcanică in secolul al XVIII-lea*, Rosiorii-de-Vede 1939.

Max Demeter Peyfuss, Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben südosteuropas, *Wissenschaftspolitik in Mittel - und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Βερολίνο 1976, σελ. 114 - 28.

Popović D.J., *O cincarima*, Βελιγράδι 1937² (1927).

Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικὴ περὶ τῆς 'Ελλάδος*, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, 'Ερμῆς, 'Αθήνα 1970.

Βάσω Ρόκου, 'Η ὀρεινὴ πόλη τῆς κτηνοτροφίας, πόλη τῆς ὑπαίθρου. Τρία ἠπειρωτικὰ παραδείγματα : Μοσχόπολη, Μέτσοβο, Συρράκο, *Πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς συμποσίου ἱστορίας* Νεοελληνικὴ πόλη τῆς *'Εταιρείας Μελέτης Νέου 'Ελληνισμοῦ*, 'Αθήνα 1985, σελ. 75 - 82.

Mario Ruffini, Un centro aromeno d' Albania : Moscopoli, *Rivista d' Albania* 4_2 (Φλωρεντία 1943), σελ. 158 - 69.

Κωνστ. Χ. Σκενδέρη, *'Ιστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, ἐν 'Αθήναις 1928².

Stavro Skendi, Language as a factor of national identity in the Balkans of the nineteenth century, *Proceedings of the American philosophical Society* 119_2 (1975), σελ. 186 - 9.

Νίκος Ε. Σκιαδᾶς, Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του, *Νέα 'Εστία* ΠΓ'(1968), σελ. 802 - 6.

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, *Προσεγγίσεις στὶς νοοτροπίες τῶν Βαλκανικῶν λαῶν 15ος - 20ος αἰ. Οἰκονομικὲς ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορές,* Ι. Ζαχαρόπουλος, 'Αθήνα 1988, σελ. 69 - 96.

Iv. Snegarov, *Solun v bălgarskata duhovna kultura. Istoričeski očerki i dokumenti,* Σόφια 1937.

— Părvata bălgarska pečatnica, *Makedonski Pregled* XI_{3-4}(1939), σελ. 1 - 61.

Traian Stoianovich, *A Study in Balkan Civilization*, Alfred A. Knopf, Νέα 'Υόρκη 1967.

— Theoretical implications of Braudel's *Civilisation matérielle, Journal of Modern History* 41_1(1969), σελ. 68 - 81.

— Material Foundations of preindustrial civilization in the Balkans, *Journal of Social History* 4_2(1971), σελ. 205 - 62.

— 'Ο κατακτητὴς ὀρθόδοξος βαλκάνιος ἔμπορος, *'Η οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.,* Εἰσαγωγὴ - ἐπιλογὴ κειμένων Σπ. Ι. Ασδραχάς, ἐκδ. οἶκος Μέλισσα, 'Αθήνα 1979, σελ. 287 - 345.

Manjo Stojanov, La littérature bulgare-grecque-turque «karamanlienne», *Etudes Balkaniques* 15_2(1979), σελ. 76 - 82.

— Gräcko-bălgarski rečnici i učebnici, *Studia Balcanica* 2(Σόφια 1970), σελ. 205 - 43.

Ν. Σβορῶνος, Θρησκεῖες καὶ πολιτισμικὲς ὀντότητες στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Εὐρώπη : 'Η περίπτωση τῆς 'Ορθοδοξίας, *'Ανάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, Θεμέλιο, 'Αθήνα 1982, σελ. 163 - 71.

— Οἱ συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, *στὸ ἴδιο*, σελ. 173 - 96.

— Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν διαβαλκανικῶν σχέσεων, *στὸ ἴδιο*, σελ. 259 - 74.

'Αντωνίου-Αἰμιλίου Ταχιάου, *'Η ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἐμφάνισις βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ,* 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1974.

Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ 'Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία 'Αλβανίας καὶ 'Ηπείρου ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ μὲ τοπογραφικὰ σχεδιογραφήματα καὶ γεωγραφικοὺς χάρτας τοῦ ἰδίου,* 'Αθαν. Χ. Παπαχαρίση προλεγόμενα καὶ σημειώσεις, ΕΗΜ, 'Ιωάννινα 1964.

Nicolai Todorov, 'Η βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ οἱ Βαλκανικὲς ἐπαρχίες τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. 'Η περίπτωση τῆς Βουλγαρίας, *'Εκ-*

συγχρονισμός καί βιομηχανική έπανάσταση στά Βαλκάνια τό 19ο αίώνα, Θεμέλιο, 'Αθήνα 1980, σελ. 137 - 57.

— Structures sociales dans les Balkans au cours du XVIII-XIXe s., *Société, conscience nationale et états dans les Balkans (XVIIIe-XIXe ss.). Première partie Structures sociales conscience nationale dans les Balkans (XVIIIe-XIXe ss.), 16e congrès international des sciences historiques, Stutigart '85*, éd. de l' Academie bulgare des Sciences, Σόφια 1985, σελ. 5 - 56.

N. Todorov-Virginia Paskaleva, Le développement social, économique et culturel de la ville bulgare du XVe au XIXe siècle, *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVII-XVIIIe siècles, Actes du colloque interdisciplinaire... Venise 27 - 30 mai 1971*, Βουκουρέστι 1975, σελ. 103 - 28.

E. Turczynski, The role of the orthodox Church in adapting and transforming the Western Enlightenment in Southeastern Europe, *East European Quarterly* 9, 4 (1975), σελ. 415 - 40.

Vucinich Wayne S., Some aspects of the ottoman Legacy, *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and politics since the 18th century*, Charles and Barbara Jelavich(eds), Archon Books 1974[2], σελ. 81 - 114.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΕΞΕΩΝ ΤΟΥ ΤΕΤΡΑΓΛΩΣΣΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ*

ʼΑγαπῶ
ἀγαρηνοὶ
ἀγγεῖα
ἀγγούρια
ἀγελάδα
ἁγιοκαΐρι
ἅγιος
ἀγκάθια
ἀγκάλαις
ἀγκαλιάζομαι
ἀγκῶνας
ἀγορὰ
ἀγοράζω
ἀδειάζω
ἀδράκτι
ἀετὸς
ἀηδόνια
αἰγιαλὸς
αἷμα
αἰφνήδιος
ἀκέραιος
ἀκούω
ἄκρα
ἀκρίβεια
ἀλέθω
ἀλειφὴ
ἀλείφομαι
ἄλογα
ἀλώνι
ἀλωνίζω
ἀλωποῦ
ἀμάξι
ἁμαρτάνω
ἁμαρτία
ἀμασχάλη
ἀμέλγω
ἀμὴ
ἄμμος
ἀμπέλια
ἀμύγδαλα
ἀνάβω
ἀνακατώνω
ἀνατέλλω
ἀνατολὴ
ἀνατριχιάζω
ἄνδρες
ἀνεβαίνω
ἀνεμίζω
ἄνεμος
ἄνθρωπος
ἀνοίγω
ἀνοικτὸς
ἄνοιξις
ἄντζα (= κνήμη)
ἀντίδωρον
ἀνῶφλι
ἀξίγγι
ἁπαλύνω
ἀπερνῶ
ἀπετάω
ἀπλάδια
ἁπλωμένος
ἀπὸ
ἀποθνήσκω
ἀποκτῶ
ἀπολύκω
ἀπομένω καὶ ἀπομνήσκω
ἀπυδιὰ
ἀπύδια
ἀράπηδες
ἀργὸς
ἀρεστὸς
ἀρέσω
ἀρίδα (= τρυπάνι)
ἀρκοῦδα
ἁρμάθα
ἁρμόζω
ἀρνία
ἀῤῥαβωνιάζω
ἀῤῥαβωνιασμένος,-η
ἄῤῥωστος
ἄρχοντες
ἀσβέστης
ἀσθένεια
ἄσπρος
ἄστρα
ἀστράκα
ἀστράπτει
ἀστροπελέκι
αὐγὰ
αὐλάκια
αὐλὸς
αὐτιὰ
αὐτὸς
ἀφήνω
ἀχαμνά (ἐπίρ.)
ἀχαμνὸς
ἀχαμνώνομαι (= ἀδυνατίζω)
ἀχελώνα
ἄχυρα
ἀχυρῶνα
ἀψίνθιον

βαένι (= βαρέλι)
βάζω
βαμβάκι
βαρειαῖς
βαρῶ
βασιλεύω
βασκάνομαι
βαστάω (= διαρκῶ)
βατζουνιὰ (= μικρὸς βάτος)
βγάζω
βγαίνω
βελόνι
βιάζομαι
βίας, μετὰ -
βλασφημῶ
βλέπω
βόδια

* Διατηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου

βοηθῶ
βόσκω
βουβάλα
βουνὰ
βούτυρο
βράζω
βρακκιὰ
βρασμένος
βρέχει
βρίζα (=σίκαλη)
βρόμα
βροντᾶ
βρύση

γαϊδούρια
γάλα
γαλάζιος
γαμβρὸς
γάμος
γάτα
γείτονες
γεμάτος
γεμίζω
γενεὰ
γένος
γενειάδα
γέννημα
γεννῶ
γέροντας, -ισα
γεροντότεροι
γερὸς
γῆ
γήδια
γίνομαι
γλυκᾶ (ἐπίρ.)
γλυκαίνομαι
γλυστρώνω
γλυτώνω
γνέθω
γνῶσις
γνωστικὸς
γόνατα
γονατίζω
γονεῖς
γουδὶ
γουρούνια
γροθιὰ
γροικῶ

γυμνώνω
γυναίκα
γυρεύω
γωνίαις

δαδὶ
δάκτυλα
δακτυλίδια
δάφνη
δέκα
δευτέρα
δέματα
δεμένος
δένδρα
δένω
δεξιὸς
διὰ
διακόσια
διαλέγομαι
δίδω
δίκτυ
διώχνομαι
δοκάρι
δόντι
δοντοῦρα
δουλεύω
δουλιὰ
δοῦλος
δράκων
δροσιὰ
δρύινα
δύναμις
δυνατὰ (ἐπίρ.)
δυνατὸς
δύο
δώδεκα

ἑβδομῆντα
ἔγνοια
εἴκοσι
εἶς
ἑκατὸν
ἐκκλησία
ἐλαῖς
ἐμβαίνω καὶ ἐμπαίνω
ἕνα
ἕνδεκα
ἐνδύομαι

ἐννέα
ἐννεακόσια
ἐννενῆντα
ἔντερα
ἐντρέπομαι
ἐντροπὴ
ἐντροπιάζομαι
ἐντροπιασμένος
ἑξακόσια
ἕξη
ἑξῆντα
ἑορτάζω
ἑορταῖς
ἑπτὰ
ἑπτακόσια
ἔρχομαι
ἐρωτῶ
ἔτζη
ἐτοῦτος
εὐγαίνω
εὐθὺς
εὔκολος
εὐλογιὰ
εὔμορφος
εὑρίσκω, -ομαι
ἔχω
ἕως

ζαχεραῖν (=προμήθειες)
ζερβὸς
ζεσταίνω
ζεστὸς
ζημία
ζουμὶ
ζυγιάζω
ζυμώνω
ζῶ
ζῶα
ζωνάρι

ἡλικία, εἰς -
ἥλιος
ἡμέρα
ἠμπορῶ
ἦναι

θάβω
θάλασσα

θάνατος
θέλω
θεός
θερίζω
θερμασία (=πυρετός)
θηρία
θυγατέρα
θυμώνομαι
θυμός
θύραις

ἰατρεύομαι
ἰατρός
ἰτέα

καβάδι (=μάλλινο μακρύ πανωφόρι)
καθαρός
κάθομαι
καί
καΐκι
καινούργιος
καιρός
κακά, τά (οὐσιαστ.)
κακός
καλλίτερα
καλόγηρος, - γρηαῖς
καλοκαῖρι
καλόν
καλός
καλῶ
κάμνω
κάμπος
κανάβι (= κανναβοῦρι)
κάνθαρος
καπνίζω
καράβι
καρβάνια (= καραβάνια)
καρούτα (= ξύλινη σκάφη)
καρπός
καρπούζια
καρτερῶ
καρύδια
καρυδιά
καρφιά
κάστανα
καταπίω
κατασάγουνο
κατεβαίνω
κατζήκια
κατῶφλι
κέδρος
κεντῶ
κερασιά
κερδίζω
κέρδος
κερέα
κερνάω
κεφάλι
κῆπος
κηρί
κινῶ
κλαίω
κλέπται
κλέπτω
κλουβί
κλωνάρι
κοιλία
κοιμοῦμαι
κοιτάζω
κόκκαλα
κοκκινίζω
κόκκινος
κολλῶ
κολούρια
κομμάτια
κοντός
κοπάδι
κοπιάζω
κόπτω
κόρακας
κορήτζια
κορμί
κόρφος
κόσμος
κουβαλῶ
κοῦκκος
κουμπιά
κουρσσοῦμι (=σφαίρα)
κουτζιπίδα (=σκόρος)
κρασί
κρατῶ
κρέας
κρεμῶ
κρημνίζω
κρηταί
κριάρια
κρομύδια
κρούω
κρυάδα
κρύβομαι
κρυώνω
κτένι
κτενίζω
κτυπῶ
κύματα
κυνηγῶ
κυπαρίσσι
κυριακή
κωμπολόγια

λαβώνω
λαγάρα (= καθαρό μαλλί)
λαγκάδι
λαγωοί
λάδι
λαῖραις
λάκκος
λαλῶ
λάρυγκας
λάσπαις
λάχανα
λέγω
λειβάδι
λελέκια
λεοντάρι
λεῦκος
λευτοκάρια (=φουντούκια)
λησταί
λιανίζω
λίμναι
λινάρι
λόγγος
λόγος
λόγου μου, διά -
λοιμική
λουλούδια
λουριά
λύγδα
λύκος
λύνω
λυομένος
λυπῶ -οῦμαι

πίτυρα
πλαγιασμένος
πλάκες
πλένω, -ομαι
πλεξήδια
πλευρά, ἡ -
πλέω
πλῆθος
πλούσιος
πλυμένος
ποδάρια
ποιστικὸς (μισθωτὸς βοσκός)
πολλοὶ
πολὺς
πόνος
ποντήκια
πονῶ
πορνεία
ποτάμια
ποτῆρι
ποτίζομαι
ποῦ
πουλιὰ
πράσα
πράσινο
πρέπει
πριόνι
πριονίζω
πρόβατα
προκόβω
προκομένος
προσεύχομαι
προσέχω
προσκέφαλον
προσφάγιον
προστάζω
προσφοραῖς
πτέρνα
πτερούγια
πτωχοὶ
πωλῶ
πωρικὰ

ράβω
ρακὴ
ράματα
ραποσίτι
ρεβίθι
ρίζα
ρίχνω
ρόκα
ροῦχο

σάββατο
σακκιὰ
σάλιαγκοι
σὰν
σανήδια
σάπιος
σαρακοσταῖς
σαράντα
σείομαι
σήμανδρον
σήπομαι
σιαστίζω
σίδηρος
σιτάρι
σκάπτω
σκεπάζω
σκεπάρι
σκεπασμένος
σκηνὶ
σκιάζομαι
σκολαρήκια
σκόρδο
σκύπτω
σπαθὶ
σπέρνω
σπῆτι
σπουρήκια (== σπουργίτια)
σπρώχνω
σπυρὶ (== σπόρος)
σπυρία
στάζω
στάκτη
σταλαματιαῖς
σταματῶ
στασήδια
σταφύλια
στάχυα
στέγη
στεγνὸς
στεγνώνω
στέκομαι
στέλνω
στενὸς
στῆθος
στόμα
στουπίζω
στουπιὰ
στοχάζομαι
στράτα
στρῶμα
στρώνομαι
στῦλοι
συάλια
συγγενεῖς
συγχώρησις
συγχωρῶ
σῦκα
συκῆ
συκότι
συκώνω -ομαι
συμμᾶ
συμπενθερὸς -ὰ
συμπόσια
σύντροφοι
συργιανῶ
σύρτης
συχνάζω
σφαῖρα
σφάζω
σφουγγίζω
σφυρία
σχίζω -ομαι

ταχὺ
τελειώνω
τέλος
τέντζερης
τέσσερα
τετράδι (== τετάρτη)
τετρακόσια
τέχνη
τζακίζομαι
τζακισμένος
τζεκοῦρι
τζίπουρα
τζουκάλι
τζουκνήδια
τιμημένος
τίποτε
τοῖχος
τόπος

τραβῶ
τραγούδια
τραγῳδῶ
τρανεύω
τραπέζι
τρέφω -ομαι
τρέχω
τρία
τριακόσια
τριάντα
τριαντάφυλλο
τρίτη
τρίχες
τροφὴ
τροχοὶ
τρύπα
τρυπῶ
τρώγω -ομαι
τυρὶ
τυφλὸς

ὑγία
ὑγιαίνω
υἱὸς
ὕπνος
ὑποδήματα
ὑποκάμισο
ὑποφέρω
ὕστερα
ὑφαίνω
ὕψωμα (= ἀντίδωρο)

φαγὶ
φακὴ
φαλάγγιον
φαμιλία
φαρδὺς

φασοῦλι
φεγγάρι
φέρνω
φέτω
φεύγω
φθάνω
φίδι
φίλοι
φλέβες
φόβος
φοβοῦμαι
φορὰ
φοράδες
φορέματα
φορτώνω
φορῶ
φουκαλίζω (= σκουπίζω)
φοῦρνος
φουσκωμένος
φρόνιμος
φτιάνω
φτιασμένος
φτυάρι
φυλάγω -ομαι
φύλλα
φυσῶ
φυτρώνω
φωλεὰ
φωνάζω
φωνὴ

χαίρομαι
χαλάζι
χαλ(ν)άω
χάνομαι
χαροποιῶ
χαρούμενος

χασάπηδες
χειμῶνας
χέλια
χελιδόνια
χέρι
χῆναις
χήραις
χίλια
χιλιάδες
χλιαρὸς
χλωρὸς
χορεύω
χοροὶ
χόρτα
χορταίνω
χορτάρι
χουλιάρια (= κουτάλια)
χρεία
χρησιμεύω
χρόνος
χρώματα
χύνομαι
χῶμα
χωρὶς
χωρῶ

ψάθα
ψαλλίδα
ψημένος
ψῦλλοι
ψύραις
ψυχία
ψύχρα
ψωμὶ
ψώρα

ὦμος
ὥραις

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

Τυπώθηκε στο Τυπογραφείο ΕΜΜΑΝ. Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ οδός Δερβενίων 7
Τηλ. 3631 298, Αθήνα 106 80

Τυπώθηκε στο Τυπογραφείο ΕΜΜΑΝ. Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ οδός Δερβενίων 7
Τηλ. 3631 298, Αθήνα 106 80

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 23, σημ. 1 : ἀντὶ Şi γρ. şi
» 23, » 1 τελευταία σειρά : παραλείφτηκε ὁ ἀριθμὸς 2
» 32, » 1 : ἀντὶ *Hoxhiu Voskopajari* γρ. *Haxhiu Voskopojari*
» 42, σειρὰ 7 : ἀντὶ αὐτὲς γρ. αὐτὴ
» 44, » 8 : ἀντὶ Ἡ γρ. ἡ
» 65, σημ. 4 : ἀντὶ rast γρ. čast
» 91, σειρὰ 4 : ἀντὶ διάσπαροι γρ. διάσπαρτοι
» 107, σημ. 2 : ἀντὶ médiévale γρ. médiéval
» 120, » 4 : ἀντὶ Stări Gracki γρ. Stari grăcki
» 129, » 2 : ἀντὶ rennaissance γρ. renaissance
» 194, σειρὰ 22: ἀντὶ ὀμάδα γρ. ὁμάδα
» 144, σημ. 1 : ἀντὶ Beševiiev γρ. V. Beševliev
» 147, σειρὰ 1 : ἀντὶ πάσα γρ. πᾶσα
» 148, σημ. 1 : ἀντὶ the Eastern γρ. the Western
» 157, σειρὰ 14: ἀντὶ 72a γρ. 70a